Leids Jaarboekje 2014

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2014

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2014

HONDERDENZESDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Basisontwerp: Coördesign Leiden
Zetwerk/layout: Grafaria Leiden i.s.m. Bert van der Veer
Scanwerk: Hans de Graaff Leiden
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Mosmans Pijnacker

Omslag: Joris van Schooten, Kapitein Cornelis Willemsz van Kerchem met enkele officieren van het geel-oranje vendel. Coll. De Lakenhal.

Tegenover titelpagina: Wachttorens in Matilo. Foto Jan Dröge, 2014.

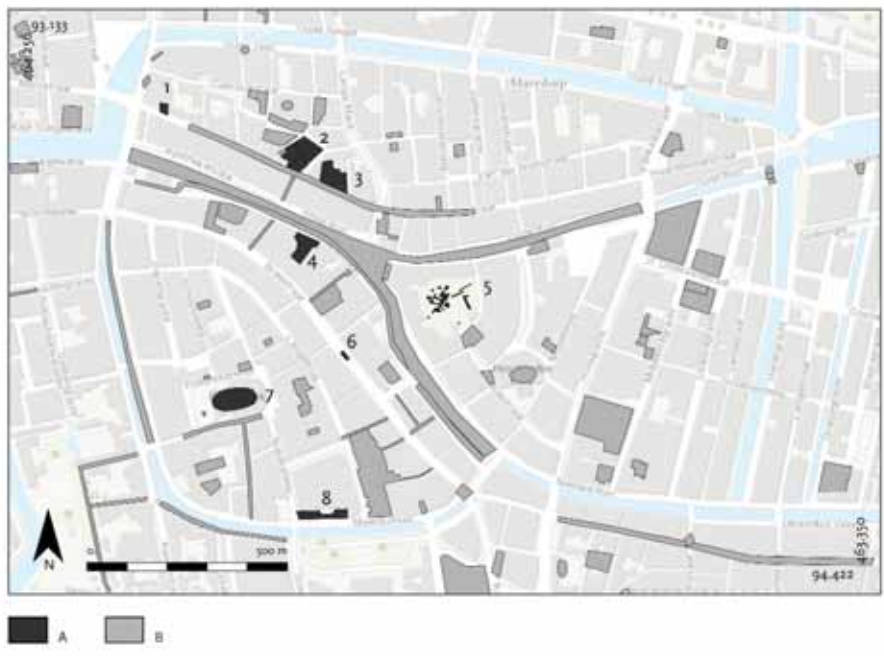
Voorwoord

De jaren 1813-1815 staan op het moment in het middelpunt van de belangstelling. Alom wordt gevierd en herdacht dat het 200 jaar geleden is dat Nederland als koninkrijk is gevestigd. Honderd jaar geleden besteedde het *Leids Jaarboekje* daar uitgebreid aandacht aan in het kader van de toenmalige eeuwfeestviering. In het *Leidsch Jaarboekje* van 1913 verscheen een artikel van mr. Overvoorde over Leiden in 1813. Een jaar later werd de feestrede van prof. Knappert afgedrukt, die hij op 19 november 1913 in de Stadsgehoorzaal uitgesproken had over het 'gloriejaar 1813'. Hij was toen voorzitter van de redactie. Nu is wederom een bijdrage van de redactievoorzitter geplaatst, een enigszins bewerkte tekst van een college in het kader van het Leidse Studium Generale '200 jaar Koninkrijk'. De rode draad is de onzekerheid waarin Leiden en de Leidenaren in de periode 1813-1815 verkeerden.

Daarnaast biedt dit *Leids Jaarboekje* weer een keur aan boeiende artikelen, die uw aandacht waard zijn.

Alle medewerkenden aan het *Leids Jaarboekje* hebben zich ingezet om opnieuw een zo goed mogelijke jaargang het licht te doen zien. Evenals vorig jaar heeft Bert van der Veer meegewerkt op het gebied van de technische kant van de opmaak.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie *Leids Jaarboekje*

Afb. 1. Archeologische onderzoeken die zijn uitgevoerd in de binnenstad van Leiden. A. De onderzoeken die tot in de diepste en oudste lagen van de stad reikten. B. De onderzoeken die tot een beperkte diepte reikten en waarbij de oudste lagen van de stad niet aan het licht zijn gekomen.
1. Opgraving Hartebrugschool 1983; 2. Opgraving Vrouwekerk 1980 & 1994. 3. Opgraving Haarlemmerstraat 100 (C&A) 1985; 4. Opgraving Aalmarktschool 2007; 5. Diverse onderzoeken Burchtheuvel 1889-1996; Opgraving Breestraat 1981; 7. Pieterskerk 1979; 8. Steenschuur 2001.

De vroegste geschiedenis van Leiden

Nieuwe uitdagingen

Dick de Boer en Chrystel Brandenburgh

Het mooie van de historische wetenschappen is dat het heden ons voortdurend nieuwe uit- en inzichten over dat verleden oplevert. Dat geldt ook voor de Leidse geschiedenis. Vooral voor de vroegste geschiedenis ligt het bestand aan overgeleverde tekstuele bronnen eigenlijk al enkele eeuwen tamelijk vast, maar blijkt het nog steeds mogelijk, door met andere ogen te lezen en met andere vragen te interpreteren, verbanden te zien die we eerder niet zagen. Door het schuiven met de puzzelstukjes kan het beeld soms zelfs spectaculair veranderen (of lijken te veranderen). Door gevestigde interpretaties onbevangen te ontleden en te fileren, kunnen schijnzekerheden worden blootgelegd. De meeste echt nieuwe gegevens komen uit het domein van de archeologie, waar in theorie iedere spa die de grond in gaat de potentie van een onbekende bron biedt. En als de archeologen niet alleen de taak houden van de 'archivarissen van de bodem', maar ook meer toekomen aan de analytische opdracht die zij als de houders van de materiële bronnen (behoren te) hebben, waardoor de tekeningen en inventarislijsten van oude vondstcomplexen hun eigen boodschap kunnen vertellen, kan van die kant nog enorm veel worden toegevoegd, bijgeschaafd en veranderd aan ons beeld van de dageraad van het Leidse verleden.

Lang dachten we dat we het verhaal van de oudste Leidse geschiedenis langzamerhand wel kenden en dat in het bijzonder de weergave door Ed van der Vlist in 2002, in het eerste deel van de nieuwe geschiedenis van Leiden, voorlopig wel het laatste woord zou zijn.[1] En prompt verraste Freek Lugt de wereld van het Leidse verleden in 2012 met zijn boek *Het ontstaan van Leiden*, waarvan hij de inhoud nog eens pregnant samenvatte in zijn rede bij de Dies van Oud Leiden,

Dick E.H. de Boer is emeritus hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Groningen. In zijn onderzoek nemen de Hollandse en Leidse geschiedenis een belangrijke plaats in.

Chrystel Brandenburgh is de stadsarcheoloog van de gemeente Leiden..

die in 2013 als artikel in het *Leids Jaarboekje* verscheen.[2] Aan het eind van dat artikel gaf hij in een aantal hoofdpunten de kern van zijn inzichten weer en ging hij op enkele discussiepunten in. Daarbij koos Freek Lugt voor een wel heel stellige stellingname, waarbij hij de suggestie wekt dat de discussie daarmee gesloten zou zijn, terwijl het mooie van zijn boek en artikel juist is dat het de discussie weer helemaal open zou moeten maken. Het is de bedoeling van deze korte bijdrage door de behandeling van enkele punten waarop verschil van inzicht voortduurt aanzetten te geven tot het voortzetten van die discussie.

De ouderdom van de Burcht en het begin van de stadsvorming

Het ontstaan van Leiden wordt door Lugt onlosmakelijk verbonden met het moment waarop de Burcht zou zijn gebouwd. Aan het eind van zijn artikel plaatste Lugt een opmerking over het commentaar op zijn interpretatie van de in/op/bij de Leidse burcht geslagen munten en de verplaatsing van een grafelijk beheers-centrum van Rijnsburg naar Leiden waar 'voordien helemaal niets' geweest zou zijn. Hij situeert dit gegeven in 1050 als direct gevolg van de verwoesting van de burcht van Rijnsburg in 1047. Met 'helemaal niets' lijkt hij te bedoelen dat er vóór het midden van de elfde eeuw in Leiden geen versterking of nederzetting was. Na deze historisch gedocumenteerde gebeurtenis in 1047 zou de grafelijke muntslag verplaatst zijn naar een nieuwe burcht in het huidige Leiden. Lugt gebruikt meerdere argumenten ter onderbouwing van deze voorstelling van zaken. Allereerst wijst hij op de welbekende munten waarop de Leidse burcht genoemd wordt. Daarnaast bouwt hij, om de verplaatsing te 'bewijzen', een gekunstelde redenering op over het later ontbreken van gegevens over tolheffing in Rijnsburg die er tevoren echter evenmin is aangetoond. Omdat de Leidse burggraaf later wel tolrechten uitoefent (waarvan we de effectieve omvang en betekenis overigens nauwelijks kennen) zouden deze 'dus' verplaatst moeten zijn.[3] De stichting van een Leidse burcht in maagdelijk gebied wordt gebaseerd op het feit dat er geen archeologische resten uit de periode vóór 1050 bekend zouden zijn in Leiden. Lugt meldt in zijn boek enkele wel degelijk aangetroffen vroegmiddeleeuwse sporen, maar zijn interpretatie daarvan staat in het teken van zijn streven aan te tonen dat die niets betekenen. Hoewel hij een keer aangeeft te bedoelen dat er 'geen nederzetting van aanzienlijke omvang was', overheerst het beeld 'er was niets'.[4]

Naast de archeologische indicaties dat er wel degelijk vóór ca. 1050 van alles 'was' op de Burchtheuvel en in het gebied waar de stad Leiden zich zou gaan ont-

wikkelen, moet allereerst worden geconstateerd dat de bewijsvoering betreffende de verwoesting van Rijnsburg en de verplaatsing van een 'hele organisatie' van daar naar Leiden flinterdun, zo niet afwezig is. Er is niet meer dan een heel kort bericht bij de Duitse kroniekschrijver Lambert van Hersfeld, die omstreeks 1080 in zijn *Annalen* de geschiedenis tot 1077 beschreef, dat de '*urbes munitissimas … Rinesburg et Fleerdingen*' (zeer versterkte plaatsen Rijnsburg en Vlaardingen) in 1047 door keizer Hendrik III zijn ingenomen. Omdat Vlaardingen later nog wel en Rijnsburg geruime tijd niet meer werd genoemd, heeft dit geleid tot de speculatie van de verwoesting van de burcht.

Een interdisciplinaire benadering, waarbij gegevens uit archeologische en schriftelijke bronnen in combinatie en ter bevestiging dan wel ontkrachting van elkaar worden gebruikt, vereist een goede kennis van de methoden van die disciplines en een scherpzinnige bronnenkritiek. Het is zelfs in het recente verleden te vaak voorgekomen dat archeologen te lichtvaardig historische gegevens gebruikten om aan archeologische vondsten een plek en betekenis toe te kennen. De historisch-archeologische soap betreffende het '(Lucht)Kasteel van de heren van Amstel' is daarvan een schrijnend voorbeeld.[5] Anderzijds zijn historici te vaak geneigd archeologische gegevens naar hun schriftelijke bronnen toe te interpreteren. Vaak lijdt een dergelijke benadering tot onvoldoende oog voor de intrinsieke waarde van de bron. Juist waar de gegevens zo schaars zijn, dreigt daarmee een snelle kanteling van een beeld, als de interpretatie te absolutistisch is. Daarom houden we bovengenoemde opinies van Lugt een voor een tegen het licht. Gebruik makend van nagenoeg dezelfde feiten en archeologische bewijslast blijkt het dan dat er meerdere visies mogelijk zijn, en dat er minstens met alternatieve oplossingen rekening moet worden gehouden.

De munten in relatie tot de ouderdom van de Burcht

Twee munten zijn bekend die wijzen op het slaan van munten in relatie tot een Leidse burcht in het tweede deel van de elfde eeuw. Onder numismaten bestaat geen twijfel over de ouderdom en herkomst van de munten: ze worden toegeschreven aan Floris I (1049-1061) of diens opvolger Dirk V (1061-1065).[6] Het belang dat we aan deze munten kunnen toekennen in relatie tot het ontstaan van de Burcht is echter wel onderwerp van discussie. Lugt ziet een direct verband tussen de (aan graaf Dirk IV, gestorven 1049, toegeschreven) munten met het opschrift RINESBVRG enerzijds en de munten met de opschriften FLORENTIUZ en LEITHERI[C]BVRCH (die duidelijk onder naam van graaf Floris I geslagen moeten

Afb 2. In 1968 groeven medewerkers van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek o.l.v. J. Renaud en G. Rodenburg een diepe sleuf door de Burchtheuvel. Hierbij kon de bodemopbouw van de heuvel nauwkeurig in kaart gebracht worden. Foto Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Coll. ELO.

zijn) anderzijds.[7] Hij interpreteert deze opeenvolging van munten als het 'verdwijnen' van Rijnsburg en de opkomst van Leiden. Lugt gaat daarbij voorbij aan het feit dat de RINESBURG-munten ook een opschrift en de afbeelding van een kerk dragen, die het meest waarschijnlijk naar de abdij van Egmond en de heilige Adalbertus, patroon van abdij en gravenhuis, verwijzen.[8] De verwijzing naar Egmond, dat het cultisch centrum bij uitstek van de Hollandse graven was, geeft aan deze munten een breed grafelijk belang en onderstreept dat de muntplaats als zodanig relatief toevallig is en dat het (eventueel) ontbreken van verdere muntslag ter plaatse niet op het verdwijnen van de plaats hoeft te duiden. De suggestie van Lugt dat het om het kerkje van Rijnsburg zou gaan, leidt af van deze realiteit. Bovendien vergeet hij te vermelden dat uit de periode van Floris I en diens zoon graaf Dirk V (1061-1091) nog meer munten bewaard zijn die als meest waarschijnlijke muntplaats Rijnsburg hebben.[9] Pas later komt de naam Vlaardingen enkele malen voor als opschrift op munten.

Wat kunnen we dan wel met de Leidse munten? De munten bewijzen dat er in de korte periode van het bewind van Floris I sprake was van muntslag op, nabij of gerelateerd aan een burcht in Leiden.[10] Dat wil echter nog niet zeggen dat hiermee de hele grafelijke organisatie en muntplaats verplaatst is van Rijnsburg naar Leiden. Ook bewijzen de munten feitelijk niets over de ouderdom van de Burcht: deze kan immers ook ouder zijn en pas in de periode 1049-1061 als muntplaats gebruikt zijn. De datering van de Leidse munten past uiteraard heel goed in het geschetste beeld van een verwoeste burcht van Rijnsburg en een verplaatsing van het grafelijke centrum van Rijnsburg naar Leiden, maar de beschikbare archeologische gegevens geven net zo veel ruimte voor andere interpretaties. Kijken we naar de burcht van Rijnsburg dan zien we namelijk dat ook na 1047 sprake is van bouwactiviteiten en bewoning in de burcht.[11] Uit deze periode zijn ook Rijnsburgse munten bekend die duiden op activiteiten van de graaf aldaar en deze nederzetting was dus zeker niet verlaten. Omgekeerd zijn er niet te negeren aanwijzingen dat de Leidse burcht al vanaf de tiende, en mogelijk zelfs vanaf de negende eeuw in gebruik was (afb. 1 en 2).[12] Dat betekent dat er voor én na 1047 niet één maar twee burchten in het mondingsgebied van de Rijn lagen. Beide waren geschikt als tijdelijke residentie en tolplaats en kunnen door de graaf naar behoeven gebruikt zijn, zoals blijkt uit de muntslag op beide plaatsen.

De verzanding van de Rijn en de aanleg van de Burcht

De verzanding van de Rijnmond en daarmee de toegankelijkheid van de Rijn

Afb. 3. Tijdens de opgraving in 1970 werd o.l.v. kastelendeskundige J. Renaud binnen de ringmuur van de Burcht gegraven. Foto Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Coll. ELO.

vanuit zee enerzijds en de mogelijkheid om met zeewaardige schepen het zeegat bij Katwijk uit te varen en overtollig rivierwater ter plekke in zee te laten uitstromen, vormen voor het beeld van de landschappelijke condities voor het ontstaan van Leiden een lastig te ontrafelen probleem. In wezen zijn de laatste schepen waarvan het waarschijnlijk is dat ze vanuit zee de Rijn zijn opgevaren een keizerlijke vloot geweest, waarmee de aanval op Rijnsburg in 1047 is ingezet. Gezien de eerdere, dramatische ervaringen in de slag bij Vlaardingen in 1018 zal de keizer er in 1047 hoe dan ook voor hebben gekozen zijn troepen per schip aan te voeren, zodat ook bij de inname van Rijnsburg en Vlaardingen (die overigens in feite een mislukking was) de route over water en buitenom kan zijn gebruikt.[13] Het is echter veelbetekenend dat de Vikingen die in 1006 en 1007 door Albertus Mettensis in zijn *De Diversitate Temporum* worden genoemd als de aanvallers van Tiel en Utrecht over de Merwede en de Lek voeren.[14] In de reconstructie van Lugt kiest de auteur arbitrair voor een zo laat mogelijk moment waarop de 'definitieve afsluiting' zich heeft voltrokken. Hij situeert deze in 'de periode 1122-1200', met een duidelijke voorkeur voor het eind van de twaalfde eeuw.[15] Hoewel hij een mooi beeld geeft van de landschappelijke situatie in de tiende en elfde eeuw gaat Lugt er aan voorbij dat zich tussen de in de literatuur algemeen erkende stormcrises van de vroege elfde en het tweede en derde kwart van de twaalfde eeuw een geleidelijk afsluitingsproces heeft voltrokken. Dit voltrok zich gelijktijdig met een vergroting van de zeegaten bij de Maas-Lek-monding. In die fase, die zich al vanaf het begin van de elfde eeuw manifesteert, zal de sterke afname van de stroomsnelheid en het waterdebiet van de Oude/Utrechtse Rijn waarschijnlijk nog belangrijker geweest, dan het zich door verstuiving geleidelijk sluiten van de duinenrij. In die situatie bleef lang een brak systeem bestaan, met een zandbankachtige afsluiting, waarbij al vroeg de feitelijke bruikbaarheid voor de scheepvaart naar en vanuit zee verdween, maar nog lang de mariene invloed bleef bestaan, en een zodanige afvoer van water in excessieve situaties mogelijk bleef dat pas rond 1165 een problematische situatie in het achterland ontstond. Dit klopt voor een deel met Lugts conclusies over het gebruik van de Rijnoevers, maar onderstreept dat de aanleg van een burcht na 1050 op de westelijke punt van het Waardeiland eigenlijk al niet meer functioneel was en dat de oudste fase van de Burcht tenminste vóór het jaar 1000 moet worden gezocht.

Leiden rond 1050: een maagdelijk gebied?

Leiden zou rond 1050 een leeg gebied zijn en pas nadat de Burcht was ontstaan

groeide er een nederzetting. Maar is dat werkelijk zo? De vraag is of we een dergelijke uitspraak kunnen baseren – zoals Lugt doet – op het feit dat er tot op heden geen archeologische resten uit de periode voorafgaand aan 1050 zijn gevonden.[16] Vanuit wetenschappelijk oogpunt is een dergelijke redenering behoorlijk riskant, want zoals men dat in het Engels zegt: *the absence of evidence is not the evidence of absence*. Bovendien is de schijnbare afwezigheid van oude archeologische resten in dit geval vooral het directe gevolg van de manier waarop het onderzoek is uitgevoerd. Feitelijk moeten we concluderen dat er tot op heden nog onvoldoende gelegenheid is geweest om te zoeken naar bewijzen voor de vroegste geschiedenis van de stad om dergelijke uitspraken te kunnen doen. Dit is geenszins het gevolg van slecht onderzoek. Eerder is het de weerslag van de mogelijkheden die er zijn en waren om onderzoek te doen naar de vroegste fasen van de bewoning ter plekke. In de afgelopen decennia is er veelvuldig archeologisch onderzoek uitgevoerd in de binnenstad van Leiden. Als we kritisch kijken naar de locaties waar dit onderzoek plaatsvond en de diepte tot waarop bij dit onderzoek kon worden gegraven, dan is het eigenlijk niet verwonderlijk dat er nauwelijks in structuren passende, oude resten zijn aangetroffen. Leiden is een dichtbebouwde stad waar de aanwezigheid van duizenden monumentale panden de toegang tot het bodemarchief danig belemmert. Nieuwbouwlocaties in de Pieterswijk en op het Waardeiland – de plaatsen waar we oude bewoningskernen verwachten – zijn schaars en de meeste onderzoeken die daar zijn uitgevoerd reikten niet diep genoeg om de oudste lagen van de stad aan het licht te brengen. Als we kijken naar de kaart met onderzoeklocaties in de binnenstad dan kunnen we concluderen dat er buiten de Burcht eigenlijk nauwelijks diepgravend onderzoek heeft plaatsgevonden (afb. 1). Uitzonderingen hierop zijn het 'gat in de Breestraat', gegraven in 1981, en enkele grootschalige projecten langs de Haarlemmerstraat en de Aalmarkt.[17]

Op de plaatsen waar archeologen wel tot in de diepste lagen van de stad konden doordringen was vrijwel altijd sprake van een beperkt aantal fragmentarische, vroegmiddeleeuwse vondsten. Dergelijke vondsten bestaan doorgaans uit scherven aardewerk, die geen context hebben, maar wel aangeven dat er in deze periode in de nabije omgeving 'iets' geweest moet zijn.[18] Het wachten is op het moment dat er een opgraving wordt uitgevoerd waar niet alleen losse vondsten, maar ook resten van huizen of bedrijfsruimten worden aangetroffen. Geduld is hierbij geboden. Een bewoningskern uit de negende, tiende of elfde eeuw zal naar verwachting niet veel groter zijn geweest dan enkele erven, die archeologisch

slecht zichtbaar zijn vanwege de lage spoordichtheid van de houten gebouwen. Dit maakt de kans klein dat een dergelijke kern bij de doorgaans kleine opgravingen in de binnenstad wordt aangetroffen. Hoe dan ook zal het daarbij gaan om sporen van een nederzetting die nog ver verwijderd was – in tijd en ontwikkelingsfase – van de gemeenschap die op enig moment stadsrechten verwierf.

De stadsrechtkwestie

In zijn publicaties maakte Freek Lugt dankbaar gebruik van de uitwisseling van ideeën die hij tijdens het schrijven van zijn boek had met Rudi van Maanen die in 2012 zijn artikel publiceerde over de fasering en datering van het Leidse stadsrecht.[19] Het grootste winstpunt van die gedachtewisseling is het verbeterde inzicht in de positie van de burggraaf. Daarnaast heeft vooral Lugt de relatie tussen het stadsrecht en de *Lex Frisionum* inzichtelijk gepresenteerd. Omdat voor iedere stedelijke gemeenschap geldt dat de essentie van de verlening van een eigen juridisch statuut is dat die gemeenschap wordt losgemaakt uit het landrecht, maar met behoud van de kernwaarden daarvan, biedt die relatie zicht op de samenleving waarin de stad vorm krijgt. Over de fasering daarvan valt echter nog steeds te twisten. Van Maanen nuanceerde de gelaagdheid van het stadsrecht van 1266 die door Kruisheer in 1990 in een fijn- en scherpzinnig artikel was verbonden met een chronologisch schema van eerste rechtskern met latere aanvullingen.[20] Hij kwam uit op vier 'lagen' en verbond daaraan de conclusie dat het eerste kern-stadsrecht door graaf Willem I moet zijn verleend.

Lugt nam dat idee over en heeft 'gemakshalve het jaar 1213 aangehouden als jaar van oudste stadsrechtverlening'.[21] Hoewel hij zelf toevoegde: 'Zeker is dat dus niet', krijgt dit jaar in boek en artikel wel een heel stevige nadruk. Dat nu is om uiteenlopende redenen onwenselijk en onjuist. Om de drie belangrijkste te noemen:

Van Maanen en Lugt gaan voorbij aan het feit dat Kruisheer na zijn artikel van 1990 nog in de editie van het stadsrecht in het Oorkondenboek van Holland en Zeeland in 1992 in wezen zes lagen onderscheidt door in de onbetwist oudste groep bepalingen (artikel 1-9) nog een onderverdeling te signaleren.[22] Zelfs als Van Maanen gelijk heeft met het in elkaar schuiven van twee andere lagen, blijven er dan toch nog vijf over. Daarmee komen we toch tenminste weer op graaf Dirk VII als eerste rechtsverlener.

Kern van de keuze voor 1213 is, naast de vier-lagen-theorie, het gegeven dat

Willem I pas in dat jaar met de Hollandse grafelijkheid is beleend. Dit is om twee redenen niet de enige optie. Willem verwerft de macht in Holland in fasen en in een politiek zeer roerig tijdsgewricht. Zowel de relatie tot Brabant en de perikelen van de Loonse oorlog, als de machtsstrijd tussen Welfen en Staufen compliceren de situatie. Het is minstens opmerkelijk dat Willem al in maart 1208 door de Engelse koning als *comes* (graaf) wordt aangeduid,[23] nadat hij zichzelf minstens tot oktober 1206 alleen als 'zoon van graaf Floris (III) van Holland' aanduidt. Uit november 1210 dateert de oudst-bewaarde oorkonde waarin Willem zichzelf *comes Hollandie* noemt.[24] In 1208 bereikte de strijd tussen de kroonpretendenten in het Duitse Rijk – Otto van Brunswijk en Filips van Zwaben – een dieptepunt als in juni Filips wordt vermoord kort voordat hij tot keizer zou worden gekroond. Otto huwde later de dochter van zijn vermoorde opponent, maar raakt spoedig in conflict met de paus die hem herhaaldelijk in de ban doet en excommuniceert, voordat hij in 1212 definitief zijn steun geeft aan Frederik II als koning/keizer. In december 1212 volgden de keuze en kroning van Frederik tot Roomskoning. Willem hoorde waarschijnlijk al in 1208 tot het kamp van Otto IV en bleef hem trouw tot en met de dramatische nederlaag van Otto in de slag bij Bouvines in 1214. De belening met het graafschap was een rechtshandeling door een geëxcommuniceerde en afgezette keizer, die vooral bedoeld lijkt te zijn geweest om de band tussen Willem en Otto te bevestigen, en is zeker geen mijlpaal waarna Willem ineens als graaf kon gaan oorkonden.

De meest opmerkelijke bepaling in het Leidse stadsrecht is die waarin de Leidse burgers de exclusieve verplichting krijgen om tijdens een militaire veldtocht of oorlog de tent van de graaf te bewaken. Lugt wijdt er ruime aandacht aan,[25] echter zonder de conclusie te trekken dat vooral deze bepaling moet dateren uit een pre- of vroegstedelijke fase waarin een bijzondere vertrouwensrelatie tussen de graaf en de Leidse gemeenschap bestond. Het is een relatie en een bepaling die van ruim voor welk ander Hollands stadsrecht dan ook moet dateren. Tot en met de Friese Oorlogen van de late veertiende eeuw bleef deze unieke plicht bovendien voortdurend actueel. Lugt kent aan deze bepaling nauwelijks belang toe en suggereert dat alleen Willen van Hildegaersberch – de tussen 1388 en 1408 razend populaire dichter van het door hem geciteerde gedicht *Vanden sloetel* – en een enkele kenner van de tekst van het stadsrecht hiervan op de hoogte waren.[26] Hij lijkt niet te beseffen dat het gedicht is geschreven op het hoogtepunt van een vertrouwenscrisis tussen Albrecht van Beieren en de stad Leiden, waarbij zelfs al

tot mobilisatie was opgeroepen om de stad gewapenderhand tot gehoorzaamheid te dwingen. Op dat moment deed de dichter een beroep op de in het collectieve geheugen én in de telkens bevestigde Leidse stadsrechten vastgelegde, oeroude relatie, om de crisis te bezweren.

Het ontstaan van de bijzondere relatie tussen de inwoners van Leiden en hun graaf past eigenlijk alleen in de periode van Floris III of Dirk VII (of eerder) en zou wel eens de alleroudste vastgelegde verbintenis kunnen zijn in de reeks van mondeling en/of schriftelijk vastgelegde accoorden, die uiteindelijk in het overgeleverde 'stadsrecht' zijn samengebracht.

Kortom, er zijn vele redenen om de discussie voort te zetten en om beslist geen onterechte spijt te hebben over een gemist Leids feestje in 2013.

Afsluiting

Wat moeten we nu uit dit alles afleiden? In elk geval niet dat er omstreeks 1050 een gigantische bestuursresidentiële ommezwaai is gemaakt van Rijnsburg naar Leiden. De Burcht is in aanleg ouder dan 1050 en er zal op dat moment ook sprake zijn geweest van een nederzetting in Leiden. In de elfde eeuw had noch de grafelijkheid noch de muntpraktijk in Holland een residerend karakter. Graven reisden rond langs hun hoven, waar zij steeds tijdelijk herberg en hof hielden. Een vast munthuis – zoals dat later in Dordrecht werd gevestigd – bestond nog niet. Het muntrecht – of de graven dat nu hadden geüsurpeerd, dan wel rechtens uit hoofde van hun grafelijke titels mochten uitoefenen – werd naar behoefte ingezet om muntspecie (het beschikbare edelmetaal) om te zetten in klinkende munt. Daarvoor werden specialisten ingehuurd die – liefst in de directe nabijheid en dus onder controle van de graaf de bestelde hoeveelheid geld aanmunten. Zij deden dat nog niet met vaste muntstempels, maar met toepassing van een arsenaal van letters en icoontjes.

Uit de beschikbare muntevidentie kan dus alleen maar worden afgeleid dat in het midden van de elfde eeuw, ook nog na de inname (niet verwoesting) van Rijnsburg met enige regelmaat geld werd aangemunt in opdracht van de graaf van Holland en in of nabij zijn *curtis* (op of naast de burcht) te Rijnsburg, en dat hetzelfde ook in Leiden het geval was. En gelijktijdig wijst een alternatieve analyse van de gegevens erop dat het bestaan van een Burcht vóór 1050 zeer aannemelijk en een pril ontluiken van een nederzetting op de zuidelijke Rijnoever heel goed mogelijk zijn.

Bovenstaande kritische kanttekeningen bij enkele aspecten uit de publicaties van Freek Lugt zijn nadrukkelijk bedoeld als een onderstreping van het grote belang dat zijn boek en artikel hebben voor het voortgaan van het debat over het oudste verleden van Leiden. Laten we zeggen dat de auteurs van deze kanttekeningen de hoenders zijn die opgewonden kakelen over de in hun hok geworpen knuppel. Alleen door de dialoog te zoeken en dankbaar gebruik te maken van de verschillen van inzicht, kunnen we verder komen. Freek Lugt heeft de Leidse historici en archeologen dan ook een mooie agenda voor de komende decennia geleverd, waarbij in het bijzonder uit de hoek van de archeologie nog spectaculaire aanvullingen op en bijstellingen van de bestaande inzichten te verwachten zijn. Moge het debat voort gaan.

Noten

1 E. van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* Deel 1. *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 15-58.

2 F. Lugt, *Het ontstaan van Leiden. Over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden 2012); F. Lugt, 'Over het ontstaan van Leiden. Lezing naar aanleiding van de presentatie van het boek *Het ontstaan van Leiden*', *Leids Jaarboekje* 2013, 7-19.

3 Lugt, *Het ontstaan*, m.n. 50-57. Slechts het toltarief uit ca. 1339 is overgeleverd, en wordt ook door Lugt opgenomen, ibidem, 89-99.

4 Ibidem, 24 ff. Op p. 41 'in Leiden is niets gevonden'; zie ook Lugt in *Leids Jaarboekje* 2013, 18-19.

5 C.L. Verkerk, 'Het Amstelslot of De vestiging van Floris V aan de Amstel en aan 't IJ', *Spiegel Historiael* 30 (1995) 6-8.

6 E. van der Vlist, *De Burcht van Leiden* (Leiden 2001, Leidse historische reeks 14), 26; V.M. Potin, 'De Hollandse muntslag in de 11e eeuw', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 52/53 (1965/1966), 8-13. J.J. Grolle, *De Muntslag van de Graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in 1434.* Deel I. *Inleiding en Catalogus* (Amsterdam 2000) 31 ff. Er zijn intussen meer (vermoedelijk) in Rijnsburg, Leiden en Vlaardingen geslagen munten uit deze periode bekend. Zij zijn beschreven in een door Grolle niet meer verwerkt artikel van P. Ilisch, 'Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen. Afl. I: Die Münzprägung in den Räumen Utrecht und Friesland im 10. und 11. Jahrhundert', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 84-85 (1997/8) 1-272, m.n., 153-169, dat pas in 2000 beschikbaar kwam. Deze veranderen aan onze conclusies niets.

7 Opgemerkt zij daarbij dat de C in zeer veel gevallen staat voor een S, zoals ook de door ons als Z weergegeven letter. De opmerking van Lugt (p. 55) over analfabete stempelsnijders is echt uit de lucht gegrepen.

8 Lugt, *Het ontstaan*, 50, noemt alleen selectief de mogelijkheid dat het de Laurentiuskapel in Rijnsburg zou zijn geweest.

9 Grolle, *De Muntslag*, 34-35, nrs. 2.2, 3.1.

10 Wat overigens niet automatisch betekent dat de muntslag daadwerkelijk plaatsvond op of nabij de Burcht. Wel kunnen we een relatie verwachten tussen deze burcht en de graaf (die het blijkbaar wenselijk vond om de burcht op zijn munten af te beelden).

11 M.F.P. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en de 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (Leiden 2011) 129 e.v.

12 Vriendelijke mededeling prof. drs. (emeritus) H.L. Janssen en drs. E. Bult. Beiden werken de opgravingscampagnes uit de jaren 1968-1970 uit tot een publicatie. In de ophoging van de burchtheuvel blijkt een duidelijke stratigrafie aanwezig te zijn met ook dendrochronologisch bevestigd vondstmateriaal dat dateert uit de negende/tiende eeuw. Dit onderstreept dat de Burcht in aanleg een stuk ouder was dan 1050.

13 K. Nieuwenhuijsen en T. de Ridder, *Ad Flaridingun. Vlaardingen in de elfde eeuw* (Hilversum 2012).

14 H. van Rij (ed.), *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik van Metz* (Amsterdam 1980) 18-22.

15 Lugt, *Het ontstaan,* 20.

16 Tot op heden zijn er inderdaad geen sporen gevonden van een nederzetting die ouder is

dan 1050. De vroegste nederzetting aan de Breestraat kan niet eerder gedateerd worden dan de twaalfde eeuw.

17 Zie bijvoorbeeld D.P. Hallewas, 'Een gat in de Breestraat te Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden* 1981 (1982), 23-46; M.F.P. Dijkstra & C.R. Brandenburgh (red.), *Opgraving Leiden – Aalmarktschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis* (Leiden, 2010; Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1); P. Bitter, 'Archeologisch bodemonderzoek in het bouwterrein van C&A Nederland aan de Haarlemmerstraat en Spijkerboorsteeg te Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden* 1985 (1986), 85-152.

18 Bij een opgraving aan de Aalmarkt zijn bijvoorbeeld enkele achtste/negende-eeuwse scherven aangetroffen. J. van Horssen & S. Ostkamp, 'Keramiek' in Dijkstra & Brandenburgh 2010, *Opgraving Leiden – Aalmarktschool*, p. 62; Bij booronderzoek aan de Langeburg is een randfragment van kogelpotaardewerk aangetroffen. Het dateert hoogstwaarschijnlijk uit de achtste of negende eeuw. M. Horn, S. Moerman & N. Groot, *Archeologisch bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase d.m.v. boringen Langebrug-Steenschuur, Gemeente Leiden* (Noordwijk 2011 B&G rapport 1202) 20. Deze en andere (oudere) resten worden genoemd door Lugt, *Het ontstaan*, 21, met verwijzing naar Dijkstra & Brandenburg, maar met een andere conclusie dan de Leidse archeologen daaraan verbinden. Daarnaast zijn er enkele vroegmiddeleeuwse sporen en vondsten gedocumenteerd die wat verder weg liggen van het centrum van de stad zoals Roomburg, Cronesteijnse polder en de strandwal ten noorden van de Wassenaarseweg. Deze resten passen in het vroegmiddeleeuwse landschap rondom Leiden maar zullen geen relatie hebben met de vroegste ontstaanskern die we nabij de Burcht verwachten.

19 R.C.J. van Maanen, 'Het Leidse stadsrecht in Hollandse context', *Leids Jaarboekje* 2012, 30-53.

20 J. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechtoorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw – 1266' in: J.B. Berns e.a., *Feestbundel D.P. Blok* (Hilversum 1990) 182-203.

21 Lugt, *Het ontstaan,* 170.

22 J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299.* III*, 1256-1278* (Assen/Maastricht 1992) 464.

23 A.C.F. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I, Eind van de 7de eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage 1970) 479.

24 Ibidem, 484.

25 Lugt, *Het ontstaan,* 172.

26 Th. Meder, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (circa 1400).* (Amsterdam 1991) en vooral ibid., 'Willem van Hildegaersberch en het Leidse oproer van 1393', *Literatuur* , 147-158. Meder noemt daar de discussie over de vraag of het gedicht in 1393, het jaar van de afgewende belegering, of 1401, het jaar van de verlichting van het vonnis door graaf Albrecht, is geschreven en of voorgelezen. Gezien de dramatische ondertoon van de in het gedicht opgenomen verzuchting dat de vorst genade moet kennen en denken aan de oude vertrouwensband, gevolgd door de verzuchting '*God bewaer die stede van Leyden*' is een eerste voordracht in 1393 het meest waarschijnlijk (Blok koos daar ook al voor), wat een tweede voordracht in 1401 (al dan niet na een lichte bewerking) als mogelijkheid openhoudt.

Oudste Leidse lakenloodje jonger dan gedacht

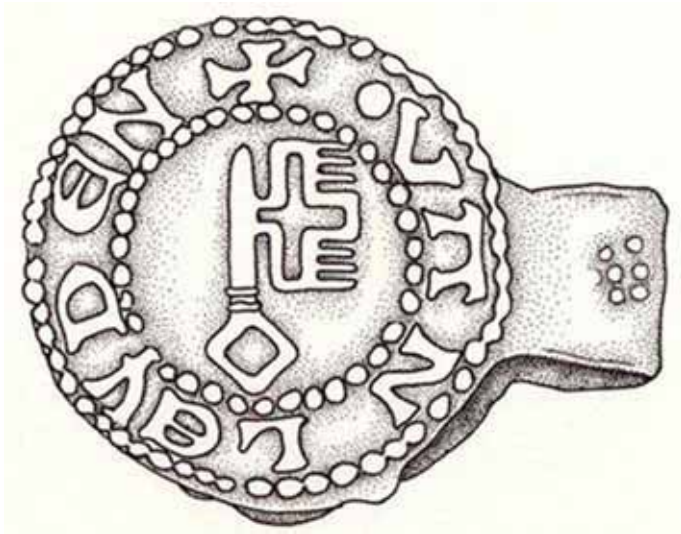
Edwin Orsel

In mei 2014 opende in Museum de Lakenhal de nieuwe tentoonstelling '7 eeuwen Leids laken'. Een prominent voorwerp hierin is het oudste lakenloodje van Leiden dat gevonden werd tijdens een opgraving in Amsterdam. Tot nu toe werd aangenomen dat het lakenloodje gedateerd moet worden rond 1275. De datering zou bewijzen dat al in het laatste kwart van de dertiende eeuw in Leiden sprake moet zijn geweest van een stedelijk georganiseerde lakennijverheid die een afzetgebied had voorbij de Rijnlandse regio. Echter, de vroege datering is wegens voortschrijdend inzicht aan een herziening toe. Het lakenloodje blijkt 25 tot 75 jaar jonger te zijn dan gedacht. In dit artikel wordt de juiste datering van het lakenloodje beargumenteerd.[1] Het draagt bij aan de kennis over de oudste geschiedenis van Leiden.

Het oudste Leidse lakenloodje

In 1983 werden bij een archeologische opgraving in de Warmoesstraat te Amsterdam op verschillende plekken twee Leidse lakenloodjes gevonden. Het exemplaar met enkelvoudige Petrussleutel en rondom een dubbele parellijst met daarin de tekst 'VAN LEYDEN' is nu in de Lakenhal te zien. Het andere loodje is eveneens van één Petrussleutel voorzien. De toenmalige stadsarcheoloog Jan Baart gaf beide loodjes een hoofdrol in zijn artikel 'De materiële stadscultuur' uit 1987.[2] Baart betoogde dat de Leidse loodjes van rond 1275 en 1300 zijn, wat gebaseerd was op de datering van keramiek dat uit dezelfde vondstlagen kwam. Hij trok hieruit de conclusie dat de aanvang van een stedelijke georganiseerde lakennijverheid in Leiden teruggebracht moet worden op circa 1275. De interpretatie van Baart werd in Leiden omarmd en vond zijn weg in de geschied-

Edwin D. Orsel (1969) is sinds 2001 als stadsbouwhistoricus werkzaam bij Erfgoed Leiden en Omstreken. Regelmatig publiceert hij over bouwhistorie in het algemeen en kastelenonderzoek in het bijzonder.

Het oudste Leidse lakenloodje, in 1983 opgegraven in de Warmoesstraat in Amsterdam (WA-136-1). Het loodje is basis van het type steengoed kan, uit dezelfde context, tegenwoordig te dateren tussen 1300/1325 en 1350 (herkomst Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, met dank aan Ranjith M. Jayasena).

schrijving. Het is sindsdien stevig verankerd in de Leidse stadsgeschiedenis.

Leiden in de Middeleeuwen uit 1991 is één van de eerste artikelen dat gebaseerd is op de dateringen van Baart.[3] Historicus Dick de Boer beschrijft daarin nog een derde lakenloodje, ditmaal met dubbele sleutels, dat gevonden werd tijdens dezelfde opgraving in 1983. Dit exemplaar moet gezien de vondstlaag later gedateerd worden; tussen 1300 en 1330. Op basis van de drie loodjes concludeert De Boer dat de Leidse lakennijverheid de Rijnlandse regio al in het laatste kwart van de dertiende eeuw was ontstegen. Uiteindelijk heeft de typering van de vroege lakennijverheid in Leiden, gefundeerd op de dateringen van de Amsterdamse stadsarcheoloog, een plek gekregen in zowel het vierdelig standaardwerk over de Leidse geschiedenis, *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad,* als de *Historische Canon van Leiden*.[4]

Onjuiste datering keramiek

De gedachte dat de oudste datering van het Leidse lakenloodje wel eens onjuist zou kunnen zijn kwam voort uit een discussie rond een heel andere Amsterdamse

De steengoed kan uit dezelfde context als het oudste Leidse lakenloodje. Dit type kan (s1-kan-8) wordt tegenwoordig in Amsterdam gedateerd tussen 1300/1325 en 1350 (herkomst Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, met dank aan Ranjith M. Jayasena).

opgraving. In 1994 werd op basis van gevonden keramiek het 'Kasteel van Amstel' gedateerd in de eerste helft van de dertiende eeuw. Echter, de door de archeologen gehanteerde dateringen bleken niet correct.[5] Uit wetenschappelijke dateringsmethoden, zoals dendrochronologisch onderzoek en 14C-onderzoek, bleek dat het 'Kasteel' na omstreeks 1280 moet zijn gebouwd.[6] De vraag is of deze herziening ook gevolgen heeft voor de ouderdom van het oudste Leidse lakenloodje. De datering hiervan is immers ook gebaseerd op keramiek uit een oudere Amsterdamse opgraving. Navraag over de datering van het loodje bij de Amsterdamse archeologen heeft dit vermoeden bevestigd.[7] Ondertussen is hernieuwd en diepgaand onderzoek uitgevoerd naar Amsterdams keramiek en een aardewerkcatalogus opgesteld.[8] De datering van het oudste lakenloodje (WA-136-1), opgegraven in de Warmoesstraat, is gebaseerd op een kan uit dezelfde vondstlaag.[9] Volgens de Amsterdamse archeologen werd dit model destijds in het laatste kwart van de dertiende eeuw gedateerd. Tegenwoordig is er geen twijfel dat dit type (s1-kan-8) in de periode 1300/1325-1350 geplaatst moet worden.[10] De datering van het oudste Leidse lakenloodje, destijds op 1275 gedateerd, moet dus worden bijgesteld naar 1300-1350.[11] De context van het tweede lakenloodje (WA-85-1) laat zich niet goed dateren op basis van andere vondsten.[12]

Veertiende-eeuws bewijs in plaats van dertiende-eeuws

Het bekende oudste Leidse lakenloodje blijkt dus als gevolg van voortschrijdend Amsterdams archeologisch inzicht **niet** uit 1275, maar tussen 1300-1350 te dateren, dus ongeveer 50 jaar jonger als voordien aangenomen. Het loodje vervalt daarmee als bewijsstuk voor een stedelijk georganiseerde lakennijverheid in Leiden in het laatste kwart van de dertiende eeuw. Op basis van de bijgestelde datering van 1300-1350 toont het lakenloodje wel een georganiseerde Leidse lakennijverheid en lakenhandel aan in het midden van de veertiende eeuw.

De geschiedenis van het oudste Leidse lakenloodje laat zien hoe groot de draagwijdte is van verkeerde dateringen en aannames die hierop gebaseerd zijn.

Noten

1 Met dank aan Esther Starkenburg voor ondersteuning bij de defintieve tekst.

2 J.M. Baart, 'De materiële stadscultuur' in: E.H.P. Cordfunke e.a. (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Verzamelbundel vierde Muiderberg-symposium 1987 (Zutphen 1987) 93-112.

3 D.E.H. de Boer, 'Leiden in de Middeleeuwen' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden, zeven eeuwen textielnijverheid*, Leidse historische reeks: 5 (Leiden 1991) 33-45.

4 R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad,* deel 1 *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 109 en J.C.H. Blom, R.C.J. van Maanen en C.B.A. Smit, *Historische Canon van Leiden* (Leiden 2008) 15.

5 M.B. de Roever (red.), *Het 'Kasteel van Amstel', burcht of bruggehoofd? Bijdragen over de dertiende-eeuwse funderings- en muurfragmenten aan de Amstelmonding* (Amsterdam 1995) en J. Baart, 'Nieuwe feiten over het "Kolk-kasteel". Geen kade, poort of Bruggehoofd', *Ons Amsterdam* (september 1999) 230-234.

6 Baart 'Nieuwe feiten', 230-231.

7 Mailwisseling 24 en 25 april 2014, Ranjith M. Jayasena, archeoloog, Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, en Edwin Orsel, bouwhistoricus, Erfgoed Leiden en Omstreken.

8 J. Gawronski (ed.), *Amsterdam Ceramics, A city's history and an archeaeological ceramics catalogue 1175-2011* (Amsterdam 2012).

9 Mailwisseling 24 en 25 april 2014, Ranjith M. Jayasena, archeoloog, Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam en Edwin Orsel, bouwhistoricus, Erfgoed Leiden en Omstreken.

10 Vriendelijke mededeling Ranjith M. Jayasena. Zie Gawronski, *Amsterdam Ceramics*, 122, nr. 77.

11 Gawronski, *Amsterdam Ceramics,* 315, nr. 77, WA-136-8, Warmoesstraat 105, 1300-1350, s1-kan-8.

12 Vriendelijke mededeling Ranjith M. Jayasena.

Samuel Carolus Kechel ab Hollenstein (1611-1668)

Wiskundige en astronoom in de marge van academisch Leiden

Huib Zuidervaart en Veerle Beurze

Introductie en vraagstelling

De Leidse universiteit kende in de zeventiende eeuw een faam die in binnen- en buitenland nagenoeg onovertroffen was. Uit alle hoeken van Europa stroomden studenten toe naar deze in 1575 opgerichte protestantse universiteit. Aan de geschiedenis van deze universitaire glorietijd is al veel aandacht besteed.[1] Van de diverse privaatdocenten die in de marge van de academie functioneerden en op die manier in mindere of meerdere mate ook deel uitmaakten van de Leidse infrastructuur van hoger onderwijs, weten we echter aanmerkelijk minder.

Dit artikel richt zich op het leven van één van hen, de uit Bohemen afkomstige Samuel Carolus Kechel ab Hollenstein (1611-1668).[2] Hoewel Kechel nagenoeg niets heeft gepubliceerd en alleen aan het eind van zijn leven slechts drie jaar door de universiteit is betaald, heeft hij gedurende meer dan drie decennia (van ongeveer 1633 tot 1668) als privaatdocent in de wiskunde met zijn (bij-)lessen aan studenten bijgedragen aan het welslagen van het universitaire onderwijs. In die tijd was Kechel bovendien nagenoeg de enige persoon die regelmatig sterrenkundige waarnemingen deed op het universitaire observatorium op het academiegebouw aan het Rapenburg. Hij ontdekte er zelfs twee kometen. Kortom, Kechel

Dr. Huib J. Zuidervaart (1951) is wetenschapshistoricus bij het Huygens Instituut voor de Nederlandse Geschiedenis in Den Haag. Zijn belangrijkste onderzoeksterrein is de geschiedenis van de natuur- en sterrenkunde in de vroegmoderne tijd, met een nadruk op wetenschappelijke instrumenten.

Veerle Beurze specialiseert zich bij haar studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden. in wetenschapsgeschiedenis van de vroegmoderne tijd.

kon niet zonder de universiteit en de universiteit kon eigenlijk niet zonder Kechel. Hij leefde en werkte letterlijk in de marge van de Leidse academie.

Die positie als 'marginale geleerde' verhinderde echter niet dat Kechel in contact kwam – en ook omging met – tal van meer bekende 'echte' geleerden. Juist die rol willen we in dit artikel belichten. Door geen centrale geleerde als uitgangspunt te nemen, maar te kijken hoe de carrière van zo'n 'marginale' geleerde als Kechel verliep, krijgen we een completer beeld van de zeventiende-eeuwse wetenschappelijke cultuur. Als exemplarisch figuur kan Kechel zo een gezicht geven aan de talloze randfiguren die zich destijds in het Nederlandse geleerdenmilieu ophielden en die door hun activiteiten een bijdrage leverden aan de wetenschappelijke debatten van hun tijd. Met andere woorden, hoe functioneerde deze privaatdocent, die ondersteunende (Latijnse en Nederlandstalige) lessen gaf *naast* de Leidse universiteit? Wat weten we van zijn leerlingen en van zijn wetenschappelijke activiteiten en contacten? Hoe kan het dat juist Kechel en niet de daartoe aangewezen hoogleraar het universitaire observatorium benutte? Kortom, wat valt er te achterhalen van zijn rol in het spectrum van de zeventiende-eeuwse geleerdensamenleving?

Biografie

Samuel Kechel werd in 1611 geboren in Praag, als zoon van Jan Kechel ab Hollenstein en Anna Kocínetu. Zijn vader was een welgesteld handelaar en lid van de vroedschap van een van de drie Praagse deelsteden, de zogenoemde 'Kleine Zijde'. In 1620, na de mislukte Boheemse opstand tegen keizer Ferdinand II, werd Jan Kechel gezien als een van de leiders van de revolte, waarna al zijn goederen werden geconfisqueerd. Hierdoor liepen de leefomstandigheden van het gezin een stuk terug. Na het nog enige jaren in Praag te hebben volgehouden, werd de repressie uiteindelijk te sterk en week het gezin omstreeks 1627 uit naar het naburige Saksen. Veel Boheemse protestanten kozen destijds voor Saksen als oord van ballingschap; Saksen was anti-Habsburgs en luthers; bovendien lag het gebied dichtbij Bohemen. Dankzij het geld van moeder Kechel, dat niet in beslag was genomen, had het gezin in Saksen voldoende kapitaal voor een nieuwe start.[3]

Samuel Kechel schreef zich op 16 oktober 1632 in aan de Leidse universiteit, waar ook zijn vader in 1599 een jaar had gestudeerd.[4] Hij arriveerde tijdens een van de meest succesvolle periodes in de geschiedenis van deze universiteit. De

studentenaantallen waren hoog en de academie had een goede naam in binnen- en buitenland. Met zijn Boheemse afkomst was Kechel geen uitzondering. Als gevolg van de Dertigjarige Oorlog kwam tussen 1625 en 1634 de grootste groep buitenlandse studenten uit Bohemen en Silezië.[5]

Van de eerste jaren dat Kechel in Leiden verbleef is maar weinig bekend. Als student filosofie zal hij colleges hebben gelopen bij Franco Burgersdijck (filosofie), Janus Bodecherus Banningius (ethica), Jacob Golius (Grieks en wiskunde) en Claudius Salmasius (filologie). Hij zat allicht op kamers, aanvankelijk bij de kleermaker Thomas Bubbe in de Nieuwsteeg.[6] Later – in 1637 – deelde hij zijn logies met een zekere Georg Marggrafe (1610-c.1644), een man die later beroemd is geworden als ontdekkingsreiziger in Nederlands Brazilië.[7] Net als Kechel kwam Marggrafe uit Saksen. In Leiden was Marggrafe de eerste persoon die systematisch sterrenkundige waarnemingen verrichte op het in 1634 door de hoogleraar Jacob Golius ingerichte observatorium.[8] Het ziet er naar uit dat Kechel door Marggrafe in dit métier is ingewijd, want later gaat ook Kechel systematisch sterrenkundige waarnemingen verrichten. Golius had de sterrenwacht weliswaar opgezet, maar zijn interesse in de astronomie kwam vooral voort uit een studie van de klassieken. Golius was bovenal classicus en arabist. Hij bekleedde de leerstoel wiskunde vanwege zijn kennis van klassieke mathematici als Euclides, Appollonius en Archimedes. De gedreven Marggrafe vertrok echter al na een jaar naar Brazilië, waar op dat moment de gouverneur Johan Maurits van Nassau een imposante kolonie van de West-Indische Compagnie vormgaf. Op kosten van deze graaf zou Marggrafe in Recife niet alleen een eigen astronomisch observatorium inrichten, maar ook een groot deel van Noord-Brazilië in kaart brengen en ondertussen een boek schrijven over de zoölogie en botanie van dat gebied.[9] Naar verluidt was ook Kechel voor deze reis uitgenodigd, maar hij koos er voor om in Leiden te blijven.[10]

Mogelijk was hij toen al bevriend met Aeltgen Lus, de dochter van een kamerverhuurster uit de Kloksteeg, met wie hij in 1643 in het huwelijk trad.[11] Met haar huurde Kechel een huis op het Rapenburg, waar ook zij kamers aan studenten gingen verhuren.[12] Een van hen was de wiskundestudent Erasmus Bartholin (later hoogleraar in Uppsala).[13] Zijn oudere broers Bartholdus en Thomas hadden eerder bij Kechels schoonmoeder Anna Lus (geboren Baudius) op kamers gezeten.[14] Met Bartholin geraakte Kechel op dusdanig goede voet dat deze in 1646 optrad als getuige bij de doop van Kechels dochter Anna Elisabeth.[15] Deze Bartholin, een telg uit een bekende Deense hooglerarendynastie, zou aan het eind van zijn stu-

dietijd in Leiden naam maken als mede-editeur van Descartes' *Geometrie* (1651), een editie die ook Kechel bezat.[16]

Privaatdocent in de wiskunde

Ondertussen maakte Kechel zelf ook carrière en wel als wiskundig privaatdocent. Hij gaf dus als particulier lessen naast de universiteit. Daar was een behoorlijke markt voor, ondanks het feit dat je aan de universiteit op twee plaatsen wiskundeonderwijs kon volgen. Allereerst waren er de reguliere – in het Latijn gegeven – colleges van Golius; verder werden ook wiskundelessen in de landstaal gegeven aan de zogenaamde *Duytsche Mathematique*. Dit was een Nederlandstalige opleiding voor landmeters en militaire ingenieurs aan de Leidse universiteit, gesticht in 1600 op aandringen van prins Maurits. In Kechels tijd werd het onderwijs hier verzorgd door achtereenvolgens drie leden van de familie Van Schooten. Allereerst Frans van Schooten de oude, die van 1615 tot 1646 doceerde; vervolgens Frans van Schooten de jonge, die zijn vader al sinds 1643 assisteerde en hem in 1646 opvolgde, en tenslotte diens veel jongere halfbroer Petrus van Schooten, die in 1661 aantrad. Naast deze universitaire docenten waren er in Leiden meer leermeesters in de wiskunde. Bijvoorbeeld Nicolaus Goldmann (1611-1665), die ook op het Rapenburg woonde. Net als Kechel was hij in 1632 in Leiden komen studeren en tot aan zijn overlijden in 1665 zou hij daar lessen in de wiskunde geven, met een grote nadruk op architectuur en vestingbouw.[17] Verder waren er ook kortstondiger concurrenten, zoals de Leidse ingenieur Jean Gillot (c. 1614-c. 1661), die in 1638 persoonlijk door Descartes in de geometrie was onderwezen, en deze kennis tot aan zijn vertrek naar Portugal (omstreeks 1644) als privaatdocent uitdroeg. Ook hij woonde op het Rapenburg.[18] Een ander was Christiaan Otter (1598-1660), die in 1634 met lesgeven begon en dat volhield tot aan zijn aanstelling als mathematicus van de keurvorst van Brandenburg in 1647.[19]

Al deze wiskundige privaatdocenten volgden vrijwel hetzelfde programma als bij de *Duytsche Mathematique*. Dit privé-onderwijs diende dan ook vaak ter ondersteuning van het officiële curriculum.[20] Op de *Duytsche Mathematique* bestond het programma ruwweg uit de onderdelen arithmetica, geometrie, landmeetkunde, vestingbouw, trigonometrische tabellen en het gebruik van mathematische instrumenten. De enkele dictaten die van Kechels onderwijs bewaard zijn gebleven, tonen aan dat al deze onderwerpen inderdaad ook bij hem aan de orde

Kechels gebruik van een klassiek hoofd bij de berekening van het volume van een onregelmatig lichaam. Uit: Crommeling [naar Kechel], Beginsel der Geometrie *(1655). UB Leiden.*

kwamen.[21] Kechel legde wel meer nadruk op een fraaie uitvoering van de gebruikte wiskundige figuren. Ook benutte hij voorbeelden die moesten onderstrepen dat zijn leerlingen cultureel meer onderlegd waren dan de ambachtslieden bij de *Duytsche Mathematique.* Zo gebruikte Kechel het hoofd van een klassiek beeldhouwwerk om daarmee de berekening van de inhoud van een onregelmatig lichaam uit te leggen.[22] Ook besteedde Kechel aandacht aan thema's als perspectief, architectuur en het berekenen van zonnewijzers.

Leerlingen

Kechels leerlingen lijken vooral gewone universitaire studenten te zijn geweest, die aan de academie geen wiskundecolleges volgden. Alleen van Pieter Thysius (1630-1653) – de jongere halfbroer van de steenrijke stichter van de *Bibliotheca*

De leermeester en zijn leerling: Hierboven: 'Samuel Carolus Kechelius van Hollensteijn gebooren tot Praag, Magister inde Mathematische ende Astronomissche Konst, Ao. 1655: out 44 Jaeren Residerende tot Leiden, Inden Name Godes Amen'. Op de achtergrond een armillairsfeer (bolvormig ringenstelsel die de banen van hemellichamen uitbeeldt. Boven de zinspreuk: Aliis inserviendo Consumor, of 'verbruikt in dienst van anderen'). Hiernaast: 'Joos Crommeling, Jacobzoon, gebooren Tot Leijden Studiosus inde Mathesij, beschrijver des Tegenwoordigen Boex: door onderwijsinge van Samuel Kechelius: out zijnde Ao. 1655: 17 Jaeren: woonende tot Haerlem'. Op de achtergrond een boekenkast, een globe en een Hollandse cirkel. Tekeningen door Dirck Druyf, oorspronkelijk afkomstig uit het handschrift van Crommeling, maar in de negentiende eeuw daaruit verwijderd. Kupferstichkabinett Staatliche Museen zu Berlin, KdZ-nrs. 71.167 en 71.

Thysiana – weten we dat hij in 1650 zowel aan de universiteit als bij Kechel wiskunde studeerde.[23] Zo waren Johann Ferdinand Speidl von Vattersdorff (1619-?) uit Linz en Henning Nagendanck (1625-1690) uit Mecklenburg, die in 1646 en 1649 door Kechel in de wiskunde werden onderwezen, ingeschreven als student politica;[24] de Leidse koopmanszoon Joos Crommeling (1638-1681) – Kechels leerling in 1655 – was twee jaar eerder begonnen als student filosofie (zie fig. 2);[25] Petrus de Graef (1633-?) en Jacob Havius (1637-1680) – beiden uit Den Haag waren juist weer juristen-in-spé.[26] Laatstgenoemde was door Kechel ook getraind in het doen van sterrenkundige waarnemingen.[27] Op één uitzondering na, zijn we

in de bronnen geen landmeters of ingenieurs tegen gekomen die door Kechel zouden zijn opgeleid.[28] Kechel lijkt dus vooral gemikt te hebben op sociaal hoger gepositioneerde leerlingen.

Ook astronomische observaties voerde Kechel uit in het bijzijn van studenten. Zo liet hij in maart 1649 acht personen deelnemen aan de waarneming van een zeldzaam fenomeen, namelijk dat alle planeten gelijktijdig boven de horizon te zien waren. Zeven van deze studenten stonden regulier aan de universiteit ingeschreven, terwijl de laatste getuige een eigen leerling van Kechel lijkt te zijn geweest.[29] Deze Tobias Scholtz uit Pruisen is niet in het *Album Studiosorum* terug te vinden en het is daarom opvallend dat hij in het verslag van de observatie als enige is aangeduid als 'onvermoeibaar beoefenaar van de wiskunde'. Eén van de aanwezigen op het academisch observatorium was de Leidse predikant Jacobus du Bois. Van hem weten we dat hij Kechels wiskundeonderwijs volgde om in staat te zijn een boek over tijdrekenkunde af te maken.[30] Du Bois, die in 1646 in Leiden was neergestreken, was in hoge mate geïnteresseerd in de sterrenkunde. Hij correspondeerde zelfs met Descartes over de elliptische baan van de maan rond de aarde. Hij kon deze baan niet rijmen met Descartes' wervelтheorie, zoals beschreven in diens *Principia Philosophiae* uit 1644. Helaas is deze corresponden-

tie niet bewaard gebleven, zodat niet valt na te gaan in hoeverre Kechel aan deze discussie heeft bijgedragen.[31]

Reputatie als wiskundig docent

Door zijn gedegen lessen had Kechel na enige jaren een dusdanige reputatie opgebouwd dat Frans van Schooten jr. hem in 1649 voordroeg voor een benoeming op de leerstoel wiskunde aan het dat jaar gestichte *Collegium Auriacum* in Breda. Dit was een Illustre School met internaat, die uiteindelijk maar korte tijd (van 1646 tot 1669) heeft bestaan. In zijn aanbevelingsbrief schreef Van Schooten dat Kechel 'sich den meesten tijt syns levens in de mathesis [had] geoeffent', en dat hij zijn talen beheerste. Kechel zou desgewenst 'in 't Latyn en Duytsch' kunnen lesgeven. Verder vond Van Schooten Kechels kundigheid vergelijkbaar met die van Golius en over zijn karakter wist hij te melden dat de man 'verders van ijder seer bemint sij'.[32] Maar de post in Breda ging aan Kechels neus voorbij. Hij had te zware concurrentie, want uiteindelijk maakte de Engelse wiskundige John Pell de overstap naar Breda. Die was met grof geld weggekocht van zijn post als hoogleraar aan de Illustre School van Amsterdam.[33] Kechel bleef dus in Leiden, maar ook daar genoot hij bij sommigen het aanzien van een *Matheseos Professorem Extraordinarium*, een buitengewoon hoogleraar.[34]

Astronomisch waarnemer

Die geleerde status ontleende Kechel mede aan zijn astronomische waarnemingen. Na het vertrek van Marggrafe naar Brazilië in 1638 was het Leidse observatorium nog maar spaarzaam gebruikt. Uit 1639 kennen we slechts één geïsoleerde eclipswaarneming (door Kechel!) en in 1642 deed de Zweedse student Bengt Hedraeus er enige observaties.[35] Maar van de eerst verantwoordelijke, de hoogleraar Golius, zijn nauwelijks observaties bekend. Hoewel Golius het initiatief had genomen tot de bouw en inrichting van deze waarnemingsplaats, gebruikte hij het observatorium zelden.[36] Terwijl Golius tot 1667 in functie zou blijven, is er uit de laatste 25 jaar van zijn leven zelfs helemaal geen bemoeienis met het observatorium opgetekend. Zelfs het toezicht liet hij over aan een door de universiteit benoemde 'opziener'.[37]

Die leegstand viel ook anderen op. De Duitse geograaf Bernhard Varenius (1622-1650), die van 1645 tot 1649 in Leiden studeerde, schreef in een brief naar zijn vroegere leermeester in Lübeck dat Golius zich in die jaren meer liet gelden als een professor in de Arabische talen, dan dat hij zich bezig hield met

wis- en sterrenkunde. Varenius vond het niettemin vreemd dat de instrumenten op de sterrenwacht door niemand werden gebruikt; behalve Golius was er immers nog de jonge Frans van Schooten die de wiskunde in het Nederlands doceerde. Deze was net zijn overleden vader opgevolgd, en wellicht dat hij de draad van het observeren zou oppakken.[38] Maar Varenius gokte verkeerd. Van Schooten jr. was een echte theoreticus. Hij taalde niet naar praktische astronomie. Die plek zou Kechel innemen, zelfs al was hij niet officieel aan de universiteit verbonden.

Door de afzijdigheid van Golius en de beide Van Schootens kreeg Kechel alle kansen, vooral na 1647, toen zijn echtgenote en beide kinderen waren overleden.[39] Wellicht ter afleiding ging Kechel observeren. Vanaf 1648 had Kechel in elk geval geen studenten meer op kamers.[40] In januari 1647 startte hij met wat zou uitgroeien tot een lange reeks van observaties. Helaas is Kechels waarnemingsboek verloren gegaan. Dit manuscript met astronomische observaties is in 1668 samen met Kechels bibliotheek geveild.[41] Gelukkig heeft de astronoom Ismael Boulliau, die Kechel in 1662 bezocht, daaruit nog enige observaties gekopieerd.

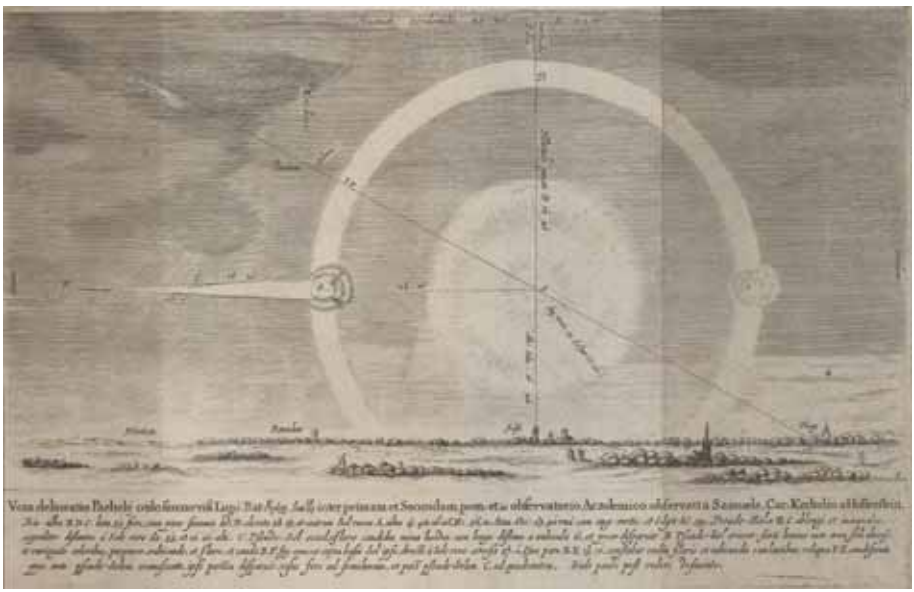
Zon- en maaneclipsen

Dankzij Boulliau weten we dat Kechel veel aandacht heeft besteed aan de waarneming van een reeks zon- en maaneclipsen.[42] Om de tijdsduur van zo'n verduistering nauwkeurig vast te leggen, gebruikte Kechel een wateruurwerk (*clepsydra*) of een losse slinger. Het op een slingerbeweging gebaseerde uurwerk zou immers pas in 1657 door Christiaan Huygens worden uitgevonden. In een ongeadresseerde, maar vermoedelijk aan Kechel gerichte brief schrijft Huygens zelfs dat deze uitvinding was geïnspireerd door wat hij op het Leidse observatorium had gezien:[43]

De aanleiding voor de uitvinding is gegeven door de slingers, die al vrij wat jaren geleden door u in gebruik genomen zijn. Toen ik zag dat ze door de verbazende gelijkmatigheid van hun slingeringen bij uitstek geschikt waren voor het onderverdelen van de tijd, ben ik begonnen me af te vragen of het niet op de een of andere manier mogelijk zou zijn hun beweging te laten voortduren, en tegelijk het vervelende tellen overbodig te maken.[44]

Bijzonnen

Uit 1653 dateert Kechels meest spraakmakende observatie, ditmaal van een meteorologisch verschijnsel. Op 24 januari nam hij vanaf het plat van het observatorium een tweetal bijzonnen waar. We weten nu dat deze *parhelia* ter weerszijden van de zon worden veroorzaakt door gepolariseerde lichtbreking in ijskristallen, maar destijds was dit zeldzame optische verschijnsel nog volstrekt onbegrepen. Van Kechels waarneming werd een indrukwekkende gravure uitgebracht, waarin tegenwoordig vooral het verre uitzicht op het lege land rondom Leiden opvalt. Aan de horizon zijn plaatsen als Rotterdam, Delft en Den Haag probleemloos te zien. In een gelijktijdig uitgegeven vlugschrift werd het fenomeen van de bijzonnen in verband gebracht met de verschijning, kort tevoren, van een komeet. Ook werd stilgestaan bij andere, mogelijk bovennatuurlijke oorzaken. Hoewel deze *Eygentlicke afbeeldinge der Drie-Sonnen* op naam van Kechel staat, is uit de ondertekening met de initialen 'B.H.' duidelijk dat hij deze tekst niet heeft geschreven.[45] Wie deze B.H. was, en of Kechel zelf ook achter de

Samuel Car. Kechel, Eygentlicke afbeeldinge der Drie-Sonnen, de welcke verschenen zijn Anno 1653 [...] op den Toren van de Academie waergenomen. *Leiden 1653. UB Leiden, sign. 1429 F 19:1 en Rijksmuseum, sign. RP-P-OB-81.787.*

inhoud van de tekst stond, is helaas niet achterhaald. Overigens werd in die tijd wel vaker geschreven over een mogelijke bovennatuurlijke betekenis van hemelse fenomenen.[46] Kometen werden dan als aankondiging van een kwade of Goddelijke boodschap gezien. Pas vanaf de het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwam hier een omkeer in, onder andere doordat geleerden als Johannes de Mey, Balthasar Bekker en Pierre Bayle stelden dat kometen geen bovennatuurlijke betekenis hadden.[47]

Komeetwaarnemingen

In Kechels actieve jaren zijn er in Europa maar vier kometen gezien, te weten in 1652, 1661, 1664 en 1665. Het zegt iets over Kechels waarnemingsinspanningen dat hij twee van deze kometen onafhankelijk van anderen heeft ontdekt. Zo ontdekte hij op 8 februari 1661 een komeet die slechts een paar dagen tevoren door Johannes Hevelius in Dantzig was gezien. Die astronoom had echter de langste – en dus sterkst vergrotende – kijkers uit Europa tot zijn beschikking, terwijl we uit Kechels nalatenschap weten dat zijn grootste kijker 'slechts' 12 voet (ca. 3,8 meter) lang was. Kechels observatie werd gepubliceerd in de *Hollandse Mercurius*, een van eerste jaarboeken in de Nederlandse Republiek.[48] Drie jaar later, op 2 december 1664, ontdekte Kechel opnieuw een komeet, ditmaal als eerste bij naam bekende waarnemer. Dit betrof bovendien de eerste komeet waarbij bleek dat deze hemellichamen niet volgens een rechte lijn bewegen (zoals tot die tijd werd aangenomen), maar dat ze rond de zon afbuigen om dan in een andere richting terug te keren. In januari 1665 werd namelijk 'weer' een komeet gezien, waarvan naderhand bleek dat dit dezelfde moest zijn als die uit december 1664. Later (in 1687) zou Isaac Newton op grond van waarnemingen aan deze komeet de hypothese formuleren dat kometen volgens een kegelsnede (een ellips of paraboolbaan) rond de zon bewegen.

Op het eerste gezicht lijkt ook Kechel te behoren tot de kleine groep van mathematici die tot de opzienbarende conclusie komt dat de komeetverschijning van december 1664 identiek is met die van januari 1665. Begin januari 1665 publiceert Kechel namelijk een pamfletje van welgeteld één pagina, getiteld *Copye van een Brieff, geschreven uyt Leyden* […] *dienende tot wederlegginge van de genoemde Tweede Comeet.* Het betreft hier een afschrift van een brief van Kechel aan de Amsterdamse wiskundige en burgemeester Johannes Hudde (1628-1704).[49] De brief is echter gedateerd '4 januari 1665'; hij was dus geschreven toen de komeet nog aan de hemel stond, en is daarmee veel te vroeg voor de genoemde verstrek-

kende conclusie, die pas na het verdwijnen van de komeet in maart 1665 op grond van de gehele waargenomen baan kon worden getrokken. Aan Hudde legt Kechel uit dat de staart van de komeet in de loop van december minder zichtbaar werd als gevolg van het opkomende maanlicht. Toen de staart daarna weer verscheen, had Hudde zich afgevraagd of het toen om een andere komeet ging. Op dat moment deed de komeet echter nog precies wat Kechel verwachtte: 'want de wegh die ick op myn globens geteyckent hebbe volght hy net'.[50]

Kechels komeetontdekking droeg beslist bij tot zijn bekendheid. Aan Kechels observaties en die van zijn Haagse leerling Jacob Havius werd bijvoorbeeld ruim plaats ingeruimd in het in 1667 te Amsterdam gepubliceerde *Theatrum Cometicum* van de Duits-Poolse astronoom Stanislaus Lubieniecki.[51]

Ook Christiaan Huygens stuurde Kechels waarnemingen naar verschillende correspondenten, overigens met gevolg dat in latere publicaties de ontdekking van deze komeet soms abusievelijk op naam van Huygens is gesteld.[52] Kechel liet dat gewoon gebeuren. Het is tekenend voor zijn nonchalance dat Lubieniecki zijn waarnemingen via een omweg moest ontvangen. Hij kreeg ze nota bene van de Maagdenburgse burgemeester en natuurfilosoof Otto van Guericke, terwijl Lubieniecki al op 19 december 1664 Kechel persoonlijk om inlichtingen had aangeschreven.[53]

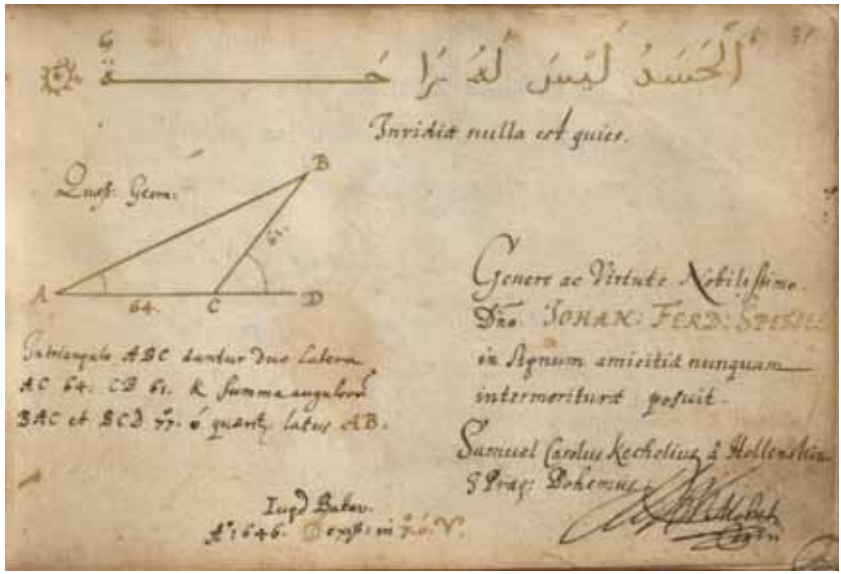
Kechels receptie van actuele wiskundige en natuurfilosofische innovaties

Kechel is van nabij getuige geweest van een spectaculaire wiskundige en natuurfilosofische revolutie. De voornaamste aanstichter hiervan, de Franse filosoof René Descartes, liep menigmaal rond in Leiden, waar hij bij mathematici als Golius, Van Schooten en Gillot te gast was. Het was ook in Leiden dat in 1637 Descartes' befaamde *Discours de la Méthode* van de drukpers kwam. Dit spraakmakende boek, waarin Descartes de beginselen van wetenschappelijk redeneren formuleerde, had drie bijlagen – *La Dioptrique, Les Météores* en *La Géométrie* – die eveneens van groot belang bleken te zijn. In de eerste twee bijlagen behandelde Descartes nieuwe hypothesen over de aard van het licht en de materie. Deze ideeën werkte hij uit in beschrijvingen van diverse – meest meteorologische – natuurverschijnselen (waaronder ook het fenomeen van het parhelium!). In het laatste aanhangsel – *La Géométrie* – ten slotte legde Descartes de basis voor wat later de analytische meetkunde zou worden. Deze wiskundige vernieuwing zou in de decennia daarna verder worden uitgewerkt door onder meer Frans van

Schooten junior en een aantal van zijn leerlingen, onder wie Johan de Witt, Johannes Hudde, Hendrik van Heuraet en Kechels voormalige huisgenoot Erasmus Bartholin.[54]

Kechel zat dus met zijn neus bovenop de meest actuele wiskundige en natuurfilosofische innovaties. Hij kende van nabij diverse personen die er in dit debat toe deden. De vraag dringt zich dus op of – en zo ja wat – we van deze invloeden bij Kechel kunnen terugvinden. Hier doet zich echter het probleem voor dat Kechel zelden iets publiceerde. Wanneer in 1657 de bekende Engelse liefhebber Samuel Hartlib bij de Leidse hoogleraar geschiedenis Georg Horn naar Kechel informeert, klaagt Horn dat Kechel weliswaar jarenlang astronomische observaties heeft opgetekend, maar dat hij deze waarnemingen nooit heeft willen publiceren.[55] Zelfs die van de komeet van 1664, waarover Kechel aan Hudde schreef dat deze 'met diversche platen in 't licht' zullen worden gebracht, blijven in zijn pen steken. Uit 1655 dateert verder het bericht dat Kechel voor academiedrukker Elsevier een 'planisfeer van de zuidelijke sterrenhemel' samenstelde uit de nagelaten Braziliaanse waarnemingen van zijn vroegere kamergenoot George Marggrafe, maar ook dat project is nimmer voltooid.[56]

Er zijn dus maar weinig bronnen die iets over Kechels wetenschappelijke opvattingen onthullen. Eén daarvan is echter de catalogus van zijn in 1668 geveilde bibliotheek. Die lijst met ruim 540 boeken (voor die tijd geen overdreven grote bibliotheek) laat zien dat Kechel een gespecialiseerde boekencollectie bezat. Hij had vrijwel uitsluitend boeken over wiskunde en astronomie. Zelfs natuurfilosofische boeken waren nauwelijks aanwezig. Afgezien van een enkele reisbeschrijving, ontbrak ook alle verstrooiende of geschiedkundige literatuur. Opvallend is dat Kechel een grote belangstelling had voor de klassieke mathematici, dit in navolging van zijn leermeester Golius. Zo bezat hij zeventien boeken van of over de Griekse wiskundige Euclides. Daarnaast bezat hij werken van Ptolemaeus, Erastosthenes, Archimedes en Vitruvius. In Kechels bibliotheek waren ook boeken te vinden van Arabische mathematici, zoals Alhazen en Alfraganus. Hij bezat voorts Thomas Erpenius' *Rudimenta linguae Arabicae*, hetgeen er op wijst dat Kechel ook enige kennis van het Arabisch bezat. Dat laatste blijkt ook uit zijn inscriptie in het *Album Amicorum* van een van zijn studenten. Kechel geeft hierin een keurig gevocaliseerd (van grammatica en uitspraaktekens voorzien) Arabisch citaat weer van Ali ibn Aboe Talib, neef en schoonzoon van de islamitische profeet Mohammed.[57]

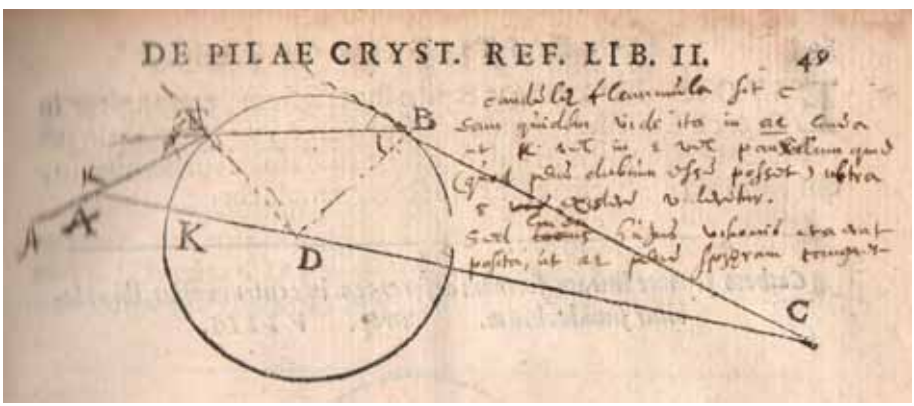
Kechels inscriptie in het Album Amicorum *van Johann Ferdinand Speidl von Vattersdorff (1646). Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, sign. HS 113301a.*

Naast klassieke en Arabische auteurs had Kechel vanzelfsprekend ook uitgaven van meer moderne schrijvers. Van een astronoom als Johannes Kepler had hij wel tien boeken en van diens grote leermeester Tycho Brahe ook nog eens vijf.[58] Wat echter vooral in het oog springt, is dat Kechel van Descartes eigenlijk alleen diens wiskundige werken bezat. Niet alleen had hij verschillende edities van *La Géometrie*, maar nagenoeg ook alle boeken over cartesiaanse wiskunde van Frans van Schooten, Erasmus Bartholin of de Haarlemse rekenmeester Gerard Kinckhuysen.[59] Een manuscript over de *Geometrie van Verschoten* kwam ook duidelijk ook uit de school van Van Schooten.[60] Maar afgezien van een enkele editie van Descartes' *Opera Philosophica* en de late uitgave van diens *De Homine* (een aanvankelijk ongepubliceerd handschrift uit 1632 dat pas in 1662 door Florentius Schuyl in het Latijn is uitgegeven), bezat Kechel geen enkel cartesiaans getint natuurfilosofisch werk.[61] Ook boeken van natuurfilosofische epigonen van Descartes, zoals die van de Utrechtse hoogleraar Henricus Regius (1598-1679), of de Leidse professor Johannes de Raey (1622-1702), zal men tevergeefs bij Kechel zoeken. Zelfs Galilei's befaamde *Discorsi*, dat in 1638 in Leiden bij Abraham Elsevier – notabene pal naast het Observatorium – was gedrukt, en in

welk boek de mechanica als wiskundige wetenschap werd uitgewerkt, bezat Kechel niet. De eenzijdigheid van Kechels bibliotheek valt ook op ten aanzien van de natuurlijke historie. Hij heeft geen enkele natuurhistorische publicatie. Zelfs de *Historiae Naturalis Brasiliae* (1648), hét standaardwerk over de natuur van Noord-Brazilië, grotendeels samengesteld uit observaties van Kechels vroegere huisgenoot Georg Marggrafe, is in zijn catalogus niet aanwezig. Ook niet twee andere werken waarin een paar van Marggrafe's sterren- en weerkundige waarnemingen zijn opgenomen.[62]

Hoewel veilingcatalogi niet *per se* betrouwbare weergaven zijn van iemands boekenverzameling, lijkt de opvallende eenzijdigheid van Kechels bibliotheek *niet* toegeschreven te kunnen worden aan de omstandigheid dat zijn erven slechts een deel hebben laten veilen. Kechel overleed in maart 1668 zonder erfgenamen en zijn nalatenschap kwam geheel ten goede aan de universiteit. Nee, de *afwezigheid* van moderne natuurfilosofische titels doet vermoeden dat Kechels belangstelling inderdaad vrij eenzijdig uitging naar de praktische wiskunde, niet naar de natuurfilosofische of kosmologische aspecten die daarmee waren verbonden.

Enig inzicht in de vraag hoe Kechel zijn boeken benutte, kan worden verkregen aan de hand van een paar overgeleverde exemplaren uit zijn bibliotheek. Kechel had de gewoonte om zijn boeken van een handtekening te voorzien, waardoor we vijf van zijn voormalige eigendommen hebben kunnen achterhalen.[63] Twee daar-

Kechel's marginalia in Della Porta's De refractione optices *(1593). In 2013 in de handel in bezit van Libreria Antonio Pettini, Rome.*

van heeft hij van aantekeningen voorzien, waaruit blijkt dat Kechel zijn boeken ook daadwerkelijk bestudeerde. Zo blijkt uit Kechels notities in een boek van Johannes Baptista della Porta (1535-1615) dat hij onmiskenbaar in geometrische optica was geïnteresseerd.[64] Deze marginalia laten zien dat Kechel lichtbreking als een zuiver geometrisch probleem benaderde. Eén van de figuren waarin Della Porta de refractie van licht door een bolvormig lichaam behandelt, is door Kechel aangevuld met hulplijnen en hoeken, die duidelijk refereren aan de in het begin van de zeventiende eeuw door Willebrord Snellius gevonden lichtbrekingswet.

Op grond van de samenstelling van Kechels bibliotheek mogen we dus vaststellen dat hij goed op de hoogte moet zijn geweest van de nieuwe ontwikkelingen in de wiskunde. Wellicht wijzen zijn *Manuscripta Geometrica* op eigen oefeningen in dit vakgebied.[65] Uit de overgeleverde aantekeningen van zijn lessen blijkt in elk geval dat Kechel die nieuwe cartesiaanse wiskunde niet heeft onderwezen.[66]

Kechels 'Systema Novum'

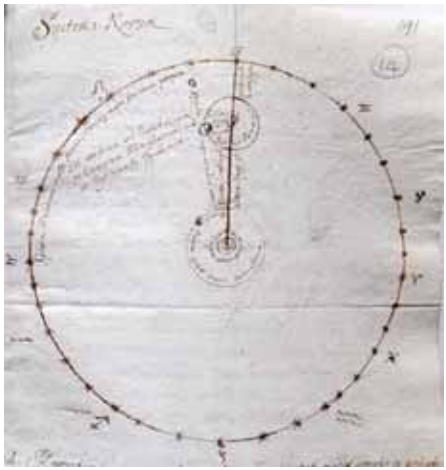
Behalve de catalogus van Kechels bibliotheek is er nog één ander document overgeleverd dat iets vermag te onthullen over Kechels receptie van actuele natuurfilosofische denkbeelden. In 1657 was Hartlib nieuwsgierig naar Kechels ideeën over de planeetbewegingen en daarom verzocht hij hem om zijn gedachten hierover op papier te zetten.[67] Met dit soort vragen hield Kechel zich inderdaad wel bezig. Want hoewel Copernicus' *Revolutionibus* al uit 1543 dateerde, was in het midden van de zeventiende eeuw het debat over het werkelijkheidsgehalte van diens wereldbeeld nog in volle gang.[68] Uit de catalogus van Kechels bibliotheek blijkt dat hij in het bezit was van twee 'papieren systemata', te weten één naar het model van Ptolemeus, waarbij de aarde in het centrum van het universum staat en één volgens Copernicus, waarbij alle planeten, inclusief de aarde, rond de zon draaien. Aangezien Kechel zowel de eerste als de tweede editie bezat van de *Revolutionibus,*[69] en daarnaast nog diverse andere werken van rechtgeaarde Copernicanen, onder meer van Johannes Kepler[70] en Philippus Lansbergen[71] is de gedachte gewettigd dat Kechel een aanhanger was van het Copernicaanse planeetsysteem. Kechel had zelfs een geschilderd portret van Copernicus in zijn bezit.[72] Maar in het najaar van 1659 komt Kechel, na lang aandringen van Hartlib, voor de dag met een *Systema Novum*: een tekening van een 'nieuw' wereldsysteem, dat bij nadere beschouwing echter identiek is aan het Tychoonse planeetsysteem, waarin de aarde wordt gehandhaafd als het centrum van het

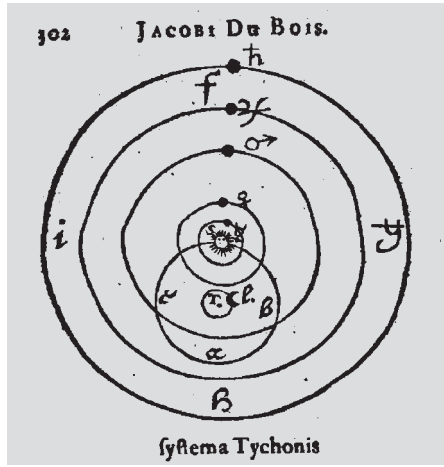
universum, maar waarbij de overige planeten bewegen rond de – om de aarde draaiende – zon.[73]

Op het eerste gezicht lijkt dit een verrassend standpunt. Immers, niet alleen levert het Copernicaanse systeem de meest eenvoudige verklaring op voor de planeetbewegingen, maar bovendien was nog maar kort tevoren – in 1656 – door Christiaan Huygens ontdekt dat ook rond Saturnus een maan cirkelde. Daarmee was een nieuw rotatiecentrum in het heelal ontdekt, naast Jupiter (waarvan al sinds Galilei's ontdekkingen uit 1610 bekend was dat het manen bezat), hetgeen als ondersteuning voor de Copernicaanse opvatting werd gezien.[74] In de astronomische waarnemingspraktijk echter waren de systemen van Brahe en Copernicus volstrekt gelijkwaardig. Beide stelsels verklaarden de geobserveerde planeetbewegingen even goed. Bovendien was er nog nimmer een sterrenparallax (of eigenbeweging van de sterren) waargenomen, iets wat noodzakelijk was wanneer de aarde bewoog en de zon stilstond. Tot ver in de zeventiende eeuw waren er daardoor nog astronomen die het Tychoonse systeem verkozen boven dat van Copernicus.[75]

Na ontvangst van Kechels antwoord hield Hartlib zich dan ook op de vlakte. Wel stuurde hij diens *Systema Novum* door naar een aantal collega's, zoals Robert Boyle, Ismael Boulliau en Nicolaus Mercator (1620-1687).[76] Van hen is alleen Mercators commentaar bekend. Deze geleerde was afkomstig uit Holstein. In de jaren 1658-1682 doceerde hij wiskunde in Londen, maar tussen 1641 en 1648 had hij in Leiden gestudeerd, waardoor hij Kechel persoonlijk moet hebben gekend. Hij heeft echter geen goed woord over voor Kechels 'systema', dat hij afdoet als een 'werk van fictie en verdichting'.[77]

Kechels keuze voor het planeetsysteem van Tycho Brahe kan niet los worden gezien van het felle debat dat – vooral sinds 1656 – in de Nederlandse Republiek werd gevoerd over het realiteitsgehalte van het Copernicaanse systeem. De inzet daarbij was het gezag van de Bijbel, waarin immers duidelijk viel te lezen dat de aarde stilstond en de zon bewoog.[78] Dit debat was in 1653 aangezwengeld door een publicatie van de Leidse predikant Jacobus du Bois. Deze had in 1650 een dik boek over tijdrekenkunde gepubliceerd, waarvoor hij allerhande berekeningen had moeten uitvoeren, vooral om de tijdstippen van Nieuwe Maan gedurende de door hem benutte Juliaanse jaren te kunnen bepalen. Om dit te kunnen doen had hij les bij Kechel genomen, die hij in zijn boek ook aanhaalt.[79] Mogelijk geïnspireerd door dit contact verdiepte Du Bois zich ook in de planeetbewegin-

Links: Kechels 'Systema Novum' (1659). Royal Society, London. Rechts: Tychoons planeetmodel volgens Du Bois (1655). Uit: J. du Bois, Veritas et Authoritas Sacra. *Leiden 1655. UB Leiden.*

gen, waarvan zijn in 1653 uitgekomen *Dialogus Theologico-Astronomicus* het resultaat was. Hierin betoont Du Bois zich een warm pleitbezorger voor het Tychoonse wereldsysteem, waarmee het Bijbelwoord dat de aarde stilstond gestand kon worden gedaan. In een vervolgpublicatie uit 1655 nam Du Bois hiervan zelfs een illustratie op.[80]

Het voert hier het te ver om het in deze jaren gevoerde debat over het Copernicanisme en het daarmee verwant geachte Cartesianisme uiteen te zetten. Van belang is te weten dat in januari 1657 alle Leidse hoogleraren gedwongen werden om een besluit te ondertekenen waarin het gezag van de theologie werd erkend. Er moest beloofd worden dat dit gezag niet door natuur-filosofische redeneren zou worden aangetast. Toen dit toch af en toe gebeurde, gaf dat in het najaar van 1659 aanleiding tot een hoogoplopend conflict tussen de universiteit en kerkenraad van de Hervormde Kerk. Dat Kechel juist in die jaren verklaarde een aanhanger te zijn van het Tychoonse planeetsysteem behoeft dus niet zoveel verbazing. Hij koos gewoon de maatschappelijk geaccepteerde veilige kant.

Deze Bijbelgetrouwe keuze stond Kechels reputatie als praktiserend astronoom niet in de weg. Wanneer in 1662 de Franse astronoom Ismael Boulliau opnieuw Leiden bezoekt, is hij in een brief aan zijn vriend Johannes Hevelius in Dantzig zeer uitgesproken: 'Kechel? Die is goed in de studie van de astronomie; de ande-

ren beklaag ik'.[81] Kechels opvattingen over het zonnestelsel, waarover hij in 1660 door Hartlib was ingelicht, hadden zijn vertrouwen in Kechels kennis en vaardigheden allerminst ondermijnd. Integendeel, Boulliau betreurde het dat Kechel lang ziek was geweest, want in Leiden was hij de enige die serieuze sterrenkundige waarnemingen verrichtte.

Kechel temidden van de Leidse geleerden

Kechel mag dan nauwelijks iets hebben gepubliceerd en – voor zover valt na te gaan – ook nauwelijks hebben gecorrespondeerd, maar verder draaide hij in het Leidse geleerdencircuit volop mee. Hij stond duidelijk op goede voet met Frans van Schooten jr., die regelmatig boeken uit Kechels bibliotheek uitleende, bijvoorbeeld aan Christiaan Huygens.[82] Laatstgenoemde had geen rechtstreeks contact met Kechel, zoals hij in november 1659 in een brief naar Boulliau verklaarde.[83] Niettemin bereikten hem wel alle relevante observaties. Het was bijvoorbeeld via Huygens dat Hevelius in 1661 van Kechels komeetobservaties vernam.[84] Ook met andere Leidse geleerden en *curiosi* trok Kechel regelmatig op. Bij de doop van zijn drie kinderen traden bijvoorbeeld diverse bekende namen als getuige op. De wiskundige Erasmus Bartholin is al genoemd; een andere getuige was de Deense medicus Henricus Fuiren (1614-1659), een man die na zijn dood een grote bibliotheek en indrukwekkend museum met naturalia aan de universiteit van Kopenhagen zou nalaten.[85] Fuiren was vermoedelijk een vriend uit Kechels studietijd. Hij had zich in 1633 aan de Leidse universiteit ingeschreven, begon in 1638 een *Grand Tour* door Europa, haalde in 1645 te Basel zijn medische graad, en keerde daarna naar Leiden terug, waar hij samen met de anatoom Thomas Bartholin – broer van Erasmus – bij Kechel neerstreek.[86] Net als de beide Bartholins was hij een bloedverwant van Ole Worm, de grote Deense verzamelaar van *naturalia*. Van Worms imposante kabinet is in 1655 bij de firma Elsevier in Leiden een nog steeds spraakmakende beschrijving uitgegeven. De schoonzoon van één van deze Elseviers, de apotheker Pieter Caron, behoorde ook tot Kechels intimi. Voor het echtpaar Kechel-Lus trad hij zelfs twee keer als getuige op. Tot die intimi behoorden ook enkele praktische mathematici uit Leiden. Allereerst de architect Arent van 's Gravesande (onder meer bekend van zijn ontwerp van de Lakenhal), die in 1646 als doopgetuige optrad.[87] Maar ook met mathematische instrumentmakers, zoals Hendrik Sneewins en diens oomzegger Anthony Hoevenaar ging Kechel intensief om.[88] Van 1661 tot aan zijn dood in 1668 woonde Kechel zelfs bij Hoevenaar in huis.

Als een van Kechels beste vrienden dient ook de Leidse hoogleraar Georg Horn (of Hornius, 1620-1670) te worden genoemd. In 1647 zou hij samen met Kechel als getuige optreden bij de doop in Leiderdorp van een zoon van de filosofiestudent Johannes van den Bergh.[89] In zijn in 1666 verschenen boek *Arca Noae*, waarin Horn de geschiedenis van de wereld vanaf de schepping behandelde, refereert Horn aan Kechels grote kennis van de astronomie.[90] Horn kwam oorspronkelijk uit de Opper-Palts en was ook gevlucht voor het oorlogsgeweld. Hij had in Groningen en Leiden theologie gestudeerd, had in 1645 Engeland bezocht, waarna hij in 1647 benoemd werd tot hoogleraar geschiedenis, staatsleer, aardrijkskunde aan de universiteit van Harderwijk. In 1654 stapte hij als hoogleraar geschiedenis naar Leiden over.[91] Horns interesse was echter breder. Zo was hij enorm gefascineerd door alchemie en in het verlengde daarvan stookte hij ook zijn eigen likeuren. In 1668 zou Horn overigens krankzinnig worden verklaard omdat hij naakt op straat had gelopen, roepend dat hij 'als Adam' was. Horn kan dus met recht een kleurrijk figuur worden genoemd.

Een bijzonder geval onder Kechels Leidse vrienden was tenslotte Radislaus Kinsky (1582-1660), een steenrijke Boheemse edelman, die met Kechels vader een van de leiders van de Boheemse Opstand was geweest. Na het neerslaan van de revolte had Kinsky zich in 1621 in Leiden gevestigd. Hij had een groot politiek en wetenschappelijk netwerk. Zijn biograaf, Nicolette Mout, beschrijft hem als iemand die 'Mars aan Minerva paarde'.[92] De altijd ongehuwd gebleven Kinsky droeg dan ook de bijnaam 'de geleerde'. De hoogleraren Golius en Horn behoorden tot zijn grootste vrienden. De eerstgenoemde kreeg in 1660 een legaat van 300 gulden om tot Kinsky's 'goede gedachtenisse' een 'mathematicq instrument naer syn believen te koopen'.[93] Aan Horn legateerde Kinsky zijn bibliotheek en een bedrag van 500 gulden. Ook Kechel werd bedacht met een bedrag van 150 gulden. Kinsky moet voor Kechel een soort vaderfiguur zijn geweest. De graaf trad in 1644 en 1645 op als getuige bij de doop van Kechels twee jonggestorven zonen die beiden naar zijn vader 'Johannes' waren genoemd. Kinsky volgde tot op hoge leeftijd Kechels lessen. In 1660 blijkt uit de 'doodschulden' van Kinsky's nalatenschap dat er nog een bedrag van 162 gulden openstond voor Kechels 'institutie in de mathematische consten aan de heer Baron gedaen'.[94]

Kechels overige interesses

Kechels vriend Horn was het die als intermediair fungeerde in het contact met

Hartlib. Zo berichtte hij in maart 1655 over een nieuw type microscoop die Kechel kort tevoren had aangeschaft. Tegenover Horn had Kechel verklaard dat hij nog nooit zo'n bijzonder instrument onder ogen had gehad. Het toonde het oog van een vlieg zo groot als een ei. De microscoop was volgens Horn in Brabant gemaakt en had maar liefst zestien rijksdaalders gekost.[95] Het gaat hier om een opmerkelijk nieuwtje, want voor zover bekend betreft het hier de vroegste gedocumenteerde aanwezigheid van een microscoop in Leiden. De belangstelling voor de microscoop als onderzoeksinstrument zou pas echt op gang komen na de Haagse publicatie, in 1656, van Piere Borels *Observationem Microcospicarum Centuria*.[96] Pas in de jaren zestig zou de microscoop in Leiden furore maken en zorgen voor een aantal revolutionaire ontdekkingen door merendeels Leidse studenten en alumni.[97]

Soortgelijke nieuwtjes die iets over Kechels interesses en opvattingen onthullen, vernemen we ook uit het dagboek van de Deense geleerde Ole Borch (ook bekend als Olaus Borrichius). Die maakte in de jaren 1660-1665 een *Grand Tour* door Europa, waarbij hij Engeland, Frankrijk en de Nederlandse Republiek bezocht. Van deze reis heeft Borch een gedetailleerd dagboek nagelaten, met belangwekkende informatie over het Europese wetenschappelijke klimaat in de zeventiende eeuw.[98] Borch was hoogleraar filologie aan de universiteit van Kopenhagen, maar net als Horn had hij een grote interesse in de (al-)chemie. Na zijn terugkeer in Kopenhagen zou hij in 1668 dan ook een overstap maken naar de chemie. Als hoogleraar was Borch een directe collega van Erasmus Bartholin, Kechels vroegere huisgenoot, die in 1657 professor wiskunde was geworden. Uit Borchs reisverslag blijkt dat hij in Leiden verschillende keren bij Kechel thuis is geweest en ook allerlei nieuwtjes met hem uitwisselde. Kechel en Horn vergezelden Borch een keer op een tocht naar Den Haag. Uit Borchs weergave van de gevoerde gesprekken blijkt dat Kechel diens alchemistische en astrologische denkbeelden deelde. Zo bleek Kechel ervan overtuigd te zijn dat de zaden van sommige planten tijdens een zon- of maaneclips veranderden in zaden van een andere soort.[99] Uit Kechels mond tekende Borch ook het opmerkelijke verhaal op dat het geamputeerde been van een vrouw, dat wegens gangreen was afgezet, de volgende ochtend weer gezond was aangetroffen, nadat het losse been met onder meer bier was bewerkt.[100] Weer een ander verhaal ging over een peervormige agaatsteen met witte in elkaar gedraaide lijnen, die ingebracht in de baarmoeder van een zwangere vrouw de omkering van de foetus en daarmee een goede

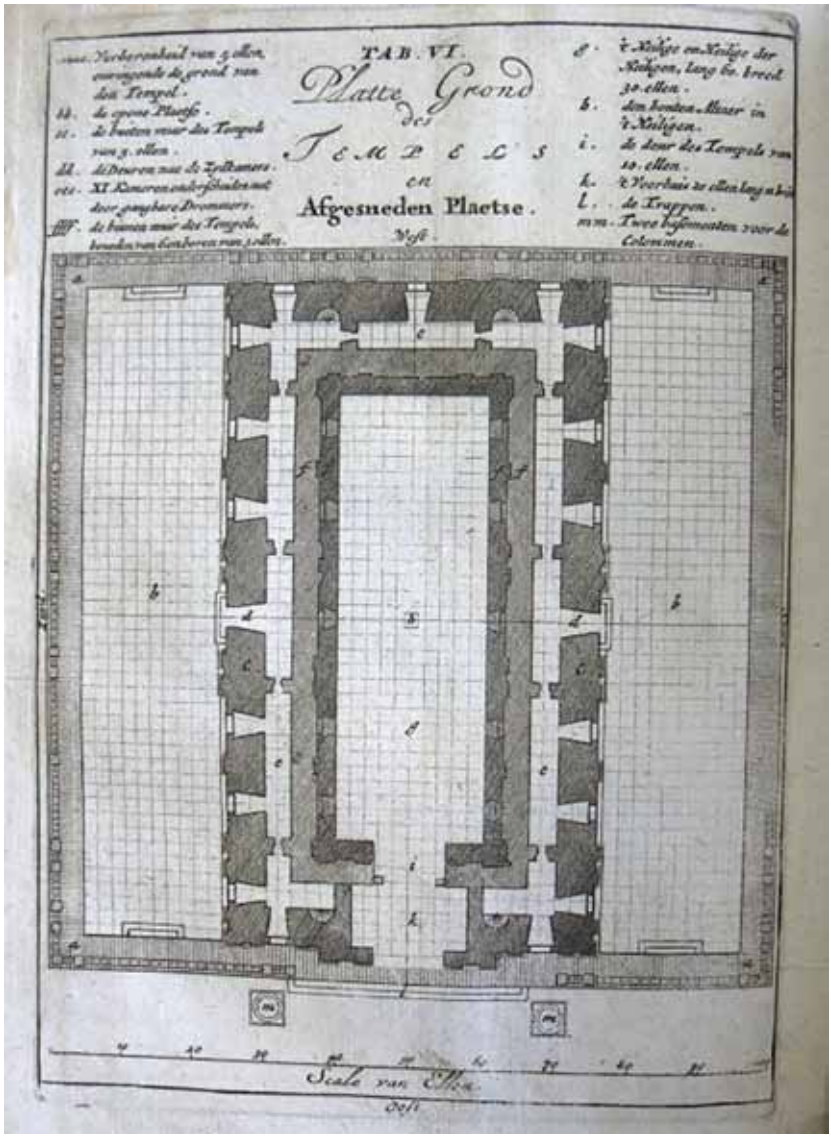
geboorte zou bevorderen.[101] En tijdens een diner in Den Haag hadden Borch, Horn en Kechel ook gespeculeerd over het bestaan van draken.[102] Uit deze toevallig opgetekende voorbeelden, mag duidelijk zijn dat Kechel enerzijds oog had voor moderne ontwikkelingen, maar dat hij anderzijds, net als vele van zijn tijdgenoten, nog heel dicht bij de pre-moderne magische wereld stond.

1666 – eindelijk in dienst van de universiteit

In februari 1665 was Golius weer eens aan de beurt om als *Rector Magnificus* op te treden. Het ziet er naar uit hij deze gelegenheid heeft aangegrepen om Kechel aan te sporen eindelijk een beloning te vragen voor het werk dat hij al decennia lang ter ondersteuning van het universitaire onderwijs verrichtte. Het lijkt althans geen toeval dat Kechel juist gedurende Golius' rectoraat aan de academische senaat het verzoek richt voor een passende bijdrage in zijn levensonderhoud, dit als erkenning van 'sijne getrouwe tweëndertichjarige diensten tot voortsettinge der mathematische studiën gedaen'.[103] Opvallend hierbij is dat Kechel alle jaren meetelt die sinds zijn inschrijving aan de universiteit in 1632 waren verlopen. Zoals viel te verwachten, werd aan zijn verzoek voldaan. Na zijn laatste vergadering als rector kon Golius aan Kechel meedelen dat hij voortaan 200 gulden per jaar zou mogen ontvangen 'voor sijn gerieflijkheijt, diensten ende moeijten tot instructie van de studenten in de astronomie' […] 'om hem tot continuatie van dien te animeren'.[104] Daarmee werd Kechel eindelijk ook officieel erkend als universitair docent in de sterrenkunde.

Toen Golius kort daarop, in oktober 1667, overleed, zag Kechel zijn kans schoon. Omdat de hoogleraar hem anderhalf jaar tevoren *de facto* had aangewezen als zijn opvolger als eerst verantwoordelijke voor het academisch observatorium, deed hij in november 1667 het 'ernstich versouck' om ook de wiskundige leerstoel van de overleden 'Heer Gool' te mogen innemen. Helaas voor Kechel pakte dat anders uit. Voor die hoogleraarspositie werd hij kennelijk toch te licht bevonden. Wel werd zijn toelage verdubbeld als aanmoediging om met zijn 'gewoonlicke astronomische demonstratien' op het 'toornken der universiteijt' voort te gaan.[105] Korte tijd later werd het hem ook vergund om op kosten van de universiteit zowel een nieuwe aard- als hemelglobe, als twee armillairsferen aan te schaffen.[106]

In de praktijk zal er niet veel zijn veranderd. Na Golius' overlijden was Kechel, samen met Petrus van Schooten (die aan de *Duytsche Mathematique* lesgaf), de

Kechels plattegrond van de tempel van Salomo, 'volgens de prophetische maten' (1669). Uit: J. Coccejus, De Prophetie van Ezechiel. *Amsterdam 1669. UB Leiden.*

enige mathematicus die in Leiden op enig niveau kon functioneren. Daardoor werd Kechel nu zelfs bij architectuurvraagstukken betrokken. Toen in 1667 de Leidse hoogleraar theologie Johannes Coccejus een reconstructie wilde maken van de Tempel van Salomo, richtte hij zich tot 'den Edelen en Vermaarden Wis-Konstenaar Samuel Karel Kechel', die voor hem 'alle de plaatsen en deelen des Heyligdoms' volgens 'prophetische maten' wist uit te tekenen.[107]

Uiteindelijk zouden de universitaire curatoren pas in mei 1668 de vacature wiskunde vervullen door de benoeming van Christiaen Melder (1625-1681), een arts uit Dordrecht, die in Harderwijk in de filosofie, theologie en geneeskunde was opgeleid.[108] Voor de Arabische vakken zou men nog naar een ander omzien. Kechel zou dat niet meer meemaken. In maart 1668 was deze 'mathematicus en litmaat deser Universiteyt […] sonder testament off hier bekende erffgenamen' overleden. De universiteit regelde daardoor zijn begrafenis en nalatenschap.[109]

Kechels instrumentencollectie

In het huis van de instrument- en klokkenmaker Anthony Hoevenaar had Kechel maar liefst 122 mathematische en astronomische instrumenten nagelaten, die in 1668 allemaal werden geveild. Nooit eerder was in Leiden zo'n grote instrumentencollectie onder de hamer gekomen.[110] Dankzij de veilingcatalogus krijgen we een uniek inzicht in Kechels wis- en sterrenkundige gereedschap. Privé beschikte hij onder meer over verschillende grote hoekmeetinstrumenten, zoals quadranten, sextanten en octanten, waarvan de grootste een straal bezat van 7½ voet (ca. 2,4 meter). Het was overigens tot ver in de achttiende eeuw gebruikelijk dat een academische docent zelf zijn eigen 'gereedschap' aanschafte, ook wanneer die ten behoeve van lessen aan de universiteit werden gebruikt. Het merendeel van de instrumenten zal Kechel daarom gewoon op het academiegebouw hebben gebruikt. Zo ook de grote 'tubus' of telescoop van 12 voeten (ca. 3,8 meter), die Kechel samen met enige andere sterrenkijkers bezat. Interessant zijn ook de twee houten projectietoestellen, die Kechel gebruikte om respectievelijk 'de vlacte van de Son' en de 'Eclipsis' te observeren. Uit dergelijke projectieapparaten is in de zeventiende eeuw de bekende 'toverlantaarn' ontwikkeld. Andere sterrenkundige objecten waren 'enkele globen', allerhande instrumenten voor de bepaling van de zonshoogte, zoals een 'astronomische uurring', een 'astrolabium catholicum' van Willem Jansz Blaeu en een 'particulier astrolabium' volgens het ontwerp van Philippus Lansbergen. Opvallend is ook het relatief grote aantal optische objecten, zoals prisma's, brandglazen, anamorfose spiegels en een perspectiefinstru-

ment. Daarnaast waren er vanzelfsprekend veel mathematische instrumenten, zoals proportionaalpassers, winkelhaken, maar ook landmeterslinealen en -kettingen. Verder waren er objecten die naar Kechels onderwijs verwezen, zoals 'cyferleyen' en 'pultrums' (*pulpitrum* = lessenaar), maar ook zonnewijzers en 'gesneden geometersche lichamen van steen en papier'. Naar Kechels onderwijs in de militaire ingenieurskunst verwezen 'verscheyde modellen in de fortificatie', waaronder één van de vesting Gulik, 'in hout uytgebootst'. Tenslotte springen drie tijdmeetinstrumenten in het oog, waaronder een 'slaande horologium', een 'wijshorologium' die naast de uren ook de minuten aangaf, en tenslotte een 'sack horologium'.

Conclusie

Samenvattend kunnen we stellen dat Kechels carrière zich weliswaar heeft afgespeeld in de marge van de Leidse universiteit, maar daarmee kan hij bepaald niet tot een *quantité négligeable* worden gereduceerd. Juist in de zeventiende eeuw heeft de wiskunde een enorme ontwikkeling doorgemaakt, zowel inhoudelijk, als qua sociale betekenis. Kechel mag dan nagenoeg niets hebben gepubliceerd, maar met zijn onderwijs in de wiskunde heeft hij talrijke patriciërs uit binnen- en buitenland wiskundige beginselen bijgebracht. Volgens Dijksterhuis zou juist die opmerkelijke wiskundige vorming van patriciërs in de zeventiende eeuw wel eens de sleutel kunnen zijn tot de ongekende succesvolle zegetocht die de natuurwetenschappen in deze tijd hebben meegemaakt.[111] Kechel was bovendien decennialang de enige astronoom die op het academische observatorium serieuze sterrenkundige waarnemingen verrichtte. Zijn expertise in de praktische sterrenkunde werd door geleerde tijdgenoten hoog geschat. Het is veelzeggend dat de Friese hoogleraar wiskunde Bernard Fullenius zijn (gelijknamige) zoon naar Kechel stuurde, om bij hem het observeren te leren.[112] Kechels omvangrijke collectie instrumenten toont verder aan hoeveel waarde hij hechtte aan de praktische wiskunde en het benutten van dergelijke apparaten. Het feit dat het vermoedelijk Kechel was die de microscoop in Leidse universitaire kringen introduceerde, zegt in dit verband genoeg. Met die aandacht voor wetenschappelijke instrumenten preludeerde Kechel op een ontwikkeling die de Leidse universiteit later in de eeuw grote faam zou brengen.[113] Als Boheems refugié had Kechel niet alleen veel vrienden in de kring van medevluchtelingen voor de Dertigjarige Oorlog, maar had hij ook een lutherse achtergrond van waaruit hij een Bijbelgetrouwe visie op de natuur nastreefde. Qua gedachtegoed bleek hij nog veel aan de pre-moderne

wereld te ontlenen. Vreemd is dat allerminst. Tot laat in de zeventiende eeuw werden zaken als alchemie, astrologie of Bijbelse metrologie beschouwd als *cutting edge science*. Kortom, Samuel Carolus Kechel ab Hollenstein heeft met zijn onderwijs en aanwezigheid het zijne bijgedragen tot de bloei van de Leidse universiteit. In de geschiedenis van dit instituut verdient hij dan ook een rechtmatige plaats.

Noten

1 Zie: Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) en Th.H. Lunsingh Scheurleer & G.H.M. Posthumus Meyjes (eds.*), Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning* (Leiden 1975).

2 In literatuur over de zeventiende-eeuwse wiskunde wordt Kechel weliswaar regelmatig genoemd, maar doorgaans wordt volstaan met een verwijzing naar het door Cornelis de Waard geschreven lemma in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek (NNBW)* 2, 651. Zie bijvoorbeeld: Jan van Maanen, *Facets of seventeenth century mathematics in the Netherlands* (Utrecht 1987), 225; Jeroen Goudeau, *Nicolaus Goldmann (1611-1665) en de wiskundige architectuurwetenschap* (Groningen 2005) 94 en Charles van den Heuvel, 'De vesting als mathematisch en cultureel kennissysteem. Het onderwijs in de vestingbouw aan hovelingen, kooplui en ambachtslieden in de Hollandse Republiek (17de eeuw)', *Scientiarum Historia* 32 (2006) 99-117.

3 M.E.H.M. Mout, *Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw* (Leiden 1975) 131; Jaroslav Pánek, *A history of the Czech lands* (Chicago 2009) 225-237. Met dank aan Nicolette Mout voor de geleverde informatie.

4 W.N. du Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV* (Den Haag 1875) 53 (28 dec. 1599). In november 1600 stapte Jan Kechel over naar de universiteit van Genève.

5 Otterspeer, *Groepsportret*, 326; Du Rieu, *Album* (n. 4), 247; Martine Zoeteman, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812. 'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende'* (Leiden 2011) 102, 113, 117, 151, 258-259.

6 Otterspeer, *Groepsportret*, 133.

7 Th. J. Meijer, 'De omstreden nalatenschap van een avontuurlijk geleerde', *Leids Jaarboekje* (1972) 63-76, i.h.b. 63. Hun hospita was toen Grietje Bailly, die op het Rapenburg, recht tegenover het academiegebouw kamers verhuurde (nu nr. 54). Zie: Th. Lunsingh Scheurleer [e.a], *Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht*, deel 5 (Leiden 1990) 721.

8 J.D. North, 'Georg Markgraf, an astronomer in the New World' in: E. van den Boogaart (ed.), *Johan Maurits Van Nassau-Siegen 1604-1679: A humanist prince in Europe and Brazil. Essays on the occasion of the tercentenary of his death* (The Hague 1979) 394-423; reprinted in: John North, *The universal frame: historical essays in astronomy, natural philosophy and scientific method* (London/ Ronceverte 1989) 215-234.

9 Ibidem. Zie ook: Huib Zuidervaart & Oscar Matsuura, 'America's earliest (European-style) astronomical observatory, founded and used by Georg Marggrafe in Dutch colonial Brazil (1638-1643)' in: Marcus Granato & Marta C. Lourenço (eds.), *Scientific Instruments Before and After. Transfers from Europe to the America's (provisional title). [Selection of papers from the XXXI Symposium of the Scientific Instrument Commission held in 2012 in Rio de Janeiro (Brazil)]* [forthcoming].

10 Christiaan Marggrafe, 'Vita Georgii Marggravii' in: *Prodromus medicinae practicae dogmaticae & verè rationalis* [tweede editie] (Leiden 1685). Een Engelse vertaling is gepubliceerd in: P.J. Whitehead, 'The Biography of Georg Marcgraf (1610-1643/1644) by his brother Christian,

translated by James Petiver', *Journal of the Society for the Bibliography of Natural History* 9:3 (1979) 301-314.

11 Samuel Kechel en Aeltgen (of 'Alida') Lus lieten op 5 november 1643 hun ondertrouw aantekenen. Erfgoed Leiden (ELO), DTB.

12 Lunsingh Scheurleer [e.a], *Rapenburg*, deel 4, 616, 653; deel 6, 37.

13 Archief van Senaat en Faculteiten (ASF) 10 (Volumina inscriptionum), 66vs, mei 1646. Erasmus Bartholin verhuisde in 1648 naar een ander adres. Zie: Zoeteman, *Studentenpopulatie*, 299.

14 ASF 9, d.d. 11 juli 1637 en 25 juli 1639. Anna Baudius was een dochter van de Leidse hoogleraar welsprekendheid en geschiedenis Dominicus Baudius (1561-1613).

15 ELO, DTB.

16 *Catalogus rarissimorum librorum & instrumentorum Samuelis,Caroli Kechelii ab Hollensteyn* (Leiden: Cornelis Driehuysen, 1668), Q-217. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sign. M: Bc Kapsel 5:5.

17 Goudeau, *Goldmann* (n. 2).

18 H.J. Witkam, 'Jean Gillot (een Leids ingenieur)', *Leids Jaarboekje* (1967), 29-54 en *idem,* [deel 2] (1969), 39-70.

19 In 1658 zou Christiaan Otter(us) hoogleraar wiskunde worden aan de 'Kwartierlijke Academie' te Nijmegen. Zie voor hem: *NNBW* 7, 935-936.

20 Van den Heuvel, 'De vesting'.

21 Van drie leerlingen van Kechel zijn collegedictaten bewaard gebleven: 1649: *Compendium architecturae militaris*; *Kurtzer Begriff von Gebrauch des Proportional-Circkel*; 1650: *Principia geometriae, geodaesiae et stereometriae*, door Henning Negendanck (Universitätsbibliothek Rostock); 1655: *Beginsel der geometrie,* door Joos Crommeling (Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 1351) en 1656: *Geometria Theoretico Practica* door Petrus de Graef (University college Londen, GB 0103 MS Graves 33).

22 Van den Heuvel, 'De vesting', 114.

23 Inschrijving Universiteit Leiden, 21 febr. 1650. Kechels lessen worden verantwoord in het kasboek van zijn oudere halfbroer Johannes Thysius, pp. 290-293. Pieter Thysius schafte – via Kechel? – ook een aantal mathematische instrumenten aan, zoals een 'lineael, winckelhaek, quadrant, 2 passers, en treckpen', plus een 'busole' [=een afleesbaar kompas] en een 'sonnewijser' , die werden geruild tegen 'een klein quadrantken'. Later volgden ook nog twee globen. Met dank aan Paul Hoftijzer voor deze informatie.

24 Inschrijvingen Universiteit Leiden, resp. 9 sept. 1642 en 31 maart 1649. Zie ook: Lotte Kuras, *Die Handschriften des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg*, vol. 5 (Wiesbaden 1988) 85 en Bettina Marten (ed.), *Festungsbau Geometrie, technologie, sublimierung* (Berlijn 2012) 227.

25 Inschrijving Universiteit Leiden, 8 sept 1653. Zie voor Crommelings dictaat: E. van der Ven, 'Verslag betreffende een Nederduitsch handschrift van reken- en meetkunstigen inhoud van Samuel Carolus Kechelius', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1864) 75-82. Het manuscript werd in 1891 aan de Leidse universiteitsbibliotheek geschonken. De twee portretten waren toen echter verwijderd. Zie: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1891) 91. Deze tekeningen zijn in 2000 bij Christies in Amsterdam geveild, en in het Kupferstichkabinett te Berlijn terecht gekomen. Zie: Holm Bevers, *Niederländische Zeichnungen und Druckgrafik der Sammlung Christoph*

Müller im Berliner Kupferstichkabinett (Berlin 2008) 118.

26 Inschrijvingen Universiteit Leiden, 15 mei 1654, resp. 21 september 1654.

27 Havius verrichtte in 1664/65 een reeks waarnemingen op de door Kechel ontdekte komeet. Zie *Theatrum Cometicum*, I, 592-596. Zie ook *NNBW* 6, 733-734.

28 Alleen Johannes de Meeter (geb. ca. 1638), 'matthematicus ende landmeter', verklaart in 1669 dat hij 'eenige jaeren collegien bij heer Keggel' heeft bijgewoond en dat hij met hem 'seer familiair kennisse heeft gehouden'. ELO, Rechterlijk Archief, inv. nr. 79, Y 206v.

29 Deelnemers aan de waarneming waren: (1) Simon Scholts uit Pruisen (ingeschreven als medisch student op 14 febr. 1648); (2) Nicolaus Witte uit Riga (ingeschreven als medisch student op 23 dec. 1642, later als arts op 26 mei 1646); (3) Josephus Securius uit Moravië (ingeschreven als medisch student op 1 okt. 1641); (4) Thomas Scholtz uit Riga (ingeschreven als student theologie op 1 sept. 1648); (5) Tobias Scholtz, uit Pruisen (niet officieel ingeschreven, maar benoemd als 'onvermoeibaar beoefenaar van de wiskunde'); (6) Christianus Steegman uit Brandenburg (ingeschreven als medisch student op 20 febr. 1648 en (7) Jacobus Voegt, eveneens uit Pruisen (ingeschreven als student rechten op 3 sept. 1648). (8) Ook de Leidse predikant Jacobus du Bois was aanwezig (ingeschreven als predikant op 5 juli 1645). Zie: Simon Schultzius, 'De omnibus planetis uno eodemque tempore in coelo vere apparentibus', *Miscellanea Curiosa medico-physica academiae naturae curiosorum,* III (1673) 142-143. Met dank aan Rienk Vermij, die ons op deze vermelding attent maakte.

30 Jacob du Bois, *Oude-tyds tyd-thresoor ende kerkelikke historie […] gesterkt door astronomische rekeningen* (Leiden 1650).

31 Rienk Vermij, *Calvinist Copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002) 252-253.

32 Frans van Schooten jr. aan Constantijn Huygens, 4 juni 1646. J.A. Worp (ed.), *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)* deel 4 (Den Haag 1915), nr. 4369, 317.

33 Breda was in die tijd een verzamelplaats van Engelse royalistische ballingen en zij zullen stellig druk hebben uitgeoefend om een Engelsman benoemd te krijgen. Vgl. Noel Malcolm & Jacqueline Stedall, *John Pell (1611-1685) and his correspondence with Sir Charles Cavendish* (Oxford 2004) 119-122. Zie ook F.L.R. Sassen, 'Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te Breda', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 19 (1966) 123-157.

34 Augustinus Wiesaeus [August Wiese] (Rotterdam) aan Samuel Hartlib (Londen), 17 september 1654. In november 1646 was Augustinus Wyseus uit Silezië te Leiden ingeschreven als student theologie.

35 De Zweed Bengt Hedraeus (1608-1659) schreef zich op 2 oktober 1641 aan de universiteit in als student in de 'practische wiskunde'. Hij introduceerde een nonius op het Leidse quadrant. In 1648 ging hij terug naar Zweden waar hij later hoogleraar te Uppsala werd. Zie: Benedictus N. Hedraeus, *Nova et accurata astrolabii geometrici structura […] quadrantis astronomici azimuthalis […] claris & perspicuis exemplis illustrato* (Leiden 1643) en Maija Kallinen, 'Lectures and Practices. The Variety of Mathematical and Mechanical Teaching at the University of Uppsala in the 17th Century' in: M. Feingold and V. Navarro-Brotons (eds.), *Universities and*

Science in the Early Modern Period (Dordrecht 2006) 111-125.

36 Van Golius zijn slechts drie waarnemingen bekend, namelijk van maansverduisteringen uit de jaren 1635, 1638 en 1642. Zie: Alexandre Guy Pingré, *Annales célestes du dix-septième siècle* (Parijs 1901).

37 Achtereenvolgens zijn tot 'opsiener' van het observatorium benoemd: (1) Pieter Vincentsz van Heemskerck (1634-1652); (2) Eusebius Meisnerus (1652-1653) en (3) Claes Simonsz Schouten (1653-1669). Hun taak was 'de studenten der astronomie' te bedienen met het openen en sluiten van de luiken, het ontsteken en doven van de kaarsen en andere kleine werkzaamheden. De eerste twee personen waren ook als typograaf bij de Leidse Elsevier drukkerij werkzaam. Zie: AC I, nr. 22, fol. 149 & nr. 315, fol. 264 en Ronald Sluijter, *'Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt'. Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1572-1812* (Hilversum 2004) 175; Otterspeer, *Groepsportret*, 205.

38 Robert Avé- Lallemant, *Des Dr. Joachim Jungius aus Lübeck Briefwechsel mit seinem Schülern und Freunden* (Lübeck 1863) 318.

39 De drie kinderen van het echtpaar Kechel-Lus werden geboren in de jaren 1644 (Johannes), 1645 (Johannes II) en 1646 (Anna Elisabeth). Zij stierven allen in of vóór 1647.

40 Blijkens het recensieregister van 1650 woonde Kechel dat jaar niet meer op het Rapenburg, maar bij 'Mr. Cornelis van Duyn'. Deze woonde in 1642 in de Nieuwsteeg. Vermoedelijk is Kechel verhuisd na het overlijden van zijn echtgenote en kinderen. In 1655 zou de weduwe van huisbaas Cornelis van Duyn, Maria van Deyl, hertrouwen met de mathematisch instrumentmaker Jacobus de Steur (overl. c. 1680), die op het Rapenburg (nu 69a) woonde, direct naast de instrumentmaker Hendrick Sneewins (op nr. 71). Zie: Lunsingh Scheurleer [e.a], *Het Rapenburg*, deel 6b, 639-640; 721-722.

41 *Catalogus*, F-89, & Q-247.

42 Van Kechel zijn waarnemingen bekend van acht maaneclipsen (te weten van januari 1647, mei en november 1649; mei 1650; april en september 1652; januari 1656 en juni 1657) en drie zoneclipsen (namelijk van juni 1639, augustus 1654 en november 1659).

43 Christiaan Huygens studeerde van 1645 tot 1647 bij Van Schooten in Leiden. Het gebruik om bij astronomische waarnemingen het aantal cycli van een slinger te tellen, zal hem in die jaren zijn opgevallen.

44 Christiaan Huygens aan een anonymus, ongedateerd [juni 1657]. *Oeuvres Complètes*, nr. 392). De editeurs van Huygens' correspondentie veronderstelden dat deze brief aan Kechel was gericht. Een probleem daarbij is dat Huygens in dit schrijven refereert aan 'uw allernauwkeurigste waarnemingen van verduisteringen en andere hemelverschijnselen, die u lang geleden in het licht gegeven hebt, met veel goedkeuring van sterrenkundigen'. Vermoedelijk moet deze frase gezien worden als vleierij, omdat Huygens op verzoek van Ismael Boulliau de adressant wilde overhalen tot het waarnemen van een snel naderende zoneclips.

45 *Eygentlicke afbeeldinge der Drie-Sonnen, de welcke verschenen zijn Anno 1653. den 14/24 Januarij alhier binnen Leyden, ende op den Toren van de Academie waergenomen, door Sam. Car. Kechel van Hollenstein* [Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-81.787]. Kechels observatie is later opgenomen in het optische standaardwerk van Robert Smith, *Volkomen Samenstel der*

Optica of Gezigtkunde (Amsterdam 1753) 391, tab. LII, fig. 4.

46 Eric Jorink, *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping 1575-1715* (Leiden 2006) 117.

47 Jorink, *Boeck der Natuere*, 118.

48 Peter Casteleyn, *Hollandsche Mercurius* (Haarlem 1662) 36. Zie ook Garrelt Verhoeven en Sytze van der Veen, *De Hollandse Mercurius. Een Haarlems jaarboek uit de zeventiende eeuw* (Haarlem 2011) 35-36.

49 *Copye van een brieff geschreven uyt Leyden, door S.C.K.H. aen sijn vriendt J.H.D.M. dienende tot wederlegginge van de genoemde Tweede comeet* (1665). [Hertog August Bibliothek Wolfenbüttel]. De auteur en adressant zijn in dit pamflet alleen met initialen aangeduid. Eric Jorink heeft echter met overtuiging beargumenteerd dat met 'S.C.K.H.' Samuel Carolus Kechel ab Hollensteijn is bedoeld, en met de adressant 'J.H.D.M.' de vroegere Leidse student 'Johannes Hudde Doctor Mathematice'. Hudde had vanaf 1654 in Leiden gestudeerd, had daar meegewerkt aan de tweede editie van Van Schootens Latijnse vertaling van Descartes *Geométrie*, die in 1659 en 1661 in twee delen verscheen. In 1663 was Hudde burgemeester van Amsterdam geworden. Vgl. Jorink, *Het Boeck der Natuere*, 158 (noot 200).

50 *Copye van een brieff*.

51 'Communicatio Lugduno Batava' in: S. Lubieniecki, *Theatrum Cometicum*, I (1666; 1681[2]) 589-596.

52 Christiaan Huygens, *Oeuvres complètes,* nr. 1297. Kechels observaties werden ook gebruikt in het door een onbekende Amsterdamse waarnemer uitgegeven pamflet *Klare Afbeeldinge van de Staert Ster* (Amsterdam 1665). Vgl. Alex Scholten, 'De komeet van 1664 op een Amsterdamse pamfletten- serie', *Gewina* 19 (1996) 167-173.

53 Stanislaus Lubieniecki aan Samuel Kechel, 19 december 1664. Brief gedrukt in Lubieniecki, *Theatrum Cometicum*, I (1666; 1681[2]) 589-590.

54 F. van Schooten en E. Bartholin, *Principia matheseos universalis, sev Introductio ad geometriæ methodum Renati Des Cartes* (Leiden 1651).

55 Georg Horn (Leiden) to Samuel Hartlib (Westminster, London), 28 nov. 1657. (British Library, London Add, Mss. 4279, 64r-v). Zie: Early Modern Letters Online (http://emlo.bodleian.ox.ac.uk). Zie ook: idem, 1 september 1659, waarin Horn verklaart dat Kechel al 25 jaar sterrenkundige waarnemingen heeft verricht. Dat zou dan vanaf de oprichting van het Leids observatorium in 1634 zijn geweest.

56 Willem Piso aan Jacob Golius, 12 december 1655. (ASF 290, 15-27).

57 Kuras, *Handschriften* (n. 24), 85. Met dank aan Aafke van Oppenraay voor de duiding van het Arabisch.

58 *Catalogus*, Q-139.

59 *Catalogus*, Q-9; Q-71; Q-97; Q-147; Q-217; Q-223-227.

60 *Catalogus*, F-87.

61 *Catalogus*, Q-74 en Q-31. Uit angst voor de inquisitie had Descartes zijn in 1632 geschreven *Traité de l'homme* (beschouwing over de mens) niet tijdens zijn leven durven uitgeven. Schuyls editie van 1662 was dus de eerste uitgave.

62 Enkele Braziliaanse observaties van Marggrafe zijn afgedrukt in zowel Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia* (Amsterdam,1647; 1660[2]), als in G. Piso, *De Indiae utriusque re naturali et medica* (Amsterdam 1658). Het laatste werk is grotendeels een bewerking van de *Historiae Naturalis Brasiliae* (Leiden/Amsterdam

1648).

63 Boeken met Kechels handtekening bevinden zich in de Sloane Collection van de British Library (shelfmark: 532.k.11 (1-3); Universiteitsbibliotheek Utrecht, MAG: P fol 194. Een boek met opdracht aan Kechel door George Frommius, hoogleraar astronomie aan de Universiteit van Kopenhagen bevond zich tot 2005 in de bibliotheek van de Earl of Macclesfield. (Zie veiling Sotheby's, part 5, no. 1440). Zie ook volgende noot.

64 Giambattista della Porta, *De refractione optices* (Naples 1593) = Cat. Kechel, Q-186. Zie: Roger Gaskell Rare Books, *Books from the Library of Walter Pagel*, no. 96. Met dank aan Antonio Pettini, 'antiquarian bookseller' te Rome, die ons foto's van Kechels aantekeningen ter beschikking heeft gesteld.

65 *Catalogus*, Q-242. Zie ook Q-249: 'Geometria Empirica Manuscripta'.

66 Van der Ven, 'Verslag', 78.

67 Hartlib (London) aan Kechel (Leiden), 18 juni 1658.

68 Vermij, *Calvinist Copernicans*.

69 *Catalogus*, F-62 (Neurenberg, [1543]) & F-63 (Basel, [1566]). Helaas zijn Kechels exemplaren niet teruggevonden onder de 277 bewaard gebleven exemplaren van de eerste druk. Zie: O. Gingerich, *An annotated census of Copernicus' De Revolutionibus* (Leyden-Boston 2001).

70 *Catalogus*, Oct-62.

71 *Catalogus*, Q-13 (Ned) en Q-208 (Latijnse vertaling).

72 *Catalogus*, Folio-62 & 63. Zie ook p. 20: 'Conterfeitsel Copernici'. Daarnaast bezat Kechel nog portretten van Galilei, Snellius en Golius.

73 Royal Society (Boyle Papers), RB/1/29/14, fol. 191-194. Kechel stuurt zijn *Systema Novum* naar Hartlib, samen met een observatie van de zoneclips van november 1659.

74 Kechel kende deze argumenten, want in zijn bibliotheek treffen we ook een exemplaar aan van Galilei's *Dialogus de Systemate Mundi*. In dit – in 1635 in Leiden gedrukte – boek laat Galilei een paar denkbeeldige geleerden over de verschillende wereldsystemen discussiëren, uit welk debat Copernicus zegevierend tevoorschijn komt. Zie: *Catalogus* (n. 16), Q-94. Zie ook de recente Nederlandse vertaling door Hans van den Berg.

75 Christine Schofield, 'The Tychonic and semi-Tychonic World systems' in: R. Taton & C. Wilson, *Planetary astronomy from the Renaissance to the rise of astrophysics,* part A: *Tycho Brahe to Newton* (Cambridge 1989) 33-44, m.n. 38, 41. De sterrenparallax is er wel, maar door de grote afstanden in het heelal is deze te gering om destijds waar te kunnen nemen.

76 Hartlib aan Boulliau, 1 mei 1660, afgedrukt in: Wilbur Applebaum and Robert A. Hatch, 'Boulliau, Mercator, and Horrocks's "Venus in sole visa": three unpublished letters', *Journal for the History of Astronomy* 14 (1983) 176. Mercator vertaalde (op verzoek van Isaac Newton) Gerard Kinckhuysens *Algebra ofte stel-konst* (1661) in het Latijn. Zie: Christoph J. Scriba, 'Mercator's Kinckhuysen-Translation in the Bodleian Library at Oxford', *British Journal for the History of Science* 2 (1964) 45-58.

77 Mercator aan Hartlib, ongedateerd, najaar 1659. Sheffield University Library, Hartlib MS 56/1/114A-115B; Zie voor Mercators commentaar: 'In Systema Novum Animadversiones' (ongedateerd, [najaar 1659]), Sheffield University Library, Hartlib MS 56/1/143b-46a. fol. 191. Identieke tekst in Royal Society (Boyle Papers), RB/1/29/14,

fol. 191-194. Vgl. Wilbur Applebaum, 'A descriptive catalogue of the manuscripts of Nicolaus Mercator F.R.S. (1620-87), in Sheffield University Library', *Notes and Records of the Royal Society of London* 41:1 (1986) 27-37. Zie ook: Thomas Hockey, *Biographical encyclopedia of astronomers* 2 (New York 2007) 615.

78 Jozua 10:12: 'Zon, sta stil te Gíbeon, en gij, maan, in het dal van Ajálon!'.

79 Vermij, *Calvinist Copernicans* (n. 31), 252-253.

80 Jacobus du Bois, *Veritas et authoritas sacra in Naturalibus asserta et vindicata* (Leiden 1655) 297-305.

81 Boulliau (Den Haag) aan Hevelius (Dantzig), 19 maart 1662 (Observatoire de Paris, corr Hevelius). Zie ook H.J.M. Nellen, *Ismael Boulliau (1605-1694). Nieuwsjager en correspondent* (Nijmegen 1980) 231, 659-660. Correspondentie tussen Boulliau en Kechel is niet overgeleverd. Met dank aan Robert Hatch voor deze informatie.

82 *OC* 264: Van Schooten aan Chr. Huygens, 11 febr. 1656; *OC* 353: 29 november 1656; *OC* 501: 22 juillet 1658; OC 534: 13 oktober 1658.

83 *OC* 683: Chr. Huygens aan Boulliau, 20 november 1659.

84 *OC* 885: Chr. Huygens aan Hevelius, 22 aug. 1661; zie ook: *OC* 201: Van Schooten aan Chr. Huygens, 25 oktober 1654; *OC* 1302: Chr. Huygens aan R. Moray, 1664.

85 *Henrici Fuiren Bibliotheca Medica quam patriae academiae hafniensi legavit* (Hafniae 1659) en *Rariora Musaei Henrici Fuiren medicinae doctoris quae academiae Regiae Hafniensi legavit* (Hafniae 1663).

86 Du Rieu, *Album* (n. 4), 367 (10 april 1646): 'Thomas Bartolmus Danus. 29' en 'Henricüs Fuiren Danus. 31'. Zie ook het recensieregister voor 1646, waarin hun huisvesting bij Kechel staat opgetekend. Zie voor Fuirens *Grand Tour*: H.D. Schepelern, *Breve Fra og til Ole Worm*, 3 vols. (Munksgaard 1965).

87 ELO, DTB.

88 In 1654 bemiddelt Kechel voor Hendrik Sneewins bij de levering van een zonnewijzer aan Philip Vegelin van Claerbergen, secretaris van de Friese stadhouder. Zie: Kechel aan Vegelin, 12 febr. 1654. (Tresoar Leeuwarden, archief Vegelin van Claerbergen, inv. nr. 3615 - met dank aan Arjen Dijkstra). In 1660 trad Kechel als doopgetuige op voor een van Hoevenaars kinderen.

89 ELO, DTB.

90 Georg Hornius, *Arca Noae, sive historia imperiorum et regnorum a condito orbe ad nostra tempora* (Leiden 1666) 426. Dit betrof fouten die Kechel in oude Chinese observaties had ontdekt.

91 H.A. Krop, 'Georgius Hornius' in: *Dictionary of Seventeenth and Eighteenth Century Dutch Philosophers* (London 2003) 449-454; idem, Krop, 'Georg Hornius als historicus van de filosofie: Een 17e-eeuwse visie op de middeleeuwen' in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, 1 (1990) 73-88; D. Nauta, 'Georgius Hornius' in *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (3 vols, Kampen 1978-88), vol. 2, 261-263.

92 M.E.H.N. Mout, 'Balling om het geloof. Radslav Kinský jr. (1582-1660) in de Republiek' in: M. Bruggeman, et al. (eds.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een Liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 284-296, i.h.b. 288.

93 ASF 292, f. 104-132.

94 ASF 292.

95 Georg Horn aan Hartlib, 9 maart 1655. Hartlib *Ephemerides* 1655. De micro-

scoop komt niet meer voor in de lijst van instrumenten die na Kechels dood werden aangetroffen.

96 Pierre Borel, *Observationem Microcospicarum Centuria* (Den Haag 1656). Uitgegeven in één band met idem, *De Vero Telescopii Inventore* (Den Haag 1655 [=1656]). Dit boek was ook aanwezig in Kechels bibliotheek. Zie *Catalogus* (n. 16), Q-126.

97 Edward G. Ruestow, *The Microscope in the Dutch Republic: The Shaping of Discovery* (Cambridge 2004).

98 H.D. Schepelern, *Olai Borrichii Itinerarium 1660-1665. The journal of the Danish Polyhistor Ole Borch*, 4 vols. (Kopenhagen 1983).

99 Schepelern, *Olai Borrichii*. Notities 22 juni 1662 en 29 maart 1664.

100 Schepelern, *Olai Borrichii*. 18 april 1664.

101 Schepelern, *Olai Borrichii*. 19 febr. 1663. Een andere medische observatie van Kechel over het voorkomen van hypochondrie bij de Joodse gemeenschap van Praag tijdens de vastentijd, staat opgetekend in Théophile Bonet's *Medicina septentrionalis* (Geneve 1686) 689.

102 Schepelern, *Olai Borrichii*. 18 maart 1662.

103 ASF 26, 195: vergadering 8 febr. 1666. Zie ook de kwartaalbetalingen aan Kechel in AC 1 (AC 1, 26 mei 1666; 26 aug. 1666; 26 febr. 1667). Vgl. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit 1574-1811*, deel 3 (1918) 204.

104 ASF 26. Petrus van Schooten, sinds 1661 hoogleraar aan de *Duytsche Mathematiek*, kreeg bij deze gelegenheid ook een verhoging van zijn wedde tot 500 gulden.

105 ASF 26, 195: vergadering 8 nov. 1667.

106 ASF 26, fol. 203.

107 Johannes Coccejus, *De Prophetie van Ezechiel* (Amsterdam 1669) 628; Volgens Goudeau zijn de opstanden van de tempel op basis van Kechels maatvoering getekend door de Amsterdamse architect Philip Vingboons. Zie Goudeau, *Goldmann*, 339.

108 Christiaen Melder was in 1659 ingeschreven als student filosofie en theologie aan de Universiteit van Harderwijk, waar hij in 1661 in de filosofie promoveerde. In 1663 volgde daar ook een promotie in de medicijnen, waarna Melder zich als arts in Dordrecht vestigde. Waarom hij in 1668 op de Leidse leerstoel wiskunde is benoemd, is niet bekend. Mogelijk hebben de gebroeders De Wit (die uit Dordrecht kwamen) hierin een rol gespeeld. Melders salaris als hoogleraar bedroeg 1.200 gulden, dus drie keer zoveel als Kechel aan het eind van zijn leven ontving.

109 ASF 263, 22 maart 1668; Molhuysen, *Bronnen* (n. 105), deel 4, 177*. De hoogleraren Johannes van Horne en Johannes de Raeij werden door de senaat als executeurs van Kechels nalatenschap aangewezen.

110 *Catalogus*, 19 & 20.

111 Fokko Jan Dijksterhuis, 'The Golden Age of Mathematics. Stevin, Huygens and the Dutch Republic', *Nieuw Archief voor Wiskunde* (2008) 100-107.

112 Arjen Dijkstra, *Between academics and idiots. A cultural history of mathematics in the Dutch province of Friesland (1600-1700)* (Enschede 2102) 262.

113 Gerhard Wiesenfeldt, *Leerer Raum in Minervas Haus Experimentelle Naturlehre an der Universität Leiden, 1675-1715* (Amsterdam 2002); Ruestow, *Physics at Seventeenth and Eighteenth-Century Leiden. Philosophy and the New Science in the University* (Boston 1973).

Weerbaar, wakker en waardig

De officieren op de schuttersstukken van Joris van Schooten voor de Sint Jorisdoelen in Leiden uit 1626

Marion Boers-Goosens

Inleiding

In 1641 schreef de Leidse stadsbiograaf Jan Jansz. Orlers (1570-1646) over de Leidse schutters dat ze uit de burgerij en de ingezetenen werden gekozen:

Omme bij dage ende nachte de Stad te bewaren, voor eenige beroerten, ofte moetwille van de quaetwillighen, ende des nachts de wacht te houden, zoo op het raedthuys als inde poorten, tsy voor eenige aenslagen vande Vyandt van buyten, ofte veraderye van binnen.[1]

Orlers onderstreepte het belang van de schutterij als burgerwacht. Contemporaine bronnen getuigen echter ook regelmatig van andere praktijken, zoals de Engelse toerist William Brereton (1604-1661) in 1634, toen hij tijdens zijn verblijf in Rotterdam in zijn reisdagboek over het jaarlijkse schuttersfeest noteerde: […] *Believe scarce one sober man to be found amongst them; nor was it safe for a sober man to trust himself amongst them; they did shout, sing, roar, skip, leap & c'.*[2]

Het verslag van William Brereton is representatief voor de tamelijk negatieve reputatie van schutterijen als gezelligheidsverenigingen, waarvan de leden zich vooral overgaven aan drinkgelagen. Dat gezelligheid en gemeenschapszin een belangrijke rol hebben gespeeld, en dat men iedere gelegenheid lijkt te hebben aangegrepen voor het nuttigen van een overdaad aan spijs en drank, kan niet

Marion Boers is UD oudere beeldende kunst aan de Universiteit Leiden. Ze is gespecialiseerd in de cultuurhistorische achtergrond van de Noord-Nederlandse schilderkunst uit de Gouden Eeuw.

Afb. 1. Doelengracht met Doelengebouw. Kopergravure A. Delfos ca. 1770. Coll. ELO.

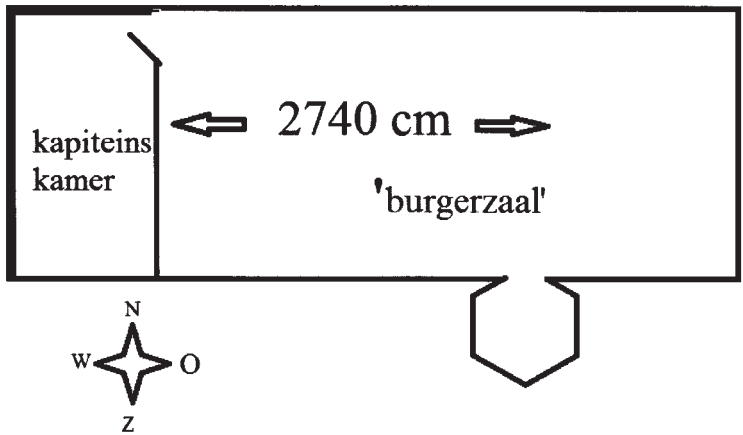
worden ontkend, maar de belangrijke functies die Jan Jansz. Orlers noemt, moeten niet worden onderschat. De schutters hadden een essentiële taak bij de nachtelijke bewaking van de stadspoorten, het handhaven van de openbare orde – zowel voor de stad als voor de universiteit – en bovendien werden ze incidenteel door de stadhouder als militairen ingezet 'voor het gemene land'.[3] Van groot belang was dat zij het gemeenschapsgevoel en de trots van hun stad vertegenwoordigden door in vol ornaat te marcheren tijdens belangrijke evenementen zoals de jaarlijkse wapenschouwen (de 'optrek'), ontvangsten van belangrijke personen, of ter gelegenheid van andere plechtige gebeurtenissen. Daarnaast vervulde de schutterij een belangrijke rol bij het aankweken en versterken van het stedelijk patriottisme.

Er bestonden nauwe banden tussen de officieren en de stedelijke magistratuur en dat weerspiegelt zich onder meer in het feit dat de doelengebouwen vaak niet

alleen dienden voor het houden van bijeenkomsten van de schutterij, maar dat ze in veel steden ook werden gebruikt voor officiële ontvangsten van belangrijke bezoekers. Het was een semi-openbare ruimte die zich uitstekend leende om er zaken tot uitdrukking te brengen die het zelfbeeld van de stad en haar ingezetenen representeerden. Daarom werden ze vaak met schilderijen en andere kunstwerken gedecoreerd die toonden dat de schutterij bij uitstek de organisatie was die de stad en de gemeenschapszin van de burgerij vertegenwoordigde. In Leiden gold dat in het bijzonder voor het gebouw van de Sint Jorisdoelen dat rond 1820 is gesloopt (afb. 1). Een deel van de aankleding van de grote zaal bestaat nog, zoals bijvoorbeeld het unieke ensemble van zes schuttersstukken van Joris van Schooten (ca. 1587-1651). De opdracht voor deze serie werd in 1626 gegeven door de kapiteins van de zes vendels van de schutterij. Leiden liep daarmee vergeleken met andere Hollandse steden bepaald niet voorop, want in Amsterdam bestond die traditie bijvoorbeeld al lang voor 1600. Er blijkt sprake te zijn geweest van wedijver, want de opdracht gebeurde 'naer 't exemple van verscheyde onser naebuerige steden'.[4] Daarbij heeft men vooral de Haagse traditie voor ogen gehad, in het bijzonder de schuttersstukken van Jan van Ravesteyn (ca. 1572-1657) uit 1612 en 1616, waarop de officieren dicht opeengepakt ten halve lijve zijn uitgebeeld in een stijl en compositie die sterk aan het werk van Joris van Schooten doen denken.

De belangrijkste vragen die in dit artikel zullen worden beantwoord luiden: hoe hebben de kunstwerken in de Sint Jorisdoelen het zelfbeeld van de schutterij uitgedragen en haar positie in de stad onderstreept, wie waren de geportretteerde schutters en welke positie hadden ze in de Leidse gemeenschap? Eerst zal een reconstructie worden gemaakt van de plek waar de schuttersstukken oorspronkelijk hebben gehangen. Daarna worden de officieren die op de schilderijen zijn geportretteerd aan een nader onderzoek onderworpen. Ten slotte zal worden ingegaan op de iconografie van de schilderijen, de manier waarop de officieren zich daarop lieten uitbeelden en het effect dat deze schuttersstukken op de toenmalige beschouwer moet hebben gehad.

Over de schilder Joris van Schooten is niet veel gepubliceerd. Zijn leven en werk werden onder meer beschreven door Wurfbain en Ekkart.[5] Een belangrijke bron voor het onderzoek naar de schuttersstukken is de stadsbeschrijving van Leiden die tussen 1762 en 1784 door Frans II van Mieris (1689-1763) en Daniël II van

Afb. 2. Plattegrond van de eerste verdieping van de Sint Jorisdoelen na de uitbreiding van 1586 en het plaatsen van de muur voor het afscheiden van de kapiteinskamer in 1613. Reconstructietekening M.E.W. Boers.

Alphen (1713-1797) werd uitgegeven. Op basis van eigen waarneming en archiefstukken gaven zij een beschrijving van het interieur van de Sint Jorisdoelen.[6] Aan de hand van deze tekst en prenten en tekeningen van het exterieur kan een reconstructie worden gemaakt van de grote zaal en de kapiteinskamer op de eerste verdieping (afb. 2).

De meeste publicaties over de schuttersstukken van Joris van Schooten zijn gewijd aan de opdracht en de namen van de personen die zijn uitgebeeld, terwijl de overige aspecten van de iconografie van de schilderijen zo goed als onbesproken bleven.[7] Van groot belang is het artikel dat Egbert Pelinck in 1951 schreef over de gravenramen en de andere 'merkwaardigheden van de Leidse doelens', waartoe ook de schuttersstukken behoorden.[8] Die gravenramen waren in 1586 door Willem Thybaut voor de grote zaal van het Doelengebouw ontworpen in paren, die naar elkaar waren toegewend, en per paar in de dubbele kozijnen waren aangebracht. De reeks begon rechts van de schoorsteen aan de westkant met de oudste graaf Dirck I (ca. 875 - rond 923 of 939). Dit glas vormt het begin van een ononderbroken serie die aan de andere kant van diezelfde schoorsteen werd afgesloten met het portret van Filips II (1527-1598). Hij kijkt zijn vader Karel V (1500-1558) aan en staat met zijn rug naar Dirck I toe om duidelijk te markeren vanaf welk punt de geschiedenis van de graven van Holland en Zeeland

begint en waar deze ophoudt. Zoals we nog zullen zien, blijken deze ramen van groot belang te zijn voor de iconologische context waarin de schuttersstukken van Joris van Schooten moeten worden geplaatst.

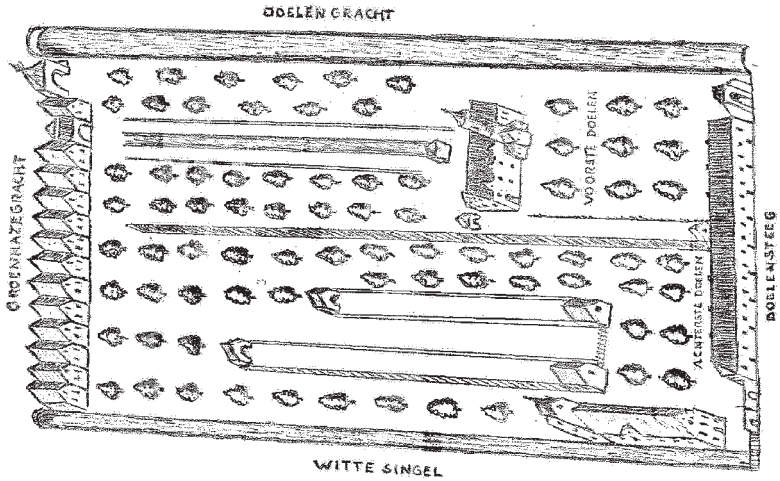
Voor dit artikel is ook gebruik gemaakt van Paul Knevels publicaties, zoals *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1770* uit 1994. De auteur gaat uitgebreid in op de rol die de schutterijen speelden in de samenleving en de wijze waarop dit tot uitdrukking kwam in de (re)presentatie van de burgerwacht.[9]

Geschiedenis van de schutterij

De Leidse schuttersgilden maakten in de eerste jaren van De Opstand een roerige periode door. De rekeningen van het Sint Joris en Sint Sebastiaans schuttersgilde liepen tot halverwege 1572. Na de overgang naar de Prins van Oranje op 23 juni 1572 werd er een burgerbewaking ingesteld. Er blijft sprake van een schutterij, die ook een belangrijke rol speelde tijdens het beleg. De nieuwe instructie voor die schutterij van 2 mei 1578 spreekt van opheffing van de twee schuttersgilden (voetboog en kloveniers) door Alva in 1567. Door de tijdsomstandigheden was het nog niet tot een werkelijke heroprichting gekomen. Pas in 1578 werd één schutterij geïnstalleerd, waarbij expliciet de oude namen en religieuze taken van de middeleeuwse broederschappen werden losgelaten. De Doelengebouwen bleven echter de namen van de patroonheiligen van de gilden Sint Joris en Sint Sebastiaan dragen, al raakte het gebouw van de Sint Sebastiaansschutterij snel in verval.[10]

De middeleeuwse schuttersgildes maakten aan het einde van de zestiende eeuw plaats voor organisaties met een veel geprononceerdere militaire hiërarchie. Deze schutterijen dienden in de eerste plaats loyaal te zijn aan hun stad, vervolgens aan de Staten van Holland en ten slotte aan de stadhouder. Er was een nauwe band met het stadsbestuur en het plaatselijke patriciaat. Aan het hoofd van de schutterij stond de deken, een positie die door een van de Leidse burgemeesters werd bekleed. De magistraat had bovendien het laatste woord bij het benoemingsbeleid van de hoogste officieren, die werden gerekruteerd uit de lokale elite. De burgemeesters hadden er belang bij om hierop controle uit te oefenen, omdat de stad in tijden van onrust op de loyaliteit van de schutterij moest kunnen rekenen. De Leidse krijgsraad besloot in de jaren van de bestandstwisten bijvoorbeeld om liever geen remonstranten en katholieken tot officier te benoemen.[11]

Het vervullen van de positie van kapitein van de schutterij behoorde tot de 'smalle diensten' (regenten en overlieden in lagere ambten) en de benoemingen

Afb. 3. Het doelenterrein met links voor de achterste (Sint Sebastiaans) doelen en rechts de voorste (Sint Joris) doelen. Detail van de kaart van Chr. Hagen uit 1670.

werden als eerste in de 'dienstboeken' (boeken waarin de benoemingen werden opgetekend) genoemd.[12] Dit onderstreept het belang dat de magistraat aan die functies hechtte. Dirk Jaap Noordam stelde vast dat de functie van kapitein al snel een goed begin van een carrière in de politieke top bleek te zijn.[13]

Het gebouw van de Sint Jorisschutterij in Leiden

Leiden had vanaf de veertiende eeuw de twee al genoemde schutterijen, één met Sint Sebastiaan en de andere met Sint Joris als schutspatroon. Kort na 1426 werd de Sint Jorisschutterij overgebracht naar een terrein tussen de Witte Singel, de huidige Doelengracht, de Doelensteeg en de Groenhazengracht. In 1477 volgde de Sint Sebastiaansschutterij; ze kregen er een apart doelengebouw, maar deelden het exercitieterrein.[14] Deze situatie bleef ongewijzigd tot in de achttiende eeuw. Het terrein lag binnen de veste; aan de kant van de Witte Singel was geen bebouwing, maar aan de drie andere zijden stonden wel panden. Orlers vermeldt dat de burgerij zich er tussen de bomen aangenaam kon verpozen (afb. 3).[15]

Het doelengebouw van de Sint Jorisschutterij werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw ongeveer in het midden aan de oostelijke rand van de kavel gebouwd. Het had een rechthoekige plattegrond[16]. Jan Orlers schreef dat men daar bovenin de traptoren tot vermaak van bezoekers een houten vloer had gelegd

die kon draaien.[17] Zo'n 'draay-om' bewonderde William Brereton in 1634 in Dordrecht. Hij schreef daarover in zijn reisdagboek:

The dools have a spacious place for assembling […] *over which room is a high and commanding turret wherein we drank two cans of wine, which gives you full view of the whole town, both the rivers and the country* [….].[18]

Men kan zich voorstellen dat de situatie in Leiden, waar de doelengebouwen ook aan de rand van de stad lagen, vergelijkbaar moet zijn geweest.

Het gebouw had twee verdiepingen die werden beheerd door de doelenmeester. Op de begane grond was een vergaderruimte en daar bevonden zich ook de dienstvertrekken. Via de traptoren bereikte men de grote zaal op de eerste verdieping, die later de 'burgerzaal' werd genoemd.

Op 14 januari 1586 werd aan Robert Dudley, de graaf van Leicester (1533-1588), tijdens zijn 'blyde incomste' in Leiden een grootse maaltijd aangeboden in de Sint Jorisdoelen. Waarschijnlijk werden de schutterij en de magistraat zich er toen van bewust dat het gebouw niet voldoende prestige uitstraalde voor het ontvangen van belangrijke gasten. De officieren besloten om het westwaarts met vier traveeën uit te breiden, zodat het grondoppervlak werd verdubbeld. Op 13 december 1586 was deze uitbreiding voltooid. De inkomsten van de schutterij waren echter gering en de kosten voor de verbouwing en het onderhoud van het gebouw drukten nog jaren later zwaar op de financiën. Het stadsbestuur moest dus herhaaldelijk bijspringen. Het feit dat dit gebeurde, bevestigt dat de magistraat zich bewust was van de belangrijke representatieve functies van het gebouw en de schutterij voor de stad. Om extra inkomsten te genereren werd een deel van de doelen verpacht aan een kastelein die er 'herbergh' mocht houden. De kapiteinskamer en een ruimte voor de schutters waren van het contract uitgezonderd, daarvoor bleef de doelenmeester verantwoordelijk.[19]

De hoofdofficieren van de Leidse schutterij hadden in 1613 behoefte aan een eigen 'kapiteinskamer' die werd gecreëerd door een tussenmuur te plaatsen in de grote zaal op de eerste verdieping.[20] Blijkbaar wilden de hoofdmannen zich afzonderen van de gewone manschappen. In theorie bood de schutterij de mogelijkheid voor gewone ambachtslieden om te verkeren met leden van de lokale elite, maar in de praktijk was in de loop van de zeventiende eeuw maar op heel beperkte schaal sprake van communicatie tussen die groepen.[21]

De kapiteins wilden dat de ruimtelijke indruk die men kreeg bij het betreden van de grote zaal vanuit de traptoren ook na het plaatsen van de muur behouden

zou blijven. Bovendien zullen ze er belang aan hebben gehecht om ongestoord samen te komen. Dat effect kon het beste worden bereikt met een kapiteinskamer aan de westzijde van het gebouw (zie afb. 2). Dit valt ook op te maken uit de lichtval op de schuttersstukken die Joris van Schooten in 1626 maakte voor de grote zaal, namelijk van links naar rechts, gedacht vanuit de vensters op het zuiden. Uit de beschrijving van de schilderijen door Frans van Mieris en Daniël van Alphen kan worden geconcludeerd dat de deur in de muur aan de noordzijde werd geplaatst.

De sociale en religieuze achtergrond van de officieren

In het archief van de schutterij bevindt zich een lijst (met daarbij een later afschrift) met daarop alle namen van de officieren van de zes vendels die zijn geportretteerd op de schuttersstukken van Joris van Schooten. De stad was verdeeld in kwartieren die elk door een van de vendels van de schutterij werden bewaakt vanuit een wachtpost: de 'hoefslag'. De leiding was in handen van de kapiteins Herman van Brosterhuysen (oranje-wit-groene vendel (afb. 4)), Cornelis Willemsz van Kerchem (geel-oranje vendel) (afb. 5), Pieter Andriesz van Vesanevelt (zwarte vendel) (afb. 6), Leendert Gerritsz Grootvelt (oranje vendel) (afb. 7, Nicolaes van der Meer (wit-oranje vendel) (afb. 8) en Johan van Banchem (witte vendel) (afb. 9).[22]

Zo'n functie als kapitein werd, net als een regentschap bij een instelling voor sociale zorg, gezien als een goed opstapje naar een loopbaan in het stedelijk bestuur dat bestond uit de veertigraad, waaruit vier burgemeesters werden verkozen, en uit het college van schout en schepenen. Dat stadsbestuur maakte in de eerste helft van de zeventiende eeuw een proces van aristocratisering door dat in 1626, toen de schuttersstukken werden vervaardigd, nog in volle gang was. Aan het einde van de zestiende eeuw werden sommige bestuursfuncties nog bekleed door ambachtslieden die er overigens wel op konden bogen dat hun familie generaties lang in Leiden had gewoond, maar die van eenvoudige komaf en niet per se zeer vermogend waren. Gedurende de eerste helft zeventiende eeuw ontstond langzamerhand een regentenelite. Een goed voorbeeld van die overgang is de loopbaan van Frans Jansz van Borssen († 1639) die wachtmeester was in het vendel van Cornelis van Kerchem († 1635). Toen hij in 1614 in ondertrouw ging was hij ambachtsman, want als beroep noemde hij kuiper. Later werd hij secretaris van de weeskamer en uiteindelijk ook veertigraad van Leiden, zodat hij uiteindelijk behoorde tot het stadspatriciaat.[23]

Afb. 4. Schuttersstuk van het oranje-wit-groene vendel van Herman van Brosterhuysen. Let op het zelfportret van de schilder David Bailly (derde persoon van rechts) en het detail van de 'oranje appels' op de sjerp van Van Brosterhuysen. Coll. De Lakenhal.

De officieren en onderofficieren, die door Joris van Schooten op de schuttersstukken zijn uitgebeeld, oefenden in het dagelijks leven veel verschillende beroepen uit. Vaandrig David Bailly (1584-1657) was kunstenaar, luitenant-kapitein Jan Claesz van de Boogh († na 1627) zeepzieder, kwartiermeester Ewout Hendricksz Craen († 1627) notaris, wachtmeester Hendrick Jacobsz van Sonnevelt († ?) kleermaker, vaandrig Claes Jacobsz van Assendelft († 1661) was brouwer en wachtmeester Cornelis Claesz van Noort († 1630) stadstimmerman. Luitenant-kapitein Dirck Leendertsz Keth († 1647) kwam niet uit een rijke familie, maar hij had zich opgewerkt tot fusteindrapier (producent en koopman in 'fustein', een kostbaar type textiel).[24] Ook andere officieren zaten in de handel, zoals bijvoorbeeld de wolkoper Johan van Banchem († 1638).

Afb. 5. Schuttersstuk van het geel-oranje vendel van Cornelis van Kerchem. Coll. De Lakenhal.

De carrièreperspectieven waren niet gelijk voor alle officieren en onderofficieren, want er blijken bijvoorbeeld duidelijke verschillen te zijn geweest tussen de vendels onderling in samenhang met de stadsdelen die zij vertegenwoordigden. Het witte vendel van kapitein Johan van Banchem werd bijvoorbeeld gerekruteerd uit de rijkste buurten van de stad rond de Breestraat, waaronder het bon *Wanthuis* viel. De meeste van de officieren en zelfs enkele van de onderofficieren kregen later een positie in de stadsregering: Cornelis Dircxz Block († 1652) en Dirck Leendertsz Keth werden schepen, kapitein Johan van Banchem zelf, maar ook Pieter Ambrosius van Brunsdorp († 1663) en Cornelis Maertensz Vlietenhoorn († 1646) werden lid van het college van veertigraden.[25] Het zwarte vendel van Pieter Andriesz van Vesanevelt († 1647) werd gerekruteerd uit een van de armere wijken aan de overkant van de Rijn, die voornamelijk werden bewoond door textielarbeiders en eenvoudige ambachtslieden. Over de onder-

Afb. 6. Schuttersstuk van het zwarte vendel van Pieter van Vesanevelt. Coll. De Lakenhal.

officieren van dit vendel zijn nauwelijks gegevens te vinden. Van Vesanevelt zelf maakte geen carrière hoewel zijn vader Andries Jaspersz schepen was en na 1620 burgemeester van Leiden werd. Pieter Andriesz overleed in 1647 zonder ooit regent te zijn geweest. Opmerkelijk is overigens dat de wachtmeester van dit vendel, Leendert Gerritsz Grootvelt († 1638), in 1626 werd benoemd als kapitein van het oranje vendel in plaats van Cornelis Engelsz van Gaesbeeck die in dat jaar was overleden. Hij komt daardoor twee keer op de schuttersstukken voor.

Andere kapiteins, zoals Nicolaes van der Meer († 1654) van het wit-oranje vendel, werden in tegenstelling tot Pieter Andriesz van Vesanevelt, wel veertigraad. Van der Meer bracht het in 1636 ook tot burgemeester van Leiden.[26] Slechts in enkele gevallen stroomde een hoge officier niet door naar een belangrijke positie in de stadsregering, maar dan was daar een goede reden voor. De al genoemde Cornelis Willemsz van Kerchem trad bijvoorbeeld nooit toe tot het stads-

bestuur, omdat zijn broer Simon Willemsz tot zijn dood in 1650 veertigraad was.[27] Er was namelijk een ongeschreven wet dat familieleden in de eerste en tweede graad niet tegelijkertijd in de stadsregering mochten zitten. Herman van Brosterhuysen, die in 1617 kapitein was geworden van het oranje-wit-groene vendel, overleed in 1629 voordat hij de volgende stap in zijn loopbaan had kunnen zetten. Hij had de pech dat er in de jaren tussen 1617 en 1629 relatief weinig nieuwe veertigraden werden benoemd en dat hij anderen voor moest laten gaan.

Maar ook als het de kapiteins niet lukte om een positie te bemachtigen in de stadregering, hebben we te maken met echte 'notabelen'. Voor de officieren waren afkomst en bestuurlijke ambities van groot belang en hun hoge posities in de schutterij vervulden hen ook met trots. Ze hielden zich actief bezig met allerlei kwesties die te maken hadden met de gewapende stadsdefensie. Dat laatste gold in het bijzonder voor kapitein Herman van Brosterhuysen die in 1617 werd benoemd tot kapitein van het oranje-wit-groene vendel en vervolgens ook vele jaren de functie van artilleriemeester vervulde die verantwoordelijk was voor de wapenoefening van de rekruten.[28]

Er blijken bij de Leidse vaandrigs overigens wel verschillen te zijn geweest in afkomst: sommigen waren van goede komaf, maar anderen kwamen uit de ambachten. In elk geval waren ze zeer trots op die functie die aanzien genoot. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat alleen de kapiteins en de vaandrigs hun functie in officiële stukken als beroep opgaven.[29]

Tijdens de roerige periode van de bestandstwisten raakten de gemoederen in Leiden verhit en leidden de religieuze tegenstellingen tot relletjes. De magistraat moest kunnen vertrouwen op de loyaliteit van het officierencorps en daarom werd in 1619 vanuit de krijgsraad druk uitgeoefend om de rangen van de officieren te vrijwaren van disputen over politieke en religieuze kwesties.[30] Toch blijkt niet iedereen die op de schuttersstukken werd geportretteerd gereformeerd te zijn geweest, al gold dat wel voor alle hoofdofficieren. Kruidenier en vaandrig Gerrit Dircx Hoogeveen († 1644) sloot in 1627 een schepenhuwelijk met Marytgen Gommers († ?), een aanwijzing dat hij moet hebben behoord tot de getolereerde religieuze groeperingen die waren uitgesloten van een huwelijkssluiting voor de kerk. Dat gold eveneens voor de brouwer/vaandrig Claes Jacobsz van Assendelft († 1661) die in 1629 voor de schepenen Marytgen Cornelisdr van Borsselen († ?) huwde.[31] Beide vaandrigs waren afkomstig uit katholieke takken van beken-

Afb. 7. Schuttersstuk van het oranje vendel van Leendert Grootvelt. Coll. De Lakenhal.

de families. Blijkbaar was hun denominatie minder van belang dan het feit dat zij stamden uit vooraanstaande Leidse geslachten.

Binnen de vendels, maar ook tussen de vendels onderling, blijkt sprake te zijn geweest van nauwe verwantschappen en banden die soms ook over de scheidslijn tussen hoofd- en onderofficieren heenliepen. Dit alles onderstreepte de harmonie, eendracht en vriendschap die, zoals we nog zullen zien, op subtiele wijze in de schuttersstukken worden uitgebeeld. In zekere zin kon de schutterij worden beschouwd als een embleem van een harmonieuze stedelijke gemeenschap, want zij verenigde een groot aantal burgers met verschillende achtergronden. De officieren ontmoetten in het doelengebouw niet alleen hun wijkgenoten maar ook vrienden en verwanten uit andere vendels. Dit droeg in belangrijke mate bij aan de instandhouding van het ideaal van de stedelijke

Afb. 8. Schuttersstuk van het wit-oranje vendel van Nicolaes van der Meer. Coll. De Lakenhal.

eendracht hetgeen ook in de schuttersstukken tot uitdrukking werd gebracht.

Netwerken was in de zeventiende eeuw een belangrijk element in de maatschappelijke structuur. Knevel benadrukt dat er in het officierenkorps van de schutterijen duidelijk een scheidslijn liep tussen de kapitein en de luitenant-kapitein en de lagere officieren: de kwartier- en wachtmeesters en de korporaals van de adelborsten.[32] Toch blijken er in Leiden tussen die rangen soms nauwe sociale banden te hebben bestaan die bijvoorbeeld werden beklonken met huwelijken, of het feit dat een kapitein doopgetuige was voor een kind van een van zijn lagere officieren. Zeer opvallend is bijvoorbeeld het feit dat hoofdmannen uit verschillende vendels door middel van huwelijken geparenteerd waren aan de families Van Leeusvelt en Van Banchem.[33] Ook door te getuigen bij belangrijke gebeurtenissen, zoals doop en ondertrouw, blijkt de verbondenheid tussen de officieren en onderofficieren van de verschillende vendels.[34]

Afb. 9. Schuttersstuk van het witte vendel van Johan van Banchem. Coll. De Lakenhal.

De schuttersstukken van Joris van Schooten

Joris van Schooten werd ca. 1587 aan de Doelenachtergracht te Leiden, op een steenworp afstand van de Jorisdoelen, geboren in een migrantengezin. Zijn vader Francois was bakker en zijn oudere broer Franciscus van Schooten was hoogleraar in de 'mathematique' en vestingbouw aan de universiteit. Joris van Schooten ging omstreeks 1604 in de leer bij de Haagse portret- en historieschilder Evert Crijnsz van der Maes (1577-1647). Hierin vinden we de verklaring voor de grote stilistische verwantschap tussen zijn portretten en die van Haagse schilders als Van der Maes en Van Ravesteyn. Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw was Van Schooten een van de meest gevraagde portret- en historieschilders in Leiden. Hij portretteerde enkele Leidse hoogleraren, zoals Aelius Everhard Vorstius (1565-1624) en vooraanstaande Leidse burgers, zoals de Leidse weesmeester Jacob Gerritsz van der My (1599/1600-1635?).[35] Van Schooten kreeg

opdrachten voor monumentale schilderijen. In 1624 maakte hij op last van de magistraat de 'Tabula Cebetis' voor de Latijnse school.[36] In 1642 vervaardigde hij een uitbeelding van 'De zelfopoffering van Pieter Adriaensz van der Werf' voor Clara Duijst van der Werf (1586-1659) en haar echtgenoot.[37] Aan het einde van zijn leven maakte hij nog een serie schilderijen met Bijbelse onderwerpen in opdracht van de Lutherse kerkgemeente. Zijn beroemdste leerlingen waren Jan Lievens (1607-1674) en Abraham van den Tempel (ca. 1622-1672). Van Leeuwen suggereerde in 1672 bovendien dat Rembrandt bij hem in de leer was geweest.[38]

Nadat Joris van Schooten in 1617 was gehuwd met Marytgen Bouwensdr van Leeuwen vestigde hij zich in de 'banne van Oegstgeest'.[39] Daar overleed hij als een vermogend man in 1657.

De opdracht voor de schuttersstukken

De kapiteinskamer werd in 1613 afgescheiden van de grote zaal. Maar terwijl men in naburige steden als Den Haag en Haarlem al veel eerder was begonnen met het geven van opdrachten voor monumentale schuttersstukken, bleven de muren in Leiden tot 1626 kaal. Na een roerige periode van de bestandstwisten (1609-1621) en de deelname van de Leidse schutterij in 1622 en 1624 aan de veldtochten van de stadhouder naar Grave en Breda, besloten de officieren, wellicht om deze belangrijke gebeurtenissen voor de schutterij te gedenken, de tussenmuur in de 'burgerzaal' aan weerszijde te laten voorzien van twee series van drie groepsportretten met daarop de officieren van alle zes vendels van de schutterij. Op 21 april 1626 gaven de kapiteins Joris van Schooten de opdracht om deze zes schuttersstukken met telkens zeven personen van ieder vendel te vervaardigen.

De schilder zou op kosten van de officieren van panelen worden voorzien en de hoofdlieden zouden hem 'gemiddeld' twaalf gulden per portret betalen. In het contract werd ook opgenomen dat hij op elk schuttersstuk kosteloos één extra figuur diende te portretteren. Als de schilderijen waren voltooid, zou het resultaat worden getaxeerd. Afgesproken werd dat de prijs per portret afhankelijk van die taxatie niet beneden de negen gulden maar ook niet boven de vijftien gulden mocht liggen.[40] Niet alle officieren zijn even groot uitgebeeld, dus het ligt voor de hand dat niet iedereen dezelfde prijs betaalde zoals in het verleden bijvoorbeeld door Pelinck is gesuggereerd. Mogelijk werd voor de portretten van de hoofdofficieren, die prominent op de voorgrond stonden, een bedrag van vijftien

gulden in rekening gebracht en moesten de wachtmeesters en kwartiermeesters, van wie alleen het hoofd en de borst zichtbaar waren, bijvoorbeeld een bedrag in de orde van grootte van negen gulden betalen.

Het is overigens opmerkelijk dat David Bailly, die als vaandrig diende in het vendel van Herman van Brosterhuysen, voor deze opdracht werd gepasseerd, al schilderde hij wel zijn zelfportret op het schuttersstuk van Joris van Schooten (zie afb. 4). Was Bailly misschien te duur en kozen de officieren voor een offerte die aantrekkelijker was? Joris van Schooten vroeg in elk geval niet extreem veel, als we dat bijvoorbeeld vergelijken met de zestig gulden per portret die Frans Hals (ca. 1583-1666) aanvankelijk zou krijgen voor 'de Magere Compagnie' of de circa honderd gulden per portret van de lagere officieren die in 1642 door Rembrandt (1606-1669) werd gerekend voor 'De Nachtwacht'.[41] Josua Bruyn vermoedde dat Bailly een jaar nadat het project was voltooid vroeg om ontschutterd te worden uit verbolgenheid over de gang van zaken, een verzoek dat overigens werd afgewezen.[42]

Dit is de grootste opdracht voor schuttersstukken die in de zeventiende eeuw aan één kunstenaar is gegeven. Deze serie van zes kwam aan het einde van de negentiende eeuw in het bezit van Museum de Lakenhal in Leiden, waar ze nog lange tijd samen werden tentoongesteld.[43] De afzonderlijke schilderijen zijn 173,5 x 193,5 cm groot en uitgevoerd in olieverf op paneel met een verfijnde toets. Stijl en techniek doen, zoals gezegd, denken aan het werk van de Haagse schilder Jan Anthonisz van Ravesteyn. Het procédé van vervaardiging is verwant aan dat in het atelier van de Delftse schilder Michiel van Mierevelt. De figuren en de achtergrond werden eerst helemaal afgemaakt, waarbij de koppen werden uitgespaard. Soms stuurde een opdrachtgever zijn kostuum naar de werkplaats dat om een pop of model werd gedrapeerd om te kunnen worden nageschilderd. Ten slotte kwamen de opdrachtgevers zelf één voor één naar het atelier om te poseren. Deze werkwijze is herkenbaar doordat de koppen vaak heel scherpe contouren hebben en omdat soms nog een klein randje zichtbaar is van de grondering, waar de uitsparing niet helemaal is opgevuld. Vooral bij strijklicht is goed te zien dat Van Schooten de hoofden van de officieren pas heeft ingevuld toen de basiscompositie van de schuttersstukken was voltooid.

Afb. 10. Wijze waarop de drie schuttersstukken op de kapiteinskamer hingen, v.l.n.r. het oranje-wit-groene vendel van Herman van Brosterhuysen, het geel-oranje vendel van Cornelis van Kerchem en het zwarte vendel van Pieter van Vesanevelt.

De iconografie van de schuttersstukken

De opstelling van de officieren

Door de opdracht voor de schuttersstukken toe te kennen aan één kunstenaar zijn er geen stilistische verschillen tussen de schilderijen onderling en is er bovendien sprake van een totaalconcept. Aan de ene kant werden de officieren van de verschillende vendels geportretteerd op afzonderlijke schilderijen om te benadrukken dat ze aparte kwartieren vertegenwoordigden. Aan de andere kant zijn de drie stukken voor de burgerzaal en voor de kapiteinskamer als één geheel geconcipieerd. Van links naar rechts waren dat in de kapiteinskamer de vendels van Herman van Brosterhuysen, Cornelis Willemsz van Kerchem en Cornelis Willemsz van Vesanevelt en in de 'burgerzaal' de vendels van Leendert Gerritsz Grootvelt, Nicolaes van der Meer en Johan van Banchem. Dit is tevens de volgorde waarin de kapiteins werden vermeld in het 'dienstboek', waarin hun benoemingen zijn opgetekend. Door de architecturale elementen op de achtergrond op elkaar te laten aansluiten wordt de suggestie gewekt dat alle officieren zich in één doorlopende ruimte bevinden (afb. 10 en 11). Die indruk wordt nog versterkt door het feit dat de officieren op het linker schuttersstuk vrijwel allemaal met hun linkerzijde naar ons toe zijn gekeerd en die op het meest rechter met hun rechterzijde. Op de beide middelste stukken vormen de kapiteins het keerpunt, waardoor zij meer op de voorgrond lijken te treden dan hun beide collega's op de andere schilderijen. Zowel in de burgerzaal als op de kapiteinskamer wordt de compositie links en rechts afgesloten met naar elkaar toegewende officieren die een partizaan[44] met de punt naar beneden langs hun lichaam houden. Ook daardoor vormen de drie stukken samen een eenheid. Bovendien blijken de

Afb. 11. Wijze waarop de drie schuttersstukken op de burgerzaal hingen, v.l.n.r. het oranje vendel van Leendert Grootvelt, het wit-oranje vendel van Nicolaes van der Meer en het witte vendel van Johan van Banchem.

totaalconcepten voor de burgerzaal en de kapiteinskamer op elkaar te zijn afgestemd. De centrale figuren Nicolaes van der Meer en Cornelis Willemsz van Kerchem hebben bijvoorbeeld dezelfde houding en ook de uitbeeldingen van de kapiteins Leendert Gerritsz Grootvelt en Herman van Brosterhuysen tonen veel verwantschap (afb. 12).

Op de rechter stukken in de burgerzaal en de kapiteinskamer is boven de officieren een man te zien die uit een venster leunt. Op het schuttersstuk van kapitein Van Vesanevelt houdt hij een roemer omhoog en dat zou erop kunnen wijzen dat we te maken hebben met de kastelein die, zoals we al zagen, een deel van het doelengebouw pachtte. Op het schilderij van het vendel van kapitein Van Kerchem kijkt ook een man uit een raam en in deze persoon heeft Wurfbain een zelfportret van Joris van Schooten herkend (afb. 13). Interessant is het schilderij onder dat venster: een portret van een vrouw dat op een schildersezel is geplaatst. Dat ze aanwezig is in de vorm van dit portret zou erop kunnen duiden dat ze op het moment dat het schilderij werd gemaakt was overleden. Wie zij is, kan niet worden vastgesteld.

Na de overgang van schuttersgilde naar schutterij was er geen sprake meer van broederschappen die uniformiteit en gelijkheid nastreefden, maar van een instelling met een hiërarchische militaire structuur. Er liep een scheidslijn tussen de hoofdofficieren, de kapitein en de kapitein-luitenant, die vrijwel altijd afkomstig waren uit de Leidse elite, en de onderofficieren: de wachtmeesters, de kwartiermeesters en de adelborsten. De officieren met een lagere rang voerden feitelijk het bevel over de schutters en ze waren verantwoordelijk voor het rekruteren van nieuwe manschappen, het opstellen van wachtroosters en dergelijke. De

Afb. 12. Details van de kapiteins Nicolaes van der Meer (links) en Cornelis van Kerchem (rechts) uit de schuttersstukken van hun vendels. Bij de rechter figuur is duidelijk de zogenoemde 'renaissance arm' te zien. Coll. De Lakenhal.

kwartiermeesters waren pas vanaf 1617 deel gaan uitmaken van het corps van officieren. Ze kwamen, net als de adelborsten, uit de rangen van de gewone schutters en ze genoten weinig aanzien binnen de schutterij. Vaak waren ze blij als hun verplichte diensttijd van één of twee jaar erop zat.[45]

Deze hiërarchische structuur is op traditionele wijze door Joris van Schooten in de portretten weergegeven. De kapiteins staan in alle zes stukken vooraan in het midden van het schilderij. Even groot en in hetzelfde beeldvlak, maar niet altijd direct naast de kapitein, bevinden zich de luitenant-kapiteins. De wachtmeesters, kwartiermeesters en adelborsten staan achter deze hoofdofficieren. De koppen zijn aanmerkelijk kleiner en in de meeste gevallen is niet hun hele lichaam uitgebeeld.

De vaandrigs namen een aparte positie in. Zij liepen bij belangrijke gebeurtenissen voor de schutterij uit met het vendel en ze waren daardoor van groot belang voor het uitdragen van de identiteit van de schutterij. In Leiden ging het, net als in alle andere Hollandse steden, altijd om ongehuwde mannen voor wie

Afb. 13. Zelfportret van Joris van Schooten op het schuttersstuk van het geel-oranje vendel van Cornelis van Kerchem. Coll. De Lakenhal.

Afb. 14. Zelfportret van David Bailly op het schuttersstuk van het oranje-wit-groene vendel van Herman van Brosterhuysen.

dit een erebaan was. Ze waren niet gekleed in sober zwart, zoals de andere officieren, maar in modieuzere kleding die door de schutterij werd betaald. Op de schuttersstukken van Joris van Schooten zien we dit vooral aan hun fraaie hoeden, de dure stoffen, de kanten kragen, de borduursels en andere details van hun kostuums, maar niet zo zeer in de kleuren van hun kleding, die over het algemeen net zo sober is als die van de andere officieren.

De plaats die de vaandrigs innemen op de schuttersstukken was afhankelijk van hun afkomst en/of vermogen. Op het stuk met kapitein Cornelis Willemsz van Kerchem staat bijvoorbeeld de vaandrig mr. Johan van Marcken links vooraan in hetzelfde beeldvlak als de kapitein en zijn luitenant. We hebben hier te maken met een lid van een vooraanstaande Leidse familie die carrière maakte en het uiteindelijk bracht tot veertigraad. Op het stuk met kapitein Herman van Brosterhuijsen staat de al eerder genoemde vaandrig David Bailly (afb. 14), die

schilder was en dus afkomstig uit de ambachten, net als de kwartiermeester en de wachtmeesters op de achtergrond. Ook op de andere schilderijen is de positie van de wacht- en kwartiermeesters hetzelfde, maar blijken de vaandrigs of in het beeldvlak van de hoogste officieren of in dat van de lagere officieren te zijn geplaatst, afhankelijk van hun afkomst en/of financiële middelen.

Hiërarchie en ceremonieel speelden een belangrijke rol binnen de schutterij en dit is niet alleen weerspiegeld in de positie van de hogere en de lagere officieren op de schuttersstukken, maar ook in de volgorde waarin de vendels aan de beschouwer werden getoond. De kapiteins die we zien op de drie stukken in de burgerzaal waren allen benoemd na 1620, Leendert Gerritsz Grootvelt was bijvoorbeeld pas in 1626 aangetreden nadat Cornelis Engelsz van Gaesbeeck was overleden. De kapiteins op de schuttersstukken in de kapiteinskamer waren alle drie vóór 1620 benoemd en zij behoorden daardoor tot 'de oudere garde'. Het is opmerkelijk dat zij vrijwel allemaal aantraden in de roerige periode 1617-1618, toen in Leiden de wet werd verzet en de schutterij trouw moest beloven aan de prins.[46]

Het jaar van benoeming speelde dus een belangrijke rol in de volgorde van de schuttersstukken, die ook werd bepaald door het belang van de kwartieren die ze vertegenwoordigden. In de hiërarchie waren alle kapiteins gelijk, maar door Cornelis Willemsz van Kerchem en Nicolaes van der Meer, zoals we eerder zagen, het keerpunt te laten zijn van de officieren van wie we hun linkerzijde of hun rechterzijde zien, vormen zij het visuele middelpunt van de composities van de drie stukken samen. Daardoor wordt het belang van hun vendels benadrukt. Van Kerchem, centraal op het middelste stuk in de kapiteinskamer, was de kapitein van het groen-geel-oranje vendel dat hoorde bij het Doelenkwartier, en Nicolaes van der Meer, centraal op het middelste stuk in de 'burgerzaal', leidde het wit-oranje vendel dat hoorde bij het Stadhuiskwartier. Zij vertegenwoordigen op deze wijze de zo belangrijke as tussen de schutterij en de magistraat.

De schutterij tijdens de wapenschouwing

Joris van Schooten portretteerde de officieren in hun meest kostbare, representatieve burgerkledij. Ook de wapens die te zien zijn, hebben een ceremonieel karakter; ze duiden de rang van de officieren aan en zijn vaak zeer fraai gedecoreerd. In de praktijk werd door de schutters gebruik gemaakt van vuurwapens en niet van de hellebaarden, degens en partizanen met hun fraaie kwasten die zo prominent op de schuttersstukken te zien zijn. Het lijkt alsof zij zich klaarmaken voor

hun jaarlijkse 'optrek' of een andere officiële gebeurtenis. Eind mei trad de schutterij bijvoorbeeld ter gelegenheid van de pinksterjaarmarkt in de openbaarheid bij de wapenschouwing. Hun weerbaarheid werd dan door de magistraat geïnspecteerd. Enerzijds onderstreepte dit de nauwe banden tussen de magistraat en de schutterij, want de regenten konden de bevolking tonen over welke macht ze beschikten om de orde te handhaven als dat noodzakelijk was. Anderzijds trad de schutterij tijdens 'de optrek' naar voren als belangrijke vertegenwoordiger van de stad. Dat werd bijvoorbeeld getoond in het rood-wit van de sjerpen: niet alleen de kleuren van Sint Joris maar ook die van de stad Leiden. De wapenschouwing speelde een belangrijke rol bij het lokale patriottisme, omdat de burgers van Leiden het spektakel in verband brachten met het vereren van hun stad en haar geschiedenis.[47]

Deze 'optrek' ging gepaard met veel ceremonies, uiterlijk vertoon en de nodige saluutschoten. Voor de gelegenheid werden de vaandels opgeknapt en de officieren hulden zich in hun meest kostbare kleding met hun sjerpen als kleurrijke accenten. De officieren vertegenwoordigden de lokale elite – ze zullen op straat door iedere burger zijn herkend – en ze waren zich bewust van de belangrijke rol die zij speelden in de Leidse samenleving en de verplichtingen die ze hadden jegens hun gemeenschap. Bovendien was er een directe relatie met het roemruchte verleden van de schutterij, omdat die optrek een rechtstreekse voortzetting was van de laatmiddeleeuwse processies van de gildes. Dit bevorderde de gemeenschapszin, het lokale patriottisme en het vertrouwen in de weerbaarheid van de schutterij.

Die weerbaarheid wordt op de schuttersstukken in de 'burgerzaal' onder meer uitgedrukt door middel van de vele pieken van piekeniers op de achtergrond, maar bijvoorbeeld ook door het veelvuldig gebruiken van de zogenoemde 'renaissance arm' bij het uitbeelden van verschillende officieren (zie afb. 12). Zij hebben een actieve houding met een arm in de zij die sterk verkort is weergegeven. De officieren representeren bovendien de 'weerbaarheid en wakkerheid' van hun vendels doordat hun blinkend opgepoetste ceremoniële wapens en commandostokken zeer fraai en prominent door Van Schooten zijn uitgebeeld.

De twee reeksen vergeleken

Er zijn veel overeenkomsten, maar ook duidelijke verschillen tussen de schuttersstukken op de kapiteinskamer en in de 'burgerzaal'. Het was bijvoorbeeld voor de iconografie van belang dat de schilderijen in deze grote zaal voor alle bezoe-

kers te zien waren, terwijl de stukken aan de andere kant van de muur uitsluitend tot het domein van de kapiteins behoorden. De schuttersstukken in de grote zaal tonen het ideaalbeeld dat de officieren wilden uitdragen aan bezoekers van het doelengebouw. Daar waren de recent benoemde kapiteins te midden van hun manschappen in de buitenlucht te zien. Op de achtergrond ontwaren we een paar burgers en de stadspoort die ze 's nachts moeten bewaken. Het ensemble van de drie stukken samen toont de eendracht van de drie vendels, maar er wordt ook op subtiele wijze verwezen naar de weerbaarheid bij het handhaven van de openbare orde en de dienstbaarheid aan de stad en haar inwoners.

De drie stukken in de kapiteinskamer tonen door de compositie eveneens de eendracht tussen de vendels. We zien echter geen manschappen en de officieren zijn in een omsloten ruimte geplaatst die doet denken aan het doelengebouw. Bij de uitbeelding van deze eerder benoemde kapiteins wordt vooral de nadruk gelegd op het leiderschap, de waardigheid en het prestige van de officieren, aspecten die voor henzelf van belang waren. Dat gebeurt expliciet door middel van hun kostbare kostuums en hun ceremoniële wapens en impliciet doordat iedere Leidenaar op de hoogte was van de vooraanstaande positie van de officieren en hun families in de stad. Voor hen zelf heeft de anciënniteit ten opzichte van de kapiteins in de grote zaal zeker een rol gespeeld. Joris van Schooten maakte dus verschil tussen de publieke en de naar binnen gerichte kant van het corps van officieren.

Op de schuttersstukken geven vooral de vaandels, de sjerpen en de kwasten aan de ceremoniële wapens kleuraccenten. Op de overigens sobere kostuums en de wapens zien we hier en daar wat oranje, rood en wit. Het rood-wit van de sjerpen van de officieren verwijst, zoals we al zagen, naar de stad Leiden maar ook naar Sint Joris die in de middeleeuwen de schutspatroon was geweest van de belangrijkste van de twee schuttersgilden. Daarnaast zien we in de uitmonstering van de officieren ook de kleuren rood, wit en blauw en oranje op allerlei manieren verwerkt, bijvoorbeeld in de kwasten die hun degens en partizanen decoreren. Opvallend is ook de sjaal van Herman van Brosterhuysen die aan de onderzijde is versierd met 'oranjeappels' (zie p. 87). Hierdoor worden de vendels gekoppeld aan de kleuren van de stadhouder aan wie de schutterij trouw had gezworen en voor wie ze was opgetrokken naar Grave en Breda.

De schutterij en de stadhouder

Omgeven door de glazen van de graven van Holland, een reeks die zoals we al

zagen werd afgesloten door een portret van Filips II – de laatste soeverein vóór Willem van Oranje stadhouder werd – bewijzen de officieren op de schuttersstukken eer aan het hoogste gezag. In 1625 schilderde Werner van den Valckert (ca. 1580 - ca. 1624) de schutters van de Amsterdamse compagnie van luitenant Albert Coenraetsz Burgh (1593-1647) en kapitein Pieter Evertsz Hulft (1578-1639). In het midden is de vaandrig uitgebeeld met het vendel van stadhouder Maurits (1567-1625), die in dat jaar overleed. Daarmee onderstreept de compagnie haar loyaliteit aan zijn gezag.[48] Na de dood van Maurits was Frederik Hendrik (1584-1647) als zijn opvolger aangetreden en een springende leeuw van zijn wapen prijkt prominent op het vendel dat rust op de schouder van de vaandrig van de Leidse compagnie van Johan van Banchem. De Leidse schuttersstukken onderstrepen op deze wijze de loyaliteit aan het hoogste gezag van de Republiek dat op dat moment werd belichaamd door de nieuwe stadhouder Frederik Hendrik. Het vendel en de oranjeappels op de sjaal van Herman van Brosterhuysen benadrukken bovendien de nauwe band van Leiden met de familie Van Nassau en Frederik Hendrik als persoon. Indirect wordt verwezen naar de geschiedenis van de stad die zich als een van de eerste aansloot bij de Opstand. Het aantreden van stadhouder Frederik Hendrik moet de officieren ertoe hebben gebracht om met deze schilderijen hun onvoorwaardelijke trouw aan de familie Van Nassau en het stadhouderlijk gezag te onderstrepen.

Conclusie

De schutterij werd rond 1625 beschouwd als een embleem van een harmonieuze stedelijke gemeenschap. Zij verenigde een groot aantal burgers met verschillende achtergronden. Door in vol ornaat in het openbaar op te treden, versterkte de schutterij het lokale patriottisme en was ze bovendien symbool voor de stedelijke zelfstandigheid en saamhorigheid. De schutterij werd vereenzelvigd met wapenfeiten uit verleden en heden, waarmee stedelingen zich konden vereenzelvigen. Ook voor de manschappen en officieren was dit ideaalbeeld van belang want het prestige van de schutterij straalde ook op hen af.

De schilderijen van Joris van Schooten representeren het ideaalbeeld van de schutterij. Daarvan maakten wakkerheid, weerbaarheid en waardigheid van de officieren deel uit, maar voor iedereen die het semi-openbare doelengebouw bezocht, moet vooral de soevereiniteit van de graven van Holland en de loyaliteit aan het gezag van de familie Van Nassau, dat in 1626 werd belichaamd door de nieuwe stadhouder Frederik Hendrik, van de schilderijen hebben afgestraald.

Noten

1 J.J. Orlers, *Beschrijvinge van de stadt Leyden (…)*, (Leiden 1641) 685.

2 Sir W. Brereton, *Travels in Holland, the United Provinces, England, Scotland and Ireland 1634-1635*, ed. E. Hawkins (London 1844) 12.

3 A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 109 en P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad.* III. *Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (Den Haag 1916) 286-288.

4 P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1770* (Hilversum 1994) 315. Erfgoed Leiden en Omstreken (verder ELO), Archief Schutterij, inv.nr. 1, fol. 57/58.

5 M.I. Wurfbain, *Catalogus van de schilderijen en tekeningen. Stedelijk Museum de Lakenhal* (Leiden 1983) 302-306 en M.I. Wurfbain, *'Geschildert tot Leyden' 1626, schilderijen, tekeningen en prenten van Van Goyen, De Heem, Lievens, Porcellis e.a.*, cat. tent. Leiden Museum de Lakenhal 1976-77 (Leiden 1976) 12-14, 35-39, 43-45, 49, 50, 53, 87, 115,117; R.E.O. Ekkart, 'Leidse burgers in beeld. Portrettisten in Leiden van de late zestiende tot de vroege achttiende eeuw' in: Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a. (red.), *Het Rapenburg, geschiedenis van een gracht,* deel. VIa (Leiden 1992) 12-13.

6 F. van Mieris en D. van Alphen, *Beschrijving der stadt Leyden*, 3 dln (Leiden 1762-1784) deel II, hoofdstuk 23, 407.

7 J.C. Overvoorde,'De Leidsche Schuttersstukken'*, Leidsch Jaarboekje* 8 (1911) 101-105 (met de oorspronkelijke tekst van het contract); E. Pelinck, 'De Gravenramen van Willem Thybout en andere merkwaardigsheden van de Leidse Doelens', *Leids Jaarboekje* 43 (1951) ging ook kort op de originele bronnen in. Zie ook: Wurfbain, *Catalogus van de schilderijen en tekeningen*, cat. nrs. 386-391 en 303-306. Zie verder: M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm (red.), *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad*, cat. tent. Haarlem Frans Halsmuseum 1988 (Zwolle 1988) 59-60, 63-64, 71, 132-133, 71 en cat. nrs. 177 en 178 (in het bijzonder over het doelengebouw).

8 Pelinck,'De gravenramen', 77-94; J.M. van Winter,'Willem Thybaut en de Hollandse gravenportretten', *Spiegel Historiael* 6 (1971) 614-623; G. Luijten (e.a.), *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish art 1580-1620*, cat. tent. Rijksmuseum 1993-94 (Zwolle 1993) cat. nrs 172-179, 493-500.

9 Van belang is ook het themanummer van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) over de schutterijen, met daarin onder meer artikelen: M. Prak, 'Burgers onder de wapenen van de zestiende tot de achttiende eeuw', 1-11 en P. Knevel, 'Onder gewapende burgers. Over de belevingswereld van de zeventiende-eeuwse schutter', 41-51.

10 Met dank aan R. van Maanen die mij wees op de betreffende archiefstukken. De 'voetboogschutters' waren in de middeleeuwen verenigd geweest onder Sint Joris en de 'handboogschutters' hadden Sint Sebastiaan als patroon. Het lidmaatschap van de voetboogschutterij genoot van oudsher meer prestige dan dat van de handboogschutterij. Zie hiervoor: Carasso-Kok, *Schutters*, 22.

11 ELO, Schutterij, inv.nr 1: resoluties krijgsraad 7 januari 1620.

12 In de dienstboeken zijn alle benoemingen door de Leidse magistraat vastgelegd. Zie

hiervoor ELO, Stadsarchief van Leiden (SA II), inv.nrs. 924-929 (periode 1600-1629).

13 D.J. Noordam, *Geringde Buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden 1574-1700* (Hilversum 1994) 24.

14 P.T.E.E. Rosenberg,'Doelengebouwen en doelenterreinen in Hollandse steden' in: Carasso-Kok, *Schutters,* 59-60.

15 Orlers, *Beschrijvinge,* 170.

16 H.A.van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, De geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw*, 2 dln. (Leiden 1975) deel I ,205-207 en 422-424. Plattegrond afb. 202, gevel afb. 204 en 462 (tekening Rademaker).

17 Orlers, *Beschrijvinge*, 170.

18 Brereton, *Travels*, 13.

19 Knevel*, Burgers,* 308.

20 Pelinck, 'Gravenramen', 80.

21 Knevel*, Burgers,* 305.

22 Van Mieris en Van Alphen, *Beschrijving*, II, 410-411. Leendert Gerritsz Grootvelt werd benoemd vlak nadat de opdracht was verstrekt en Nicolaes van der Meer zwaaide af vlak nadat de reeks was voltooid.

23 J. Moes en D.J. Noordam, *Macht aanzien welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur 1200-1795* (Leiden 2003) 52. Zie ook Noordam, *Geringde Buffels*, 10-27.

24 Noordam, *Geringde Buffels*, 83.

25 ELO Leidse Bibliotheek, 15061 G. van Rijckhuijsen, *Namen en wapens van de heren veertigen der stadt Leyden met deselver vrouwen*, 1775: Johan van Banchem 7-1-1630 tot 13-4-1638 (119), Pieter Ambrosius van Brunsdorp 23-7-1630 tot 21-6-1663 (119) en Cornelis Maertensz Vlietenhoorn 1632-1646 (121).

26 Rijckhuijsen, 1626 tot 5-12-1654 (118).

27 Rijckhuijsen, 112. Symon Willemsz van Kerchem 'veertigraad' tot 6 juni 1650, broer van Cornelis Willemsz van Kerchem. De zoon van Cornelis: Willem Corneliszn trad op 18 juli 1650 toe en bleef tot 7 december 1657 'veertigraad'.

28 ELO, SA II, inv.nr. 927, dienstboek F 1615-1620 vanaf november 1615, fol. 173 en inv.nr. 928 dienstboek G 1620-1624 vanaf november 1620- november 1624 fol. 28.

29 In het bijzonder kapitein Cornelis Willemsz van Kerchem lijkt geen mogelijkheid onbenut te hebben gelaten om zich kapitein te noemen. De vaandrigs Jacob Gerritsz Roos († ?), Pieter Joostensz Warmont († 1655) en Claes Jacobsz Assendelft die op de schuttersstukken voorkomen, gaven bij hun huwelijk als beroep vaandrig op.

30 Knevel*, Burgers,* 173.

31 ELO, archief DTB Leiden, inv.nr. 198, fol. 205 (schepenhuwelijk 23-9-1627) en inv.nr. 198, fol. 230 (schepenhuwelijk 4-5-1629).

32 Knevel*, Burgers,* 115-116.

33 Kapitein Pieter Andriesz van Vesanevelt († 1647) was van 1614-voor 1623 getrouwd met Marytgen Jansdr van Leeusvelt († voor 1623). Luitenant-kapitein Jan Pietersz de Haes (vendel Van Brosterhuysen) huwde in 1628 met Tryntgen Jacobsdr van Leeusvelt († ?). Wachtmeester Frans Jansz van Borssen (vendel Van Kerchem) trouwde in 1636 met Aechtgen Jacobsdr van Leeusvelt († ?). Vaandrig Jacob Gerritsz Roos (vendel Pieter Andriesz van Vesanevelt) trouwde met Diewertgen van Banchem († ?) en Dirck Leendertsz Keth († 1647) met Reympge van Banchem († ?) die een zuster was van zijn eigen kapitein. De oudste kapitein, Herman van Brosterhuysen, was in 1595 getrouwd met Heiltgen Dirxcdr van der Graft († ?), een tante van Johan van de Graft († 1640?) die wachtmeester was in het vendel van Leendert Gerritsz

Grootvelt.

34 Bij de ondertrouw van kwartiermeester/ notaris Ewout Craen in 1612 was kapitein Johan van Banchem getuige en vaandrig Jan Marcken († 1658, vendel van Nicolaes van Kerchem) getuigde bij het huwelijk van collega-vaandrig Claes Jacobsz van Assendelft (vendel Leendert Geritsz Grootvelt). Bij de doop van een van de kinderen van kapitein Nicolaes van der Meer in 1634 was kapitein Cornelis Jacobsz van Leeusvelt doopgetuige. Hij was getuige bij de doop van verschillende kinderen, de eerste keer op 27-3-1640. Hij deed dat meerdere keren samen met Aechje Jacobsdr van Leeusvelt en Frans Jansz van Borsse(le) zijn wachtmeester. Van Borsse was ook getuige bij de doop van kinderen van Nicolaes van der Meer, bv. in 1639 van zijn zoon Jan.

35 Portret Vorstius; olieverf op paneel 78,5 x 66 cm, Academiegebouw Leiden, portret Van der My: olieverf op doek 60,7 x 48,4 cm Amsterdam Rijksmuseum, inv. nr: SK A 2374.

36 Olieverf op doek 127 x 207 cm, Leiden, Museum de Lakenhal, inv. nr. 383. SA II, inv.nr. 186, Gerechtsdagboek A (1620-1625) fol. 83 en volgens de rekening Tresorier Ordinaris over 1624 nog eens 1.500 gulden (SA II, inv.nr. 7519-7521).

37 Olieverf op doek 181 x 235 cm, Leiden, Museum de Lakenhal, inv. nr. S 384 gedateerd 1643. De Lakenhal geeft als titel: 'Voorstelling van de hongersnood tijdens beleg van Leiden 1574'. Door vererving via de familie Van Assendelft kwam het schilderij begin negentiende eeuw in bezit van burgemeester Hugo de Wildt (1741-1813) die het schonk aan de stad Leiden.

38 S. van Leeuwen, *Korte Beschryving van Leyden* (Leyden 1672) 189.

39 NH ondertrouw 17-05-1617: Jorijs van Schote van Leyden schilder en Marytgen Bouwensdr van Leeuwen van Oegstgeest. Getuige is zijn vader Frans Verschoten.

40 Zie voor de transcriptie van het contract: Overvoorde, 'Leidsche Schutterstukken', 104-105. ELO, Schutterij, inv.nr. 5, fol. 214, vergadering 21 april 1626.

41 Zie voor Hals Carasso-Kok, *Schutters*, cat. 194, 381-383 met verwijzingen naar de documenten; zie voor Rembrandt: W.L. Strauss en M. van der Meulen, *The Rembrandt Documents* (New York 1979) 448, 1659/19 (Gemeentearchief Amsterdam, Notarieel Archief, inv.nr. 2613, fol. 415).

42 J. Bruyn, 'David Bailly "fort bon peintre en pourtraicts et en vie coye",' *Oud Holland* 66 (1951) 153-154. Het argument dat de schilder daarvoor gaf was dat hij langdurig buiten de stad zou gaan verkeren, maar er is geen enkel bewijs dat dit ook werkelijk gebeurde.

43 Pelinck, 'Gravenramen', 84.

44 Een partizaan is een ceremonieel steekwapen dat verwant is aan de hellebaard. Het heeft een relatief groot, lancetvormig blad met aan de voet twee vleugels die ervoor zorgen dat het wapen gemakkelijk uit het slachtoffer kan worden teruggetrokken.

45 Knevel, *Burgers,* 117 en 119. Het was voor wachtmeesters en kwartiermeesters, zoals we al zagen, niet gemakkelijk maar ook niet onmogelijk om binnen of via de schutterij een carrière op te bouwen. Een goed voorbeeld is Leendert Gerritsz Grootvelt die op het meest rechtse schuttersstuk op de kapiteinskamer te zien is als wachtmeester en op het eerste schilderij op de grote zaal als kapitein. Ander voorbeeld: Symon Willemsz van Kerchem was in 1607 kwartiermeester, maar hij wist het wel te brengen tot schepen van Leiden.

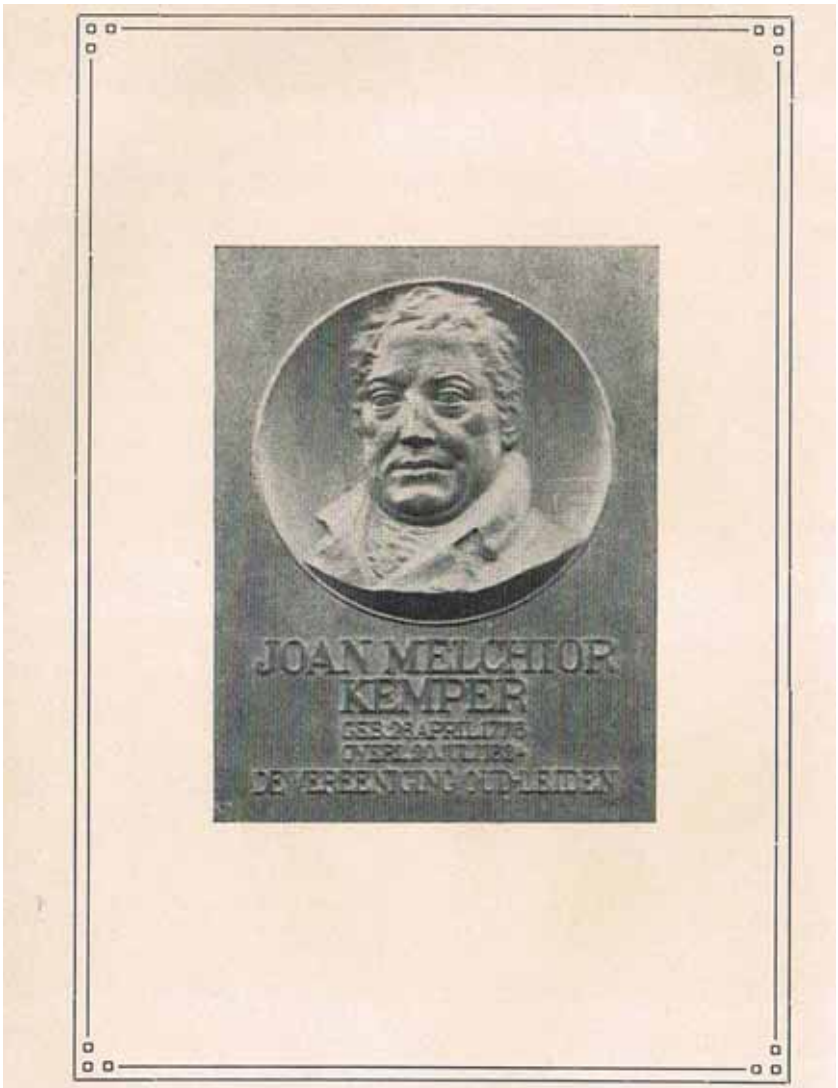
46 ELO, SA II, 501A/927 dienstboeken 1615-1620 F vanaf november 1615, fols 173 en 242. Van Brosterhuysen was de eerste in 1617 en in 1618 volgden Van Kerchem, Van der Meer en Van Vesanevelt. Zie voor de eed van trouw: Blok, *Hollandsche stad* III, 109-114, 117.

47 Knevel, *Burgers*, 272-276.

48 N. Middelkoop, *Oude meesters van de stad Amsterdam* (Amsterdam 2008) 90-91.

Sjaal van Herman van Brosterhuysen, aan de onderkant versierd met 'oranjeappels'.

Gedenkplaat voor Joan Melchior Kemper
onthuld 18 November 1913.

Portret van J.M. Kemper op plaquette, op 18 november 1913 aangebracht op de gevel van zijn woonhuis Breestraat 109. Repro van foto in Leidsch Jaarboekje *1914.*

Leiden 1813-1815, een stad vol onzekerheden

Rudi van Maanen

Met deze publicatie treed ik in de voetsporen van J.C. Overvoorde en L. Knappert, honderd jaar geleden lid resp. voorzitter van de redactie van het *Leidsch Jaarboekje*.[1] Overvoorde, gemeentearchivaris en directeur van De Lakenhal, publiceerde een tweetal artikelen over de gebeurtenissen in Leiden en omstreken in 1813, een in het nationale gedenkboek over het jaar 1813 en een in het *Leidsch Jaarboekje* van 1913. De kerkhistoricus Knappert hield op 19 november 1913 de officiële feestrede in de Stadsgehoorzaal, getiteld 'Het jaar 1813 en zijne glorie'. Zijn tekst is opgenomen in het *Leidsch Jaarboekje* van 1914. Ook P.J. Blok moet in dit kader worden genoemd. In het vierde deel van zijn *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, verschenen in 1918, besteedde hij ruim aandacht aan deze periode. En dan is er ten slotte de uitgave van een anoniem dagboek over de jaren 1795-1814, *Leiden in den Franschen tijd*, door F. Driessen bezorgd in 1913.[2] Deze titels zijn nog steeds de belangrijkste voor het verhaal van Leiden in die bijzondere jaren 1813-1815.

Leiden in 1813

Alvorens de gebeurtenissen en ontwikkelingen te behandelen, zal ik eerst als achtergrond de situatie schetsen, waarin Leiden toen verkeerde.

Leiden was in 1813 een arme en verpauperde stad. Als we naar de lange termijn kijken, moet worden geconstateerd dat het zeker al meer dan een eeuw een stad in achteruitgang was.

Demografisch spreekt dat heel duidelijk. Eens leefden er circa 63.000 mensen binnen de singels. In 1750 was dat aantal gezakt tot circa 38.000, in 1813 tot 28 à 29.000.[3] Iedere Leidenaar had dus de gestage teruggang ondervonden. Leiden was in bevolkingstal al lang niet meer de tweede stad van de Verenigde Nederlanden, maar afgezakt tot de vijfde, voorbijgestreefd door Utrecht, Den Haag en vooral Rotterdam.

R.C.J. van Maanen is emeritus-hoogleraar Leidse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en oud-adjunctarchivaris van het Regionaal Archief Leiden.

Detail van de akte van verlening van een stadswapen door Napoleon, 1813. Coll. ELO.

Een schrijnend bewijs van deze terugloop was de leegstand. Daarnaast waren er ook talloze woningen verdwenen, deels door verheling aan grotere buurpanden, maar op grote schaal ook door afbraak; sedert 1795 gemiddeld 89 huizen per jaar.[4] Dat komt neer op bijna een vijfde van de gehele woningvoorraad. De anonieme dagboekschrijver vermeldt dat er in de buurt van de Zijlpoort en in de Haver- en Gortbuurt hele rijen huizen gesloopt werden.[5] De opbrengst van het lood was groter dan de waarde van het huis.

Genoemde aantallen zijn exclusief de verdwenen woningen door De Ramp van 1807. Meer dan 200 huizen waren verwoest of in ieder geval onbewoonbaar geworden door de ontploffing van een kruitschip. En enig idee om de woonwijk tussen de Zonneveltsteeg en de Raamsteeg weer op te bouwen, was er niet. Er bleef een kale vlakte, die in de volksmond de Ruïne ging heten.[6] Kortom, de stad lag er desolaat bij.

In economisch opzicht was de situatie weinig rooskleuriger. De textielindustrie, van oudsher de kurk waar de Leidse economie op dreef, kwijnde ook sinds jaar en dag. De totale productiecijfers geven een terugval te zien van circa

30.000 stuks in 1799 naar ruim 19.000 in 1813.[7] En dan te bedenken dat de totale productie ooit 125.000 stuks bedroeg, omstreeks 1660. Die teloorgang had uiteraard een enorme invloed op de werkgelegenheid. Het aandeel werkzame gezinshoofden in de textielsector was fors gedaald, van 48 procent in 1749 naar 27 procent in 1815. Maar een alternatief voor de kwijnende textielindustrie was er niet. De overige takken van nijverheid, zoals de bouw of de leerbewerking, waren slechts mondjesmaat gegroeid (23 naar 28 procent). Daarentegen was de sector 'handel en verkeer' acht procent gestegen naar 23 procent en de groep 'overig/onbekend' van vier naar elf procent.[8] Hoge percentages van dergelijke sectoren duiden op een ruime arbeidsmarkt. De arbeidsmobiliteit werd bovendien gehinderd door de organisatie van de textielindustrie in neringen of hallen (branchegewijze organisatie van de textielnijverheid, gebaseerd op een combinatie van grondstoffen, zoals laken, baai, saai, en weeftechniek) en de strikte scheiding van geschoold en ongeschoold werk in de bouw. Dat werkte loonstarheid in de hand, en dat terwijl de lonen in Leiden al laag waren ten opzichte van andere steden.[9] Over de feitelijke omvang van de werkloosheid zijn geen gegevens bekend. Werkloosheid is voor de vroeg-moderne tijd een lastig begrip. Structurele werkloosheid was in feite het lot van zieke ouderen en invaliden. Valide mensen moesten aan een inkomen zien te komen om in leven te blijven. Pas als dat absoluut niet lukte was er de bedeling, niet bedoeld als een minimuminkomen, maar als een tegemoetkoming om in leven te blijven.

Rond 1813 werd circa tien procent van de bevolking structureel bedeeld. In de winter was dat beduidend meer en incidenteel kon het oplopen tot ongeveer een kwart van de bevolking. In 1807 had het stadsbestuur in een enquête een percentage van 23 armlastigen opgegeven.[10] In moeilijke tijden werden de uitkeringen overigens steeds kleiner, met een dieptepunt in 1813.

En moeilijke tijden waren het. 1812 was een extreem duur jaar, juist nadat de jaren ervoor de prijzen iets aan het dalen waren. In 1813-1815 lagen de broodprijzen weliswaar weer beduidend lager dan in 1812, maar waren de aardappelprijzen nog aan de hoge kant. De dagboekschrijver zegt dat in 1812 het brood zo verschrikkelijk duur was dat 'roggebrood van paardeboonen gebakken' werd. In 1813 waren sommige producten wel vier of vijf keer zo duur als gewoonlijk. Gelukkig was het een goede zomer, zodat er wel voldoende groente en fruit te krijgen was.[11]

Als we ten slotte vanuit belastinggegevens naar de armoedeproblematiek kijken, blijkt dat doorgaans 2/3 van de bevolking buiten aanslagen in de directe

belastingen bleef.[12] Het gebrek aan werk, de afnemende bedeling, de lage lonen en de hoge voedselprijzen zorgden ervoor dat dit deel van de bevolking permanent op of onder de grens van het bestaansminimum balanceerde. In 1815 kon 40 procent van de Leidse huisgezinnen de aanslag in de belasting op de huurwaarde niet opbrengen. In de arme wijken kon dat oplopen tot meer dan 50 procent, terwijl hun aanslag gemiddeld niet meer bedroeg dan 1 gulden en 29 cent per jaar; meestal minder.[13] Dit ging niet alleen om bejaarden, chronisch zieken en al dan niet kinderloze weduwen. Pot heeft aangetoond dat in 1813 bijna de helft van de bedeelden echtparen betrof, met of zonder kinderen; een bewijs van chronische armoede. Deze mensen leefden in verschrikkelijke omstandigheden. Een rapport uit 1805 constateerde dat sloop van huizen funest kon zijn voor de belendende percelen, die dan zouden instorten, zodat 'als een lopend vuur' gehele straten zouden verdwijnen en er voor de armen geen woningen zouden overblijven.[14]

Waren de huizen bouwvallig, tochtig, vochtig en slecht bevloerd, ook de bewoners waren er beroerd aan toe. De door Le Francq van Berkhey in 1773 gegeven typering van de behoeftige Leidenaar gold veertig jaar later nog steeds. Hij constateerde onder hen een groot aantal 'magere, geluwe, teeringagtige gestellen; die, door een beevenden en knikkenden gang, duidelyk toonen, dat het gebrek hier de natuur misvormt'.[15] Deze lector in de natuurlijke historie gaf ook de oorzaken aan: slechte voeding, gebrek aan brandstof, kleding en beddegoed, en slapen op de kale grond, omdat ze meestal geen stro hadden. 'Een rechtgeaart mensch [kon het] niet zonder ontroering beschouwen.'

De situatie was in 1812 en 1813 blijkbaar zo uitzichtloos dat in die jaren opvallend weinig huwelijken gesloten werden. De sterfte daarentegen was extreem hoog.[16] Onzekerheid troef dus. Ook voor de betere standen. Uitzichtloosheid kon gemakkelijk leiden tot verstoring van de openbare orde, oproerigheid en aantasting van huizen en gebouwen.

Het apriloproer

De grootste onzekerheid bestond misschien wel in de vraag of Napoleon onoverwinnelijk was. Tijdingen over zijn nederlagen in Rusland en Duitsland en brooduitdelingen vanwege zijn overwinningen wisselden elkaar af. Nieuwe recruteringen voor zijn legers gingen almaar door. Vooral dit laatste leidde tot anti-Franse onlusten in het gehele land, van Groningen tot Zierkzee, van Arnhem tot Enkhuizen en zelfs in Den Haag. Maar het ernstigst was het zogenaamde *Drie Schoft Oranje Boven*-oproer te Leiden. Daar kwam het op Paasmaandag 19 april

Trommel, gebruikt bij het Drie-Schoft-Oranje Boven-oproer. Coll. De Lakenhal.

1813 tot een grote uitbarsting.[17] Vanuit Oudshoorn, bij Alphen aan den Rijn, verspreidde zich over heel Holland rebellie tegen de inschrijving van alle mannen van 20-60 jaar voor de Nationale Garde. Twee aanvoerders van de dorpelingen trokken ook naar Leiden om die inschrijving ongedaan te maken, maar werden direct gearresteerd. En de poorten bleven gesloten. Maar het Leidse volk, dat in een bijna uitzichtloze situatie verkeerde, was gemakkelijk tot relletjes bereid. Het kwam op de been en overrompelde dezelfde avond nog de wacht aan de Hogewoerdspoort om de 'boeren' (zoals de opstandige dorpelingen steevast werden genoemd) binnen te laten. Deze trokken gewapend met stokken, hooivorken en geweren naar het stadhuis, vergezeld door een groeiende menigte Leidenaars. Als strijdkreten klonken het *Wilhelmus* en *Oranje Boven*. Het anti-Franse verzet had een pro-Oranje vorm aangenomen.

Op het stadhuis verscheurden zij de stukken van deze inschrijving. Daar bleef het helaas niet bij. Veel meer geschriften werden vernield, alsmede meubilair, vaandels en zelfs relieken van het Beleg. De vlam was in de pan geslagen. Het volk dwong winkeliers hen voedsel, drank of geld te geven. Men liet de gevangenen vrij uit Gravensteen en liep rond met vaatjes buskruit en de sleutels van de stadspoorten.

Het stadsbestuur vergaderde ten huize van de maire op het Rapenburg. Onder druk van militair ingrijpen door de prefect van het departement (Bouches-de-la-Meuse) besloot men een beroep op de studenten te doen om zich naar de opstandelingen te begeven, getooid met oranje, om hen te bewegen de sleutels af te geven.[18] En dat is gelukt. Nu werd de Koepoort geopend om het leger binnen te laten, bestaande uit Franse soldaten. Die schoten wild om zich heen, waarbij velen getroffen werden. Binnen een uur was alle verzet gebroken en op 21 april om zes uur 's middags was de rust hersteld. De commandant van de Leidse Nationale Garde werd ontslagen. De maire mocht ternauwernood blijven zitten.[19] De stad kreeg inkwartiering gedurende een aantal weken. Gevangengenomen belhamels kregen hun straf, waaronder vier de doodstraf, die al op 29 april op de vestwal van Leiden voltrokken werd.

Het 'Incident-Van der Palm'

Met minder gevolgen voor de Leidse bevolking, maar wel uiterst opmerkelijk, was het 'Incident-Van der Palm'.[20] De hoogleraar rethorica J.H. van der Palm sprak op 4 oktober bij de opening van het academisch jaar de studenten toe. Hij getuigde in zijn rede van liefde voor het vaderland, die als prikkel tot studie kon leiden, ondanks oorlog en vreemde heerschappij. En hij liet de verplichte loftuitingen op de keizer achterwege.

De Latijnse tekst bereikte uiteraard maar weinigen, maar wel de Franse overheid. Zijn woorden werden onvoorzichtig (*imprudent*) en ongepast (*inconvenant*) genoemd. Van der Palm werd op het matje geroepen bij Lebrun, de Franse gouverneur-generaal van Nederland, die hem liet verhoren door het hoofd van de politie. Na zijn verontschuldigingen, lieten zij hem gaan. De zaak kwam toch terecht bij de minister van Binnenlandse Zaken te Parijs, maar liep ook daar met een sisser af. Je vraagt je af of Van der Palm, patriot van het eerste uur en in de jaren 1799-1805 minister van Onderwijs, hier een fundament gelegd heeft voor zijn latere eerbetoon als orangist. Hij had zich weliswaar verontschuldigd dat hij de tekst al te snel geschreven had en geen tijd genomen voor reflectie. Het dankbetoon aan de keizer had hij wel geschreven, maar niet uitgesproken, omdat diens vertegenwoordiger, Lebrun, niet aanwezig bleek. Maar ook was hij bang dat zo'n eerbewijs aan Napoleon niet goed zou vallen bij zijn gehoor.

Het incident weerspiegelt de onzekerheid van 1813. Wat kon je zeggen, wat niet? Moest je anticiperen op nieuwe ontwikkelingen? Anderzijds reageerde het

Borststuk van J.H. van der Palm van zijn epitaaf in de Pieterskerk, 1843. Foto coll. RCE, 2011.

Franse gezag door de onzekere omstandigheden van dat moment uiterst nerveus en wist het niet goed hoe deze zaak aan te pakken.

De novemberdagen

Twee weken na deze rede vond de zogenaamde Volkerenslag bij Leipzig plaats, waar Napoleon verpletterend verslagen werd. Op 3 november werd dat te Leiden bekend. Een week later diende de eerste opstandigheid zich aan, misschien als gevolg van de mare dat Napoleon dood zou zijn. Men eiste vrijlating van de gevangenen van april. Het stadsbestuur ging hier niet op in. Toch bleef het rustig in de stad. Maar het was een teken aan de wand dat steeds meer Franse soldaten en beambten hun biezen pakten. Op 14 november had Lebrun al zijn ongeloof uitgesproken in het behoud van het land voor de keizer.

Toen de prefect te kennen gaf geen orders meer te ontvangen uit Frankrijk,

nam de maire het initiatief de heren Gael, Van Boetzelaer, Van Bommel en Kluit te verzoeken samen met hem maatregelen te nemen inzake de openbare orde, vanwege hun wijsheid en ervaring, maar vooral om hun invloed op het volk.[21] Dat was op 17 november. De volgende dag verschenen zij gezamenlijk op het bordes, getooid met oranje, om de verandering van zaken bekend te maken en de bevolking te manen zich koest te houden. Om de orde te bewaren werd een corps rustbewaarders opgericht, bestaande uit notabelen en studenten. De herbergen moesten om 11.00 uur 's avonds dicht. En aan de armen vonden voedseluitdelingen plaats. Overal werd oranje gedragen, maar het stadsbestuur durfde de vlag niet uit te steken. Ook werd nog steeds geweigerd de drie vastzittende gevangenen van april vrij te laten. Wel werden in de nacht van 18 op 19 november de borden met het keizerlijke wapen van de openbare gebouwen verwijderd.

Wie waren deze mensen die het met elkaar aandurfden de leiding te nemen onder zulke onzekere omstandigheden?[22]

Mr. D.M.G. Heldewier (1753-1822), maire; 60 jaar; patriot van het eerste uur. Benoemd in de vroedschap in 1785, moest hij op 6 februari 1788 bij de wetsverzetting door Oranje aftreden; toen uitgeweken naar het buitenland; na de Bataafse omwenteling bekleedde hij functies in Utrecht (municipaliteit) en Den Haag (Wetgevend Lichaam); hij bleef Leiden evenwel trouw; sedert eind 1804 terug in het Leidse bestuur; 1808 wethouder; 1810 waarnemend burgemeester.[23]

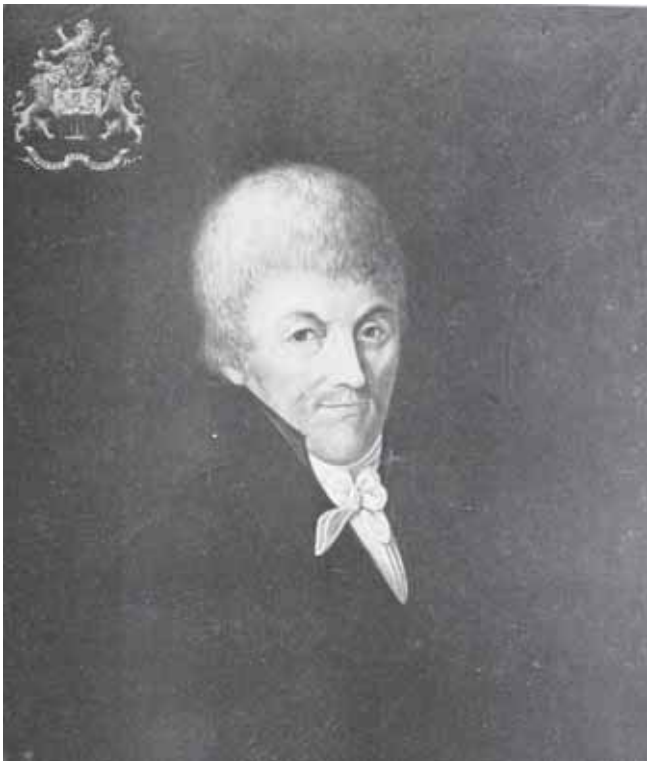
Mr. G.A.M. van Bommel (1770-1832), een van de adjunct-maires; 43 jaar; vooraanstaand katholiek zakenman; lid van de eerste Provisionele Raad in 1795; sindsdien politiek actief in Leiden in allerlei functies; 1808 wethouder.

Johan Gael (1745-1818); 68 jaar; in 1775 benoemd tot vroedschap; bleef als overtuigd orangist aan in 1788, maar moest in 1795 het veld ruimen.

A.A.G. baron van Boetzelaer (1752-1829); 61 jaar; op 18 oktober 1787 tot vroedschap benoemd, dus na het herstel van de stadhouder (18 september 1787), maar voor de wetsverzetting te Leiden (6 februari 1788); hij was luitenant-kolonel bij de cavalerie en overtuigd orangist; van 1787-1795 rentmeester van Rijnland; moest in 1795 het veld ruimen.

Mr. W.P. Kluit (1769-1837); 44 jaar; zoon van de orangistische hoogleraar Adriaan Kluit; per 1 januari 1790 directeur der posterijen in Leiden; 1803 in de municipaliteit (van de verzoening); sedert 1804 wethouder, tot 1810.

De 19de november gingen deze bestuurders om, onder dreiging van rellen als in april. De drie kwamen vrij en eindelijk 's middags om vier uur ging de Oranjevlag

Anoniem, Portret van de maire D.M.G. Heldewier. Foto coll. RKD.

in top op de stadhuistoren. Toen die de volgende morgen weer weg bleek te zijn, werd hij op aandringen van het volk opnieuw gehesen. Maar nog niet van harte.

De maire meldde aan de sous-prefect van het arrondissement, dat hij slechts handelde onder druk van de omstandigheden. De proclamatie van Van Hogendorp en Van der Duijn van Maasdam, waarbij zij zichzelf uitriepen tot Algemeen Bestuur van de Verenigde Nederlanden, in afwachting van de Prins van Oranje, werd, onder protest, pas op 22 november afgekondigd, wellicht onder druk van het binnenmarcheren van manschappen van de Haagse Nationale Garde onder commando van kolonel Johan Gerard van Oldenbarnevelt genaamd Witte Tullingh, kortweg Tullingh genoemd.[24] Het effect was in ieder geval dat het rustig bleef in de stad, in tegenstelling tot met name Amsterdam, waar men het ernstig gemunt had op de Fransen en de napoleontische symbolen.[25]

De aarzelende houding van de magistraat had alles te maken met de angst dat

de Fransen terug zouden komen. Denkbeeldig was dat niet. Generaal Molitor had zijn troepen geconcentreerd in Utrecht. Woerden was nog een Frans garnizoen. Een aanslag vanuit Utrecht via Woerden op Leiden was een reële mogelijkheid voor de Fransen om zich weer midden in Holland te nestelen. Toen het stadsbestuur dan ook merkte dat die troepen onder bevel van Tullingh naar Leiden optrokken om daar aan de Oranjebeweging kracht bij te zetten, ijlde burgemeester Heldewier deze tegemoet om hem te bewegen niet naar Leiden te komen, maar door te marcheren naar Woerden, om dat te bezetten. Tullingh weigerde echter pertinent. Zijn slecht bewapende en nauwelijks geoefende troep zou tegen de Franse overmacht geen enkele partij zijn. Maar het stadsbestuur hield aan.

's Middags om vijf uur van diezelfde 22ste november werd Tullingh gevraagd op het stadhuis te komen, waar hem hetzelfde verzoek werd voorgelegd, met hetzelfde resultaat. Toen hij op zijn moed werd aangesproken door prof. J.M. Kemper,[26] een van de commissarissen-generaal van het Algemeen Bestuur, die ook aanwezig bleek te zijn, gaf hij gekrenkt toe, mits een ervaren generaal bereid zou zijn zich aan het hoofd te stellen. Maar aangezien de beide heren die hij aanbeval het gehele plan afraadden, ontstond er weer een patstelling. Generaal G.F. de Jonge stelde zich uiteindelijk beschikbaar. Op 23 november marcheerde men af. Het werd een volledig fiasco. Weliswaar waren de Fransen gevlogen en werden de poorten te Woerden geopend, maar binnen 24 uur keerden zij terug, overmeesterden de stad en richtten een bloedbad aan.

Terwijl Tullingh dus door het Algemeen Bestuur naar Leiden was gestuurd om militaire druk uit te oefenen, werd Kemper afgevaardigd om aan te dringen op de vorming van een nieuw voorlopig stadsbestuur.[27] Ook dat lukte maar moeizaam. Maar nadat iedereen uit de eed aan de keizer ontslagen was, werd de zittende raad uitgebreid van 30 naar 37 leden, met een selectie uit oud-stadsbestuurders, met name ook regenten uit de tijd van de Republiek, zoals het Algemeen Bestuur uitdrukkelijk had gevraagd.[28] Deze raad zou weer vroedschap gaan heten. De vijf heren die op 17 november met oranje kokardes op het bordes waren verschenen, constitueerden zich op 23 november als Provisionele Regering, die het dagelijks bestuur ging uitoefenen. Heldewier werd bij deze gelegenheid als president van het stadsbestuur vervangen door Van Boetzelaer. Overvoorde, Knappert en Blok dichtten hem een te aarzelende houding toe,[29] maar het zou ook de militaire achtergrond of de Oranjegezindheid van Van

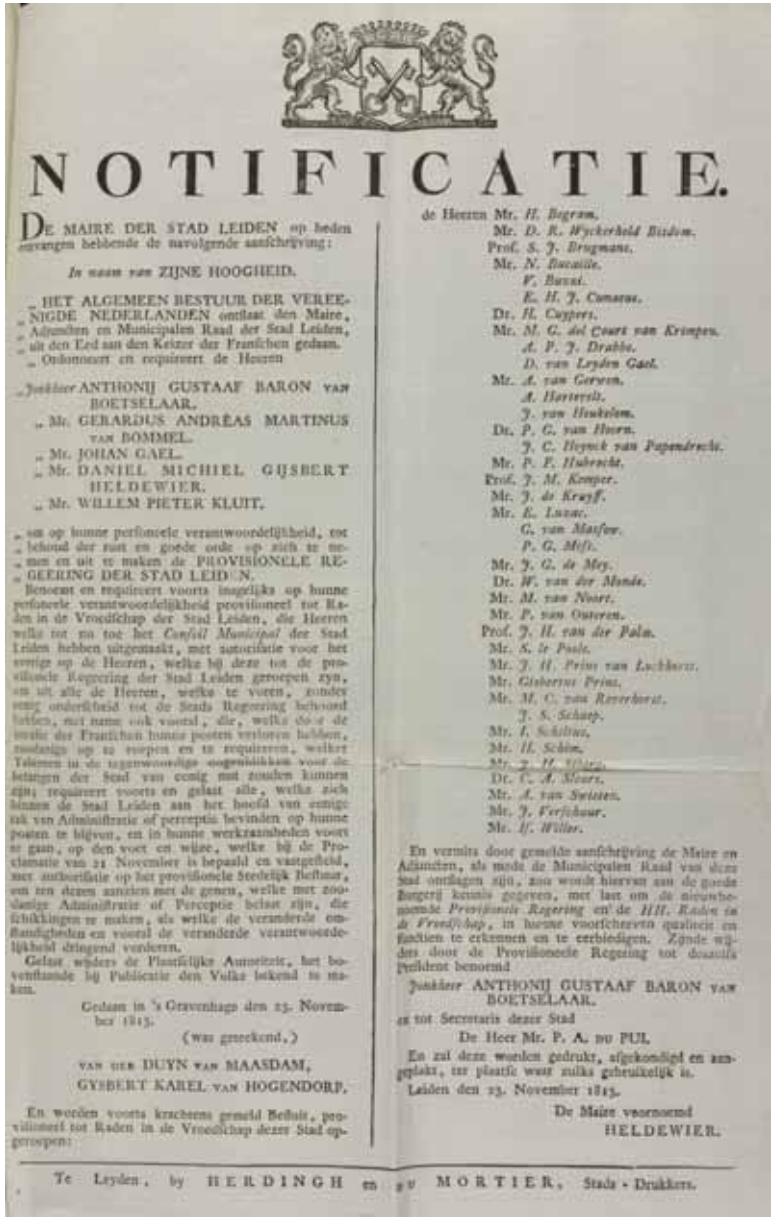
Boetzelaer kunnen zijn. Heldewier was namelijk allerminst de enige weifelende magistraat. In Amsterdam ging de nationale vlag pas uit toen de Kozakken al in de stad aangekomen waren. In Rotterdam liet men nog later de neutrale houding varen.[30] Dat Leiden betrekkelijk vlug het nieuwe bewind ging steunen, lijkt te danken aan Kemper, die vermoedelijk de Leidse wens om de Fransen bij Woerden te blokkeren, is gaan steunen om de stad aan de kant van het Algemeen Bestuur te krijgen.

De vraag dient gesteld naar de betekenis van de staatkundige verandering van november 1813. Om die te kunnen duiden moeten we naar de voorgeschiedenis kijken.[31] Om te beginnen: het was de vijfde regeringswijziging in achttien jaar. Het in 1795 ingevoerde relatief democratische bestel was allang teniet gegaan. De systeemwijzigingen in 1803, 1808 en 1811 gingen van een top-down bestuursmodel uit, met een tendens tot steeds sterkere centralisatie van de macht. Dat vond zijn toppunt na de officiële inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk. Op 27 december 1810 werden de Franse termen *maire, adjunct-maires, municipale raad* en *griffiers* geïntroduceerd, maar de echte bestuurswijziging vond plaats op 16 augustus 1811, toen de Franse gemeentelijke organisatie werd ingevoerd. Die kende een strakke hiërarchie. De maire had de eenhoofdige leiding. De adjunct-maires waren niet collegiaal in juridische zin, maar kregen een gespecialiseerde taak, de een voor de financiën, de ander voor de universiteit. De maire was geheel afhankelijk van zijn superieuren, de sous-prefect van het arrondissement, maar vooral van de prefect van het departement, die hem ook benoemde (evenals de *Conseil municipal*).

Op 23 november 1813 werd door de instelling van de Provisionele Regering principieel het collegiale bestuur hersteld, zoals dat bestaan had vóór de inlijving. En deze regering wenste dat ook zo te behouden. Herstel van een eenhoofdige leiding à la de Franse maire werd expliciet afgewezen. Door bovendien mensen uit de verschillende politieke stromingen te rekruteren kwam het aloude Hollandse polderen weer terug.

Met deze staatkundige omwenteling was natuurlijk de Franse dreiging niet weggenomen. Die vormde het eerste grote probleem waar het nieuwe bestuur voor stond. Nog voor vertrek naar Woerden droeg het de dienstdoende commandant van de stad in het geheim op om deze niet te verdedigen als de Fransen vanuit Woerden een aanval zouden doen. Middelen daartoe waren er immers niet: geen Nationale Garde, geen munitie en geen geschut.

De vrees sloeg om in paniek toen de berichten over het lot van Woerden

NOTIFICATIE.

DE MAIRE DER STAD LEIDEN op heden ontvangen hebbende de navolgende aanschrijving:

In naam van ZIJNE HOOGHEID.

„ HET ALGEMEEN BESTUUR DER VEREENIGDE NEDERLANDEN ontslaat den Maire, „ Adjuncten en Municipalen Raad der Stad Leiden, „ uit den Eed aan den Keizer der Franschen gedaan.

„ Ordonneert en requireert de Heeren

„ Jonkheer ANTHONIJ GUSTAAF BARON VAN BOETSELAAR.
„ Mr. GERARDUS ANDRÉAS MARTINUS VAN BOMMEL.
„ Mr. JOHAN GAEL.
„ Mr. DANIEL MICHIEL GIJSBERT HELDEWIER.
„ Mr. WILLEM PIETER KLUIT.

„ om op hunne persoonele verantwoordelijkheid, tot „ behoud der rust en goede orde op zich te nemen en uit te maken de PROVISIONELE REGEERING DER STAD LEIDEN.

Benoemt en requireert voorts ingelijks op hunne persoonele verantwoordelijkheid provisioneel tot Raden in de Vroedschap der Stad Leiden, die Heeren welke tot nu toe het *Conseil Municipal* der Stad Leiden hebben uitgemaakt, met autorisatie voor het overige op de Heeren, welke bij deze tot de provisionele Regering der Stad Leiden geroepen zyn, en uit alle de Heeren, welke te voren, zonder eenig onderscheid tot de Stads Regering behoord hebben, met name ook vooral, die, welke door de inval der Franschen hunne posten verloren hebben, voorts op te roepen en te requireren, welken Talenten in de tegenwoordige omstandigheden voor de belangen der Stad van eenig nut zouden kunnen zijn requireert voorts en gelast alle, welke zich binnen de Stad Leiden aan het hoofd van eenige tak van Administratie of perceptie bevinden op hunne posten te blijven, en in hunne werkzaamheden voort te gaan, op den voet en wijze, welke bij de Proclamatie van 21 November is bepaald en vastgesteld, met authorisatie op het provisioneele Stedelijk Bestuur, om ten dezen aanzien met de genen, welke met zoodanige Administratie of Perceptie belast zijn, die schikkingen te maken, als welke de veranderde omstandigheden en vooral de veranderde verantwoordelijkheid dringend vorderen.

Gelast wijders de Plaatselijke Autoriteit, het bovenstaande bij Publicatie den Volke bekend te maken.

Gedaan in 's Gravenhage den 23. November 1813.

(was getekend,)

VAN DER DUYN VAN MAASDAM,
GYSBERT KAREL VAN HOGENDORP.

En worden voorts kracheens gemeld Besluit, provisioneel tot Raden in de Vroedschap dezer Stad opgeroepen:

de Heeren Mr. *H. Begram.*
Mr. *D. R. Wyckerheld Bisdom.*
Prof. *S. J. Drogmann.*
Mr. *N. Bucaille.*
P. Bussé.
E. H. J. Cunaeus.
Dr. *H. Cuypers.*
Mr. *M. G. del Court van Krimpen.*
A. P. J. Drabbe.
D. van Leyden Gael.
Mr. *A. van Gerven.*
A. Hartevelt.
J. van Houkelom.
Dr. *P. G. van Hoorn.*
J. C. Heynck van Papendrecht.
Mr. *P. F. Hubrecht.*
Prof. *J. M. Kemper.*
Mr. *J. de Kruyff.*
Mr. *E. Luzac.*
G. van Matsow.
P. G. Mets.
Mr. *J. G. de Mey.*
Dr. *W. van der Monde.*
Mr. *M. van Noort.*
Mr. *P. van Outeren.*
Prof. *J. H. van der Palm.*
Mr. *S. te Poole.*
Mr. *J. H. Prins van Lochorst.*
Mr. *Gisbertus Prins.*
Mr. *M. C. van Reverhorst.*
J. S. Schaap.
Mr. *I. Schiltus.*
Mr. *H. Schim.*
Mr. *J. H. Sluys.*
Dr. *C. A. Steurs.*
Mr. *A. van Swieten.*
Mr. *J. Verschuur.*
Mr. *Jf. Willer.*

En vermits door gemelde aanschrijving de Maire en Adjuncten, als mede de Municipalen Raad van deze Stad ontslagen zijn, zoo wordt hiervan aan de goede Burgerij kennis gegeven, met last om *de* nieuwbenoemde *Provisionele Regering* en *de HH. Raden in de Vroedschap*, in hunne voorschreven qualiteit en functien te erkennen en te eerbiedigen. Zijnde wijders door de Provisionele Regering tot dezelfs President benoemd

Jonkheer ANTHONIJ GUSTAAF BARON VAN BOETSELAAR.

en tot Secretaris dezer Stad

De Heer Mr. P. A. DU PUI.

En zal deze worden gedrukt, afgekondigt en aangeplakt, ter plaatse waar zulks gebruikelijk is.

Leiden den 23. November 1813.

De Maire voornoemd
HELDEWIER.

Te Leyden, by HERDINGH en zv MORTIER, Stads-Drukkers.

Bekendmaking van de samenstelling van het nieuwe stadsbestuur op 23 november 1813. Coll. ELO.

binnenkwamen. Nu zou de vijand onmiddellijk opmarcheren naar Leiden en ook daar dezelfde wreedheden begaan, als er maar de minste tegenstand werd geboden. Men smeekte mondeling en schriftelijk bij het Algemeen Bestuur om hulptroepen. Zou er geen hulp komen, dan zou men de Fransen binnenlaten om de veiligheid van mensen en goederen niet in gevaar te brengen. En toen er hulp kwam, onder commando van generaal De Jonge, wilde men hem ervan overtuigen niet de stad te verdedigen, maar een positie voorbij Leiden in te nemen, aan het Haagsche Schouw, om optrekken naar Den Haag te voorkomen. De Jonge ging echter door met de stad in staat van verdediging te brengen en schreef aan Den Haag dat hij de stad slechts zou ontruimen op uitdrukkelijk bevel van het Algemeen Bestuur.

De 28ste november was het gevaar geweken. De Fransen hadden niet alleen Woerden verlaten, maar waren in de nacht van 27 op 28 november ook uit Utrecht vertrokken. Kluit schreef die dag aan Kemper: 'God zij geloofd! Wij zijn gered.' En tegelijkertijd somde hij drie belangrijke dingen op die volgens hem prioriteit hadden:

1. Een collecte voor Woerden.
2. Herstel van het justitiewezen op de oude voet.
3. Benoeming van een nieuwe rector magnificus, want prof. Brugmans heeft geen vlag willen uitsteken van de Academietoren.

De Provisionele Regering

Het provisionele bestuur bleef meer dan twee jaar in functie, tot 2 januari 1816, toen ingevolge een Koninklijk Besluit van 5 november 1815 het nieuwe regeringsreglement voor de stad in werking trad. Het heeft geen scheuren langs partijpolitieke lijnen vertoond. Op 8 december werd de erfprins van Oranje ook te Leiden officieel uitgeroepen tot Souverein Vorst der Verenigde Nederlanden Willem I, nadat dit eerder al gebeurd was in Amsterdam en Den Haag. Op 21 december volgde de plechtige intocht, met een feestelijk programma zoals dat ook aan zijn voorzaten was aangeboden.[32] Het leek alsof er niets veranderd was en oude tijden herleefden.

Van Boetzelaers spoedige vertrek als president leverde evenmin enig probleem op. Op 25 februari 1814 aanvaardde hij een functie in Rotterdam. Hij werd opgevolgd door … Heldewier. Niets stond dat toen blijkbaar meer in de weg. De ontstane vacature werd niet vervuld, wat er op wijst dat men niet uit was op ideologisch evenwicht.

Mw. Kemper-De Vries tracht de onrust in de stad weg te nemen, door niet naar elders te vertrekken tijdens de paniek van 23-27 november 1813. Repro van een ongedateerd schilderij van M.I. van Bree.

Het nieuwe bestuur werd in maart 1815 op de proef gesteld door de terugkeer van Napoleon op het politieke en militaire toneel, en vooral door zijn opmars naar het noorden. Aan de onzekerheid kwam pas een einde met de veldslag bij Waterloo op 18 juni, waarbij ook een paar Leidse deelnemers aan de gevechten omgekomen zijn. Die behoorden niet tot de compagnie jagers van het Leidsch Studenten Corps, want die marcheerde pas op 16 juli af.[33]

Reactie op de Bataafs-Franse nieuwigheden

Vanaf haar aantreden stond de Provisionele Regering voor de vraag: hoe om te gaan met de veranderingen uit de Bataafse en Franse tijd?

Aan een aantal zaken viel niet te tornen. De beslissingen werden op nationaal niveau genomen en de plaatselijke overheid kon daar geen vinger tussen krijgen, als zij dat had gewild. Ik geef een paar voorbeelden:

– De Burgerlijke Stand (1811) werd niet meer afgeschaft.
– De *conscriptie* (inschrijving voor de algemene dienstplicht, 1811) ging gewoon door, nu voor de Nationale Militie.
– Het verbod op het begraven in de kerken daarentegen werd al op 22 december 1813 opgeheven.[34] De nieuw aangelegde begraafplaats op het bolwerk aan het einde van de Groenesteeg was nog maar amper in gebruik (eerste begraving 19 maart 1813). Het begrafenisreglement was nog niet eens goedgekeurd door de keizer.

Maar er waren ook veranderingen doorgevoerd die hun weerslag hadden op de stad als een zelfstandig orgaan, met een eigen zeggenschap en invloedssfeer. Het ging daarbij om haar politieke en bestuurlijke autonomie, haar competenties en rechten. De allesoverheersende nieuwigheid was de veranderde staatkundige verhouding tussen stad en nationale staat. Reeds bij de grondwet van 1798 was de stad ondergeschikt verklaard aan de nationale staat. De stad was dus niet langer een deel van de soevereiniteit van een gewest, maar een bestuurslaag onder de soevereine eenheidsstaat. Voor de steden zouden voortaan de landelijke wetten gelden. Deze structuur is niet meer losgelaten. De grondwetten van 29 maart 1814 en 14 augustus 1815 bestendigden deze staatsrechtelijke verhouding.

Daarbij kwam nog dat de stad volledig haar juridische bevoegdheden ten aanzien van de eigen inwoners verloor. Krachtens keizerlijk decreet waren op 28 februari 1811 alle stedelijke colleges voor de civiele en de criminele justitie ontbonden verklaard. De rechterlijke macht werd op nationaal niveau georganiseerd. In Leiden kwam wel een rechtbank van eerste aanleg, ressorterend onder het gerechtshof in Den Haag. Tegelijkertijd werd de volontaire rechtspraak aan de stedelijke competenties onttrokken, eertijds een taak van schepenen. Huwelijkse voorwaarden, transportakten, hypotheekakten en dergelijke werden voortaan gepasseerd door keizerlijke notarissen.

Ten gevolge van de centralisatieprincipes van het bestuur en de scheiding der machten (*Trias politica*) moest ook de ambtelijke structuur wijzigen. Het door Jan van Hout eind zestiende eeuw ingevoerde driekoppige secretariaat – een stadssecretaris, een griffier en een secretaris voor de rekenkamer – kon niet gehandhaafd blijven. Er kwam één secretaris, P.A. du Pui, de zittende adjunct-secretaris. Boudewijn van Rees, de eerste secretaris, moest vertrekken. Zijn Frans zou niet toereikend zijn.[35]

Heel snel keerde men ook in dit opzicht tot de oude vormen terug.[36] Begin 1814 werd weer een tweede secretaris benoemd, speciaal belast met de financiën,

nadat al op 6 december 1813 de Commissie van Financie en Rekenkamer was hersteld.

Een derde consequentie van het doorvoeren van de principes van de Franse Revolutie op staatsrechtelijk gebied was de afschaffing van alle 'regten of verpligtingen […] uit het leenstelsel'.[37] Een weinig concrete aanduiding, maar zij impliceerde in ieder geval het verbreken van de bestuurlijke band tussen de stad en haar stadsheerlijkheden. Leiden bezat drie stadsheerlijkheden, Leiderdorp, Zoeterwoude en Oegstgeest, waar het als een privaatrechtelijk eigendom het publiekrechtelijk gezag uitoefende. In de praktijk kwam dat neer op de benoeming van de ambachtsbestuurders, waardoor de stad een dikke vinger in de pap van het haar omringende platteland had.

Na de aftocht van de Fransen deed Leiden pogingen om de heerlijke rechten in oude omvang te herstellen. Die mogelijkheid was geopend door een bepaling in de nieuwe grondwet van 29 maart 1814, bedoeld om het platteland niet in een gezagsvacuüm te laten terechtkomen.[38] De stad behield *de facto* de benoemingsrechten, maar *de iure* kwamen die aan de Provinciale Staten. Een praktische oplossing dus, waarbij evenwel de nieuwe hiërarchieke verhoudingen scherp gesteld werden.

Ook het verdwijnen van een andere vorm van invloed op het omringende platteland wilde de nieuwe magistraat graag ongedaan maken. Al op 15 januari 1814 verzocht het de vorst om herstel van het privilege op de buitengetimmerten en buitenneringen (uit 1575). Succes had dit niet, zodat behalve zeggenschap ook een bron van inkomsten verloren ging.[39]

Een aderlating voor de stad was de nieuwe positie van de universiteit. Deze verloor geheel haar zelfstandigheid. Op 22 oktober 1811 werd zij ingelijfd bij de *Université Impériale*. Wel werd zij daar ondergebracht bij het hoogste onderwijsniveau.[40] Dit in tegenstelling tot de universiteit van Utrecht, die op het tweede plan kwam; die van Harderwijk en Franeker werden totaal opgeheven. De Leidse academie bleef in ieder geval bestaan. Maar de band met het gewest en de stad werd absoluut verbroken. Het bestuur werd gevormd door een door de keizer aangewezen *recteur*, Sebald Justinus Brugmans, met grote bevoegdheden; een man bovendien, die groot vertrouwen genoot van Napoleon. In de praktijk bestuurde hij de universiteit. Het curatorium verdween. Vanouds samengesteld uit drie curatoren die door het gewest Holland waren benoemd, plus de vier

burgemeesters van Leiden, had Leiden dus een uiterst grote zeggenschap. Het is niet toevallig dat het curatorium op het stadhuis vergaderde. Dat was allemaal afgelopen. De invloed van het stadsbestuur was tot nul gereduceerd.

Ook de senaat werd opgeheven. De vijf faculteiten zouden voortaan los van elkaar opereren. Aardig detail is dat iedere faculteit een bepaalde kleur kreeg toegewezen voor de toga's van de professoren. Voor de literaire faculteit was dat oranje!! Je vraagt je af of Van der Palm oranje droeg bij zijn rede op 4 oktober.[41] Reeds op 4 december 1813 werd de oude toestand hersteld, bij Vorstelijk Decreet van Willem I. Brugmans nam ontslag en werd vervangen door Kemper. Ogenschijnlijk werd de oude situatie hersteld. Bij het vorstelijk bezoek op 21 december trad een voltallige senaat aan, getooid in haar oude toga's. Maar de waarheid is dat een commissie zich ging buigen over de inrichting van de herstelde academie. Het stadsbestuur was niet gerust op de afloop en verzocht op voorhand om behoud van de oude invloed van de stad op de universiteit (14 januari 1814). Maar tevergeefs. Er kwam wel weer een curatorium, maar geheel benoemd door de Koning. Het zou bestaan uit vijf leden, waaronder slechts één Leidse stadsbestuurder, *qualitate qua* de presiderend burgemeester.[42]

Een ander heikel punt was het belastingsysteem. De financiële wetgeving van minister Gogel had geleid tot een min of meer uniform stelsel van belastingen, waarbij voor de plaatselijke besturen ook op dit gebied de autonomie verdwenen was. Het Franse stelsel, dat na de inlijving werd ingevoerd (per 1 januari 1812) bracht hierin geen ingrijpende wijzigingen.[43]

Bij de omwenteling werd het vigerende belastingsysteem gehandhaafd. Er moest nu eenmaal geld in het laatje komen. Bovendien werd besloten dat alle belastingen, dus ook de stedelijke heffingen, onderworpen bleven aan de toestemming van het hogere gezag. Maar wel mochten de steden een eigen stelsel voorstellen. Daartoe ging het stadsbestuur onmiddellijk aan de slag. Op 1 januari 1814 werd aan Heldewier en Kluit opgedragen een nieuw belastingplan te ontwerpen voor de stad. Dat kwam er nog hetzelfde jaar en werd op 19 januari 1815 ingevoerd.

Het was ook zaak de economische situatie onder controle te hebben. Zoals eerder gezegd was het economisch leven georganiseerd in gilden en – typerend voor de textielstad Leiden – neringen of hallen. Maar tegen deze gedwongen organisatievormen groeide de weerstand, die uitmondde in een wettelijk verbod op de

bestaande gilden. Leiden was een van de tegenstanders van opheffing.[44] Bij monde van wethouder Kluit, wijnkoper van beroep, werd dat standpunt in Den Haag ook bekend gemaakt. Toen het politieke tij gekeerd was, poogde de stad dan ook onmiddellijk de opheffing ongedaan te maken.[45] Maar zowel de roep om behoud van de economische vrijheid als om herstel van de corporatieve economische orde was zo sterk, dat beslissingen uitbleven en de onzekerheid bleef bestaan (tot 1818, toen de gilden bij wet werden afgeschaft).

En dat geldt ook voor de hallen of neringen. Officieel waren die blijven bestaan, maar in de praktijk lieten vele fabrikanten hen links liggen. Organisatie van een Kamer van Koophandel naar Frans model vlotte ook niet. Kortom, onduidelijkheid troef. Het herstel van de vroegere halorganisatie bleek echter geen succes, ondanks herinvoering van de oude benamingen: gouverneurs vanuit de bedrijven en superintendenten namens het stadsbestuur. Pas in mei 1816 werd een Leidse Kamer van Koophandel en Fabrieken ingesteld.[46] Al met al een onduidelijke situatie, die voor vele zaken gold in deze tijd. Om met Blok te spreken: 'het oude had afgedaan en het nieuwe was nog in voorbereiding'.[47]

Conclusies

1813 was een uiterst onzeker jaar. Bovenop de economische onzekerheid omtrent het bestaan en de levensomstandigheden, kwam de politieke onzekerheid over de toekomst van de stad en het land. Het stadsbestuur moest een koers varen, waarbij met al deze facetten rekening gehouden moest worden. Het bouwde zijn beleid op twee dreigingen: die van oproer en aantasting van de openbare orde van binnenuit en die van het innemen van de stad door de Franse legers. Beide dreigingen waren reëel en het was dus een zeer gecompliceerde klus die de stedelijke bestuurders moesten klaren.

Daarnaast ontstond er een machtsvacuüm door het vertrek van de Franse bestuurders. De zittende maire heeft dat opgelost door zijn bestuur te verbreden (17 november). Een week later (23 november) werd de switch gemaakt van oranje als partijkleur naar die van nationale eenheid, door de constitutie van een Provisionele Regering in de geest van het Algemeen Bestuur, al was dat aanvankelijk voor sommigen alleen een middel om de rust te bewaren onder de explosieve bevolkingsgroepen (zoals april had geleerd). De massage van prof. Kemper zal zeker aan deze overgang hebben bijgedragen.

Knappert en Overvoorde noemden deze novemberweek 'weinig glorieus' en 'weinig eervol'. Maar het is de vraag of er een andere keus was voor Heldewier en

de zijnen. En als zij niet onmiddellijk achter de Haagse heren aanliepen, deden zij dat in ieder geval in commissie. De omwenteling in Amsterdam en Rotterdam volgde nog een paar dagen later.

Het resultaat van deze lijn van de kat uit de boom kijken en kleine stapjes maken in de nieuwe richting, was dat er in de novemberdagen van 1813 geen herhaling van april is geweest. Er heeft geen bijltjesdag plaatsgevonden. Er zijn geen mensen gemolesteerd en geen ruiten ingegooid of branden gesticht.

Na herstel van de onafhankelijkheid was het streven van de magistraat erop gericht zoveel mogelijk van de verloren gegane autonomie terug te krijgen. Maar dat bleek al snel meer een wensdroom dan een realistische toekomstvisie. De nieuwe staatsrechtelijke verhoudingen bleven onaangetast en de nieuwe rechterlijke organisatie bleef bestaan. De universiteit bleef een onderdeel van het nationale onderwijsbestel. De invloed in de stadsheerlijkheden werd tot een minimum teruggebracht, wat in wezen ook gold ten aanzien van het belastingstelsel. En over de organisatie van het economisch bestel blijkt het stadsbestuur te botsen met een deel van de fabrikanten en ondernemers in de stad. De pogingen van het stadsbestuur waren in feite een achterhoedegevecht. Het kon er slechts het beste van maken in de uitvoeringspraktijk, voorzover de wettelijke regelingen dat toestonden.

Net als op nationaal niveau was ook in Leiden in de na-napoleontische jaren continuïteit van bestuur en bestuurders een zwaarwegende factor,[48] waarbij echter wel oude vormen van voor de Bataafse tijd hersteld werden. De elite was het eens: rust in de tent. Oftewel:

'… dat men algemeen begrijpe, dat niet Oranje, … niet patriot, noch van welke leer hij als Hollander ook zij, ons diep gevallen vaderland in rust kan brengen, maar alleen eendracht, voorzichtig aangekweekt, met welwillendheid',

zoals de orangist P.A. Brugmans, broer van genoemde rector magnificus S.J. Brugmans, op 23 november 1813 veelzeggend schreef aan zijn zwager, de bonapartist C.F. van Maanen.[49]

Noten

1 Dit artikel is een enigszins bewerkte tekst van een college in het kader van het Studium Generale '200 jaar Koninkrijk', dd. 26 november 2013.

2 J.C. Overvoorde, 'Leiden en omgeving in 1813' in: G.J.W. Koolemans Beynen, *Historisch Gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813*, dl. III (Haarlem 1913) 341-386. J.C. Overvoorde, 'Leiden in 1813', *Leidsch Jaarboekje* 10 (1913) 191-226. L. Knappert, 'Het jaar 1813 en zijne glorie', *Leidsch Jaarboekje* 11 (1914) 1-28. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad.* IV. *Eene Hollandsche stad in den Nieuweren tijd* (Den Haag 1918). F. Driessen, *Leiden in den Franschen tijd. Handschrift uit de jaren 1794-1813* (Leiden 1913). De tekst van dit artikel is aan deze titels ontleend, tenzij anders vermeld.

3 H.D. Tjalsma, 'De bevolking' in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen red., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* 3. *1795-1896* (Leiden 2004) 42. G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 308.

4 R.C.J. van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte' in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen red., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* 3. *1795-1896* (Leiden 2004) 17. Kees van der Wiel, *Leidse Wevershuisjes* (Leiden 2001) 87-89.

5 Driessen, *Leiden in den Franschen tijd*, 77.

6 Arti Ponsen en Ed van der Vlist, *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 115-120, 329-334.

7 H.D. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders in de achttiende eeuw' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries red., *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 99.

8 Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 93.

9 Pot, *Arm Leiden*, 67-74.

10 L. Noordegraaf, 'Armoede en bedeling. Enkele numerieke aspecten van de armenzorg in het zuidelijk deel van Holland in de Bataafse en Franse tijd', *Holland. Regionaal-Historisch Tijdschrift* 9 (1977) 6, 17.

11 Driessen, *Leiden in den Franschen tijd*, 70-71 (1812), 77-78 (1813).

12 Rudi van Maanen, 'Revolutie en rampspoed. Leiden rond 1800', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 196.

13 Met dank aan Heiko Tjalsma voor het ter beschikking stellen van deze door hem verzamelde gegevens voor zijn te publiceren proefschrift over de Leidse bevolking in de achttiende en negentiende eeuw. Zie verder Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 97.

14 Pot, *Arm Leiden*, 130, 263-264.

15 J. le Francq van Berkheij, *Natuurlijke Historie van Holland*, deel 3, derde stuk (Amsterdam 1773) 1041.

16 Pot, *Arm Leiden*, 140 (grafiek 2.19), 141, 143, 289.

17 Uitvoerig in Overvoorde, 'Leiden en omgeving in 1813', 341-351, verwijzend naar H.W. Wttewaal, 'Drie Schoft Oranje Boven', *Bijdragen Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 2de reeks, VIII (1872) en het daaraan ontleende G. Japikse, 'Drie schoft Oranje Boven', *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908) 46 e.v. S. Schama, *Patriotten en bevrijders* (Amsterdam 1986) 724-726. De naam *Drie Schoft Oranje Boven* werd al spoedig in de volksmond gebruikt. Zij slaat op de periode dat de Oranjevlag van de toren wapperde (schoft=vierde gedeelte van een werkdag).

18 Andere lezing dat de agent Aniba de sleutels vond op de Ruïne.

19 P.H.P. van Marle, 'De Fransche tijd', *Die*

Haghe. Bijdragen en mededeelingen 1904, 151-153.

20 De Latijnse tekst bij H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*. VI. *Inlijving en Opstand, 1810-1813* (RGP 17), derde stuk, pp. 1626-1629. Zie over deze kwestie verder deel VI, eerste stuk, p. 702, en tweede stuk, pp. 1031-1032, 1109, N. Beets, 'Eene academische rede onder de Fransche overheersching', *Verslagen en Mededeelingen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, 3de reeks, 9 (1893) 164-175, P.J. Blok, *De Leidsche Hoogeschool honderd jaar geleden* (Leiden 1911) 24-25. H.M. Beliën e.a. red., *Nederlanders van het eerste uur* (Amsterdam 1996) 123-124.

21 Heldewier schreef de volgende dag aan de sous-prefect dat hij deze heren gevraagd had om hun *'sagesse, prudence et expérience, mais surtout par leur influence sur l'esprit du peuple'*, Colenbrander, *Gedenkstukken*, VI, derde stuk, p. 1731 (naar een afschrift van Tullingh uit Missivenboek VV, 1813-1814, in het Leidse stadsarchief).

22 Met dank aan Herman Amptmeijer te Leiden voor het leveren van biografische gegevens.

23 Over hem ook Paula C. Schölvinck, 'Leidenaren kamerbreed, 1796-1810' in: J.W. Marsilje e.a. red., *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 517-518.

24 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VI, derde stuk, p. 1685, gedenkschrift van Johan Gerard van Oldenbarnevelt genaamd Witte Tullingh.

25 Schama, *Patriotten*, 736-738.

26 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* II (Leiden 1912), lemma Joan Melchior Kemper, k. 658-661. Colenbrander, *Gedenkstukken*, VI, derde stuk, p. 1686, gedenkschrift Tullingh.

27 H.T. Colenbrander, 'Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn rijpen leeftijd', *Onze Eeuw* 3 (1903) 742-743.

28 Stadsarchief Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nrs. 566 en 659 dd. 23 nov. 1813 en bijlagen. De gedrukte *Notificatie* en de lijst van leden van de Provisionele Vroedschap van 23 nov. geven 38 namen, waaronder Wijckerheld Bisdom, die echter bedankte vanwege zijn gevorderde leeftijd. Zijn brief dateert echter pas van 26 nov. Dat er 40 mensen zijn opgeroepen (Blok, *Hollandsche stad*, IV, 100) heb ik in de bronnen niet teruggevonden.

29 Overvoorde, 'Leiden', 359: 'de wat te bedachtzame Heldewier'. Knappert, 'Het jaar 1813', 13: 'weifelenden en zwakken maire'. Blok, *Hollandsche stad*, IV, 100: 'angstvallig'.

30 *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 11 (Weesp 1983) 212-213. Schama, *Patriotten*, 741 (daar ten onrechte Leiden als navolger van Amsterdam genoemd).

31 SA II, inleiding, xxiv-xxviii en M.J.A.V. Kocken, *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur* (1973) 195-201.

32 SA II, inv.nr. 659, notulen Provisionele Regering 21 dec. 1813. *Leydse Courant* 24 dec. 1813. Ariela Netiv e.a., *Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden* (Leiden 2000) 85.

33 W.B. Doorenbos, 'Leidsche Studentenvrijwilligerscorpsen in 1672, 1815 en 1830-1831', *Leidsch Jaarboekje* 12 (1915) 153-159.

34 Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen red., *Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats* (Utrecht 1994) 13-17.

35 R.C.J. van Maanen, 'Boudewijn van Rees, een vergeten secretaris', *Leids Jaarboekje* 78 (1986) 95-97.

36 R.C.J. van Maanen, 'De organisatie van de

financiën in Leiden, 1795-1851', *Nederlands Archievenblad* 91 (1987) 226.

37 F.C.J. Ketelaar, *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst* (Zwolle 1978), passim; citaat op p. 34. Kocken, *Van stads- en plattelandsbestuur*, 141.

38 Kocken, *Van stads- en plattelandsbestuur*, 219, 230, 273-276. Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 56-64.

39 SA II, inv.nr. 662, notulen Provisionele Regering 24 okt. en 1 nov. 1814.

40 R.G.H. Sluijter, *'Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt'. Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Hilversum 2004) 61. Otterspeer, *Groepsportret met Dame*, III (Amsterdam 2005) 221, 250-252.

41 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VI, derde stuk, p. 1601, brief van Appelius aan Van der Palm, 28 maart 1813, waarin op zijn oranje toga gezinspeeld wordt. Otterspeer, *Groepsportret met Dame*, III, 221: zwart voor de theologen, scharlaken voor de juristen, purper voor de medici, violet voor wis- en natuurkunde en oranje voor letteren.

42 Per 16 oktober 1815. *Annales Academiae Lugduno-Batavae 1815-1816* (Leiden 1817) 11.

43 Van Maanen, 'De organisatie van de financiën', 222-224.

44 De wet-Gogel van 30 januari 1808. C. Wiskerke, *De afschaffing der gilden in Nederland* (Amsterdam 1938) 174.

45 A. de Bruin en C. de Bruin, *Zoekend naar zekerheid in het Groene Hart* (Hilversum 2000) 66. Wiskerke, *Afschaffing*, 206.

46 Zie ook J.A. Jacobs en A. Koningsveld, *Een kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland* (Leiden 1992) 15-16.

47 Blok, *Hollandsche stad*, IV, 144.

48 Over deze problematiek M. Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009).

49 Colenbrander, *Gedenkstukken*, VI, derde stuk, p. 1745. Zie over P.A. Brugmans *Parlement en Politiek* op www.parlement.com/.../personen/p_a_brugmans. Over C.F. van Maanen *Lok, Windvanen*, passim, m.n. 7-8, 247-292, 302-304.

Maarten Jungmann (1877-1964)

Schilder en bohemien

Buck Goudriaan

Dit jaar is het vijftig jaar geleden dat de Leidse schilder Maarten Jungmann op 87-jarige leeftijd overleed. Oude Leidenaren zullen zich hem misschien nog wel herinneren: de schilder met zijn lange grijze baard, lopend van zijn huis met atelier aan de Oude Vest 91 via de Jan Vossensteeg naar de Haarlemmerstraat en verder de stad in, bijvoorbeeld voor een boodschap bij zijn vriend N. van Loef, groente- en fruithandelaar aan Nieuwe Rijn 21. Ikzelf leerde in mijn jeugd deze oudoom en zijn vrouw Geertje kennen door de bezoeken die ik met mijn ouders aan hen bracht. Met verwondering zag ik destijds zijn atelier en zijn schilderijen. Pas op latere leeftijd begon ik zijn werk te waarderen en ook te verzamelen. Vervolgens kreeg ik ook belangstelling voor zijn leven. Wie meer over het leven van een kunstschilder wil weten, gaat te rade bij het bekende *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950* van P.A. Scheen. Daar staat over hem vermeld:

Jungmann, Maarten Johannes Balthasar ('Maarten'), geb. Rotterdam 7 september 1877 [...], *overl. Leiden 9 december 1964. Woonde en werkte in Rotterdam* [...], *Noordwijk aan Zee tot 1943, daarna in Leiden. Leerling van de Academie v. B.K. te Rotterdam* [...]. *Schilderde, tekende, etste, lithografeerde figuren, landschappen, stillevens, zeegezichten, enz. Heeft ook geboetseerd (figuren).*[1]

Wie was deze opvallende verschijning die na de Tweede Wereldoorlog in Leiden een teruggetrokken leven leidde, maar in de jaren tien en twintig van de vorige eeuw in Rotterdam een bekende kunstenaar was? Met dit artikel wordt een poging ondernomen het leven en het werk van de schilder Jungmann te beschrijven.[2]

Buck Goudriaan (Oegstgeest 1945) studeerde sociologie in Leiden en publiceerde de afgelopen decennia o.a. *Leiden in W.O. II*, *Leiden in gedichten (bloemlezing)* en *Verzetsman Gerrit Kastein (1910-1943)*.

Jungmann in zijn Leidse atelier. Particuliere collectie.

Vroegste jaren

De ouders van Maarten Jungmann waren Wilhelmus Jacobus Andreas Jungmann, hoofdtelegrafist, en Cornelia Carolina Sophia van Ettinger, huisvrouw. Maarten had een één jaar oudere zuster, Jacoba Catherina.[3]

De kunstzinnige aspiraties die hij van jongs af had, probeerden zijn ouders hem vergeefs uit zijn hoofd te praten. Zij waren van mening dat een gedegen vak voor meer zekerheid zorgde, waarna hij nog altijd zelf zijn keuze kon maken. Hij koos voor het vak van lithograaf.

In 1895 haalde hij het diploma van de ambachtsschool. Hierna vond hij werk als lithograaf bij de Rotterdamse steendrukker en uitgever Joseph Vürtheim. Tegelijkertijd werd hij leerling van de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam, de huidige Willem de Kooning

Academie. Misschien volgde hij hier al tijdens zijn opleiding aan de ambachtsschool de avondcursus.

Jungmann verdiende goed met lithograferen. Dankzij zijn verdiensten werd het voor hem mogelijk buitenlandse reizen te maken. Hij formuleerde zijn overwegingen aldus: 'Had ik geen geld: dan de goedkope Academie. Had ik geld, dan op reis.'[4] In de jaren 1898-1902 bezocht hij onder andere Griekenland (1898), Parijs (1900), Londen (1900 of 1901), Venetië en Athene (1901 of 1902) en ook het Spaanse eiland Mallorca.[5]

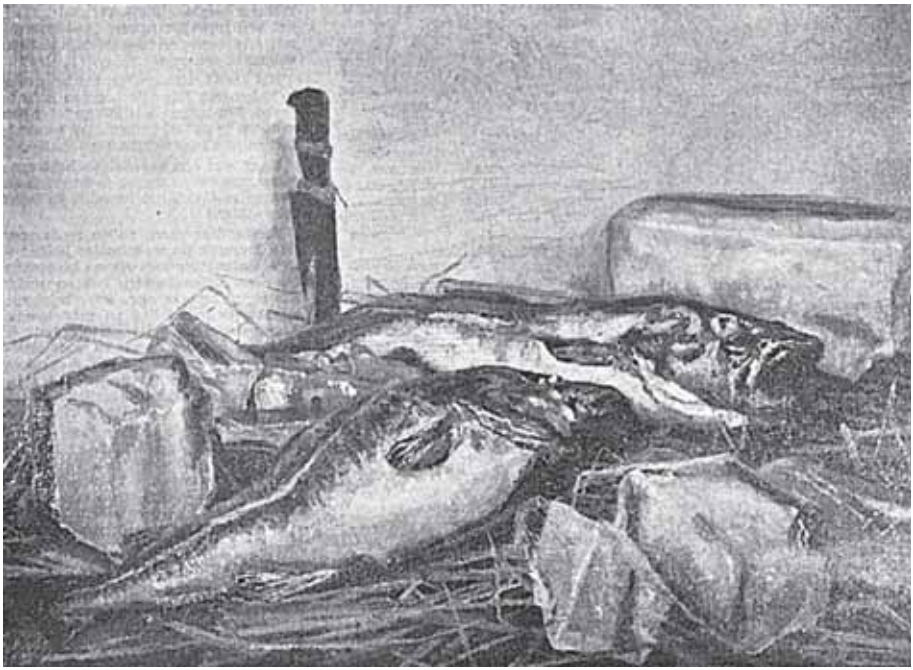
Het duurde nog tot het voorjaar van 1906 voordat Jungmann, dan al 28 jaar oud, zijn eerste tentoonstelling had. Met een aantal andere jonge kunstenaars, onder wie C.J. Mension en August van Voorden, liet hij in het voorjaar zijn werk zien in het Rotterdamsche Teeken-instituut: 'Jungmann met zijn door hun grootte overigens wat uit den toon vallende doeken en geboetseerde vrouwenfiguur laat voldoende kijken, dat hij wat kan.'[6]

Vervolgens nam hij, met andere schilders en beeldhouwers onder wie George Breitner, Johan van Mastenbroek en August van Voorden, deel aan de 'Vierjaarlijksche tentoonstelling van schilderijen en andere kunstwerken', die in het voorjaar werd gehouden in het gebouw van de Academie. Van hem hing er 'Ziek meisje', dat te koop werd aangeboden voor *f* 300.[7] Een paar maanden later nam hij met o.a. zijn vriend Heinrich de Hoog en George Pletser en Marius Richters deel aan de groepstentoonstelling van de Rotterdamsche Vereeniging Kunst en Kunstnijverheid.[8]

In 1907 nam hij deel aan twee tentoonstellingen: 'Stedelijke tentoonstelling van kunstwerken van levende kunstenaars' in Amsterdam en een nieuwe groepstentoonstelling van Kunst en Kunstnijverheid. Zijn inzending betrof in het laatste geval o.a. een zelfportret.[9] Hierover schreef de kunsthistoricus Piet Begeer: 'In een gelithografeerd zelfportret uit zijn jeugdjaren ziet hij zichzelf met lange, donkere haren, de spitse faunachtige baard en de toen nog uitheemse cape als een apostel, een uitverkorene, een fel en heftig strijder tegen burgerlijke conventie en laffe onwaarachtigheid.'[10]

Een jaar later – intussen in het adresboek van Rotterdam vermeld staand als 'kunstschilder' – verwierf hij de Vigeliusprijs van *f* 500 voor zijn schilderij 'Interieur'.[11]

In deze jaren nam Jungmann regelmatig deel aan de door de Academie uitgeschreven 'prijskampen'. Over zijn inzendingen werd verschillend geoordeeld. Het schilderij 'Kabeljauwen op ijs' werd bij een wedstrijd van stillevens van mededin-

Jungmann, 'Kabeljauwen op ijs', 1907. Particuliere collectie.

ging uitgesloten, omdat de maten van het doek niet overeenkomstig de opdracht waren. In 1908 werden twee van zijn werken bekroond: 'Stadsgezicht te Rotterdam' en 'De openbaring van Johannes', c.q. 'Bijbels onderwerp'.[12]

In 1907 verbleef hij een tijdlang in Souburg op Walcheren. Twee jaar later bezocht hij nogmaals dit voormalige eiland, waar hij schilderijen vervaardigde als 'Schorren te Zeeland' en 'Walcherse boerin'.[13]

Geleidelijk aan begon Jungmann naam te maken, zowel dankzij zijn schilderijen alsook door zijn opzienbarend optreden. De affaire over zijn schilderij 'De man met de hoed op één oor' gaf een onthullend beeld van het Rotterdamse kunstklimaat.

'De man met de hoed op één oor'

Bij de elfde prijskamp van de Academie gaf de jury in april 1911 unaniem de eerste prijs aan Jungmann voor zijn schilderij 'De man met de hoed op één oor'.

Een stadsgenoot kocht het schilderij voor het aanzienlijke bedrag van *f* 3.300

Jungmann, 'De man met de hoed op één oor', 1911. Particuliere collectie.

met het argument dat het schilderij te groot was, weigerde de commissie van toezicht, waarin burgemeester A.R. Zimmerman zitting had, het werk. Hiermee werd een publiek schandaal veroorzaakt. Men vermoedde dat het schilderij werd geweigerd vanwege de gelijkenis van de beschonken man op het schilderij met deze burgemeester.

Voor Jungmann was een en ander reden in een brief aan F. Schmidt Degener, de directeur van het museum, te vragen of er toch een kans bestond dat zijn werk geaccepteerd zou worden. Schmidt liet Jungmann weten: 'Niettegenstaande de knapheid van uitvoering en de soberheid van kleur, moet ik U er toch op wijzen, dat het stuk weinig aansluit bij de reeds bestaande verzameling van moderne kunst in het Museum Boymans.'[14]

De weigering van zijn schilderij bracht Jungmann ertoe in een felle brief aan de gemeenteraad van Rotterdam zijn beklag te doen. Om aandacht voor zijn zaak

te krijgen verstuurde hij afschriften van zijn brief aan alle burgemeesters van ons land. In de vergadering van 11 mei noemde het raadslid mr. J.G.L. Nolst Trenité de brief 'een infaam pamflet'.[15] De brief werd voor kennisgeving aangenomen. Het weekblad *De Controleur* vatte het schandaal eenvoudigweg samen: 'Rotterdam op z'n smalst'.[16]

Productieve jaren

Het grootste deel van Jungmanns werk ontstond in de productieve en succesvolle jaren 1911-1922. In deze periode had hij tot zijn verhuizing naar Noordwijk vrijwel ieder jaar een tentoonstelling in Rotterdam, een enkele keer in Amsterdam, Dordrecht en Utrecht. Vaak waren er tentoonstellingen bij de Rotterdamse kunsthandelaar D. Vaarties. In de zomer van 1915 kwam Jungmann echter in conflict met deze handelaar: 'Ik sta met den kunsthandel Vaarties - Van Dorp in geenerlei verbinding', liet hij in een advertentie in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (*NRC*) weten.[17]

De kunstcriticus Pieter Koomen schreef in 1913 voor de catalogus van Jungmanns werk bij Vaarties over zijn kennismaking met het werk van de schilder: 'Dit zal wel altijd een der prettigste herinneringen zijn, die ik tot blijvende verheuging door mijn leven draag: het werk van Jungmann en dien schilder, den kunstenaar in zijne werken, voor 't eerst gevonden. [...] Deze nog te weinig – dat wil zeggen: in te zeer beperkten kring – gewaardeerde kunstenaar, behoort voor mijn besef tot de allerbeste der levende Hollandsche schilders.'[18]

Jungmann was toen in 'zijn stormperiode', werd 'onstuimig van aard' genoemd en was 'een zoeker, die een kunner is, maar die nog den weg niet vond uit den doolhof van meeningen en stroomingen, wier slechts schijnbare belangrijkheid een jongere zoo licht doen dwalen'.[19] 'Van sterk impulsief karakter, kan hij niet anders dan zijn sensaties direct en krachtig in de verf uitdrukken', noteerde recensent A.v.V. (Arie van Veen).[20]

Over zichzelf schreef Jungmann in 1912 in een brief aan de kunstcriticus Albert Plasschaert: 'Ik geloof niet, dat ik door eenig schilder direct beïnvloed ben. Schrijvers hebben meer vat op mij gehad. Ik geloof, dat een schilder van een schrijver kan leeren. Hoe hoog en onnavolgbaar ik een Vincent ook schat, heb ik, voor mijn werk, toch meer gehad aan Rabelais en Villart dan een Vincent v.G.'[21]

In deze jaren ontwikkelde hij 'een verbazingwekkende productiviteit', aldus Begeer: 'Zijn plaatselijke roem stijgt met de dag. Hij verkoopt wat hij maakt. Terwijl het schilderij nog nauwelijks voltooid en nat op de ezel staat, gaat het al

van de hand. De prijzen van zijn werken lopen op met de dag en zijn faam houdt daarmee gelijke tred. Zijn collega's en vele kopers van zijn werken houden hem voor een genie en de plaatselijke pers prijst hem uitbundig'.[22]

Het Utrechts Museum kocht in 1915 een doek van hem aan voor het enorme bedrag van *f* 5.000.

In 1917 kwam een einde aan zijn Rotterdamse jaren. Op 15 juni van dat jaar trad hij, 39 jaar oud, in Den Haag in het huwelijk met de even oude Geertje Jacoba le Poole. Zij stamde af van Franse refugiés die zich in 1627 in Leiden hadden gevestigd en zich hier tot lakenfabrikanten hadden ontwikkeld.[23] Waarschijnlijk hadden bruidegom en bruid elkaar leren kennen bij Jungmanns vriend en studiegenoot op de Academie, Gerard Goudriaan, die tien jaar eerder was getrouwd met Mientje le Poole, de jongere zuster van Geertje. Het paar vestigde zich ook in Den Haag. Het bleef kinderloos.

Andere stijl

Mogelijk was zijn nieuwe leefwereld van invloed op zijn manier van werken. In ieder geval constateerde Koomen in 1924: 'Er was intusschen [...] eenige verandering, meer rust in Jungmann's voordracht gekomen.'[24] A.v.V. stelde in bovengenoemd artikel vast dat 'in 's kunstenaars artistiek inzicht een radicale omwenteling heeft plaatsgevonden: Van onstuimig en grillig is hij rustig en ingetogen geworden'. Een andere criticus, die Jungmann 'zonder twijfel naast Breitner en Suze Robertson de begaafste schilder die hier sinds Jongbloed is opgegroeid' noemde, was van mening dat hij gerijpt was tot kunstenaar van het eerste plan.[25]

In de zomer van 1921 verbleef Jungmann enige tijd op het eiland Wieringen. Hier vervaardigde hij meer dan twintig schilderijen, waaronder 'Boerenwoning Smerp'. Het *Algemeen Handelsblad* merkte op: 'Tot onze verrassing worden we in dit nieuwe werk gewaar, dat de kunstenaar zelf heeft gevoeld, hoe noodig het hem was het bedompte atelier te verlaten, om zich over te geven aan de vreugde van ruimte, lucht en licht in de vrije natuur, waardoor de geest verfrischt en opgeklaard wordt.'[26]

In 1922 had Jungmann in Den Haag een grote tentoonstelling.[27] De tentoonstelling omvatte 52 werken van de schilder met stillevens, bloemen en landschappen. De *NRC* publiceerde een uitvoerige recensie onder de titel 'Een waarlijk koninklijke tentoonstelling in de Koninklijke Kunstzaal Kleykamp van den bohemien Jungmann'.[28]

Jungmann, 'Drie figuren zittend in de duinen'. Particuliere collectie.

Zicht op zee

Op 19 augustus 1922 verhuisden Jungmann en zijn vrouw van Den Haag naar Noordwijk.[29] De keuze voor Noordwijk was vermoedelijk te danken aan zijn fascinatie voor de zee, hoewel de keuze voor Katwijk vanwege zijn vermaardheid als kunstenaarsdorp meer voor de hand had gelegen.

In zijn nieuwe woonplaats schilderde Jungmann vaak zijn omgeving. Hierover schreef de *NRC* in 1923: 'In de zee- en duin-gezichten is hij alleen de kalme aanschouwer. Kleurlooze momenten met blauw-grijzen hemel zijn het merendeels; kleine impressies, vlot en frisch in de verf gezet, waarbij een krachtige indruk van het ondergaande zonlicht met het strijkende goud over de zacht aanrollende golven in het oog valt en boeien blijft.'[30]

Intussen bleef Jungmann contact houden met de Rotterdamse kunstwereld, met name door de tentoonstellingen van zijn werk. In het najaar van 1923 werden in de kunstzaal van Unger en Van Mens zijn werken met zee- en duinlandschappen getoond. Met de kunsthandel Vaarties had hij in 1924 weer contact,

wat leidde tot twee tentoonstellingen, de eerste met alleen werk van hem, de tweede samen met dat van de bovengenoemde George Breitner en Suze Robertson.

In dit jaar werkte Jungmann, vergezeld van zijn echtgenote, een maand lang in zijn geboortestad. Koomen berichtte hierover in het *Algemeen Handelsblad*:

In het najaar is M.J.B. Jungmann de Maas voor Rotterdam en de havens met haar schepen gaan schilderen. Eerst van den wal, de kaden af, gaan kijken*. Hij had het echter al spoedig bemerkt: dat ging niet. Om er iets van te* zien*, iets aan te beleven, moet je er midden-op zijn. Dus is hij toen met zijn schildersezel en -kist op het dek van een stoomjacht gaan staan, en heen en weer geschommeld, dansend op de deining als een Oceaner voorbijkwam, dat hij zich soms schrap moest zetten om niet door zoo'n verraderlijken roller met zijn spullen en al ondersteboven te worden geworpen.*

Met een lading studies thuisgekomen, is hij op zijn atelier in Noordwijk aan het eigenlijke schilderen gegaan.[31]

In de pers verschenen lovende recensies van deze tentoonstelling. Zo was het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van mening dat generatiegenoot Van Mastenbroek weliswaar reeds lang een reputatie had als Rotterdamse havenschilder, maar 'toch is en blijft Jungmann als schilder Van Mastenbroek verre de baas'.[32]

In de zomer van 1925 trok hij er opnieuw op uit, ditmaal naar het Zeeuwse stadje Veere.

Kritische geluiden

Jungmann liet zich niet meevoeren door nieuwe kunststromingen als kubisme en surrealisme. 'Men kan dezen Rotterdammer bij geen enkele richting of groep indeelen, hij was en bleef heel zijn leven zichzelf', concludeerde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* in 1939.[33] Hijzelf was dit ook van mening: 'Richting: Tegen elk "isme"', zo liet hij enkele jaren later in een vragenlijst van het veilinghuis Mak van Waay weten.[34] Belangrijke recensenten typeerden Jungmann echter als 'een expressionist met de middelen van het impressionisme' en zijn werk als 'onstuimiger impressionisme'.[35] Hij was en bleef zijn leven lang een impressionist.

Niet altijd waren recensenten enthousiast over zijn het werk. De recensent van het *Algemeen Handelsblad* schreef naar aanleiding van de tentoonstelling die in april 1927 bij de kunsthandel Voskuil in Rotterdam plaatsvond: 'Jungmann lijkt zo'n doler; er zit geen rust, geen zekerheid in hem; geen kracht om in een aange-

vangen richting voort te gaan, om voet bij stuk te houden. Hij neemt een forschen, driftigen aanloop, om al gauw te blijven steken, voelend dat hij zóó niet verder kan.'[36]

Vanaf 1924 kwamen voor het eerst, en vervolgens met grote regelmaat, werken van Jungmann op veilingen terecht, o.a. bij de Rotterdamse firma Van Marle en De Sille. De opbrengsten waren aanzienlijk, zoals 'No. 93, Vaas met seringen van M.J.B. Jungmann, *f* 470,-'.[37] In 1928 werden bij dit veilinghuis 54 schilderijen van Jungmann geveild. Een jaar later berichtte de *NRC* opnieuw over een omvangrijke veiling bij dit huis: 'wegens het niet doorgaan van een transactie': 'Eene collectie van 118 schilderijen van den kunstschilder M.J.B. Jungmann, bestaande uit werk van de laatste jaren.'[38] Wederom bleek een conflict met Vaarties de aanleiding voor deze verkoop.

Er waren in deze jaren verzamelaars die onvoorwaardelijk in hem geloofden. Zij hielden hem voor een genie, 'voor eindelijk weer een waarlijk grote na de groten van de 17de eeuw. Enkele stadsgenoten hebben collecties van wel veertig werken'.[39]

Kennelijk waren er meer mensen die hem als een genie beschouwden. Meer dan eens werd Jungmann geconfronteerd met vervalsingen van zijn werk.[40]

Kunstverzamelaar

Ondertussen had Jungmann zich dankzij de goede verkoop van zijn schilderijen tot een groot kunstverzamelaar ontwikkeld. Begeer bracht in 1938 een bezoek aan Jungmann. Hij beschreef wat hij in de garage waarover Jungmann beschikte, aan kunst te zien kreeg:

Maar dan deze garage; waarlijk een wonder; een geïmproviseerd museum zonder weerga. Overal kunst en niets onder de maat. In het midden waren plankiers aangebracht als bloemperken, waarop sublieme Chinese en Perzische schotels glansden. Kostbare antieke meubels stonden er als monumenten omheen. Prachtige bronzen en albasten Boeddha's, 17de-eeuwse kasten, een oude preekstoel, antieke betimmeringen, zeldzame oude tegels, koperen kandelaars en tinnen schotels. Op een machtige rondpoottafel lagen op evenwichtige stapels bijbels uit alle landen en tijden. Daar hingen Perzische tapijten met de exotische pracht van een rijke, ingetogen kleurenweelde, afgewisseld met schilderijen, aquarellen, tekeningen en grafiek van oude en moderne meesters met klinkende namen. Werken van o.a. Rembrandt (etsen), Fluwelen

Breughel, David Teniers, Adriaan Brouwer, Philips de Champaigne, Decamps, Willem de Zwart, De la Rivière, Hoytema, Suze Robertson, Willem van Konijnenburg en Steinlen.[41]

De collectie was volgens Jungmann ontstaan in de tijd dat er nog heel wat te koop was in de kunsthandel:

Ik heb ook veel geruild. Je schilderde een stukje en dat wilde een handelaar wel hebben. Hij betaalde dan met een vaas of iets anders. Ook als collega's ruilden we vaak en gaven we elkaar dingen. Langzamerhand kreeg je er een speciale neus voor. Ik heb me nooit dik gegeten – hij wijst op zijn tengere gestalte – maar het in deze dingen gezocht. Mooie dingen, daar leef ik voor. Eten moet wel, maar is geen noodzaak. [...] *Ach, je kende elkaar allemaal goed. Je had wat voor elkaar over. Je ruilde en kocht en verkocht en kreeg en gaf. Zo is het eigenlijk gegaan.*[42]

Zo had hij ook een schilderij met het portret van de jonge Breitner verworven, dat was gemaakt door zijn studiegenoot Adriaan la Rivière. Een fraai Spaans tegeltableau had hij voor weinig gekocht van een matroos van een Spaans zeilschip, eind negentiende eeuw, toen hij in Delfshaven woonde.[43]

Moeilijke jaren[44]

De eerste tien jaren in Noordwijk had Jungmann nog goed kunnen leven van de succesvolle verkoop van zijn schilderijen. Maar daarna kwam de crisis van de jaren dertig. Jungmann en zijn vrouw raakten financieel in kommervolle omstandigheden en moesten zelfs van de steun gaan leven. Vanaf oktober 1932 diende Jungmann regelmatig verzoeken in om financiële steun bij de gemeente Noordwijk en bij de plaatselijke afdeling van het Nationaal Crisiscomité. In een brief van 6 oktober 1932 aan dit Crisiscomité afdeling Noordwijk beklaagde Geertje zich over de situatie waarin haar echtgenoot en zij waren terechtgekomen: 'Rembrandt wordt na 3 eeuwen als een godheid vereerd, bij tentoonstellingen laat de regeering zich vertegenwoordigen, de meesten worden veel bezocht en geven verheuging aan het volk, maar levende kunstenaars even groot als Rembrandt, wijlen Suze Robertson, Willem de Zwart, mijn man laat de regeering omkomen.' Hiermee was van de kant van de Jungmanns de toon gezet.

De gemeente ondersteunde hen met bonnen voor levensmiddelen en probeerde tegelijkertijd andere instanties zoals het Nederlandsche Kunstenaarsverbond te

betrekken bij de financiële hulpverlening aan Jungmann. Een treinabonnement om zijn schilderijen in het land aan de man te brengen leverde echter weinig resultaat op. Geertje zelf trachtte op haar manier, maar met weinig succes, met de verkoop van thee en koffie bij te dragen aan het gezinsinkomen. Geregeld bracht zij het protestanse geloof naar voren om mensen te overtuigen van de noodzaak haar en haar echtgenoot van steun te voorzien. Vaak werden hun verzoeken gehonoreerd, al ging dit niet altijd even welwillend. De relaties met de verschillende instanties, zoals de gemeente Noordwijk, het Crisiscomité, het Nationaal Fonds voor bijzondere nooden en het Nederlandsch Steuncomité voor Beeldende Kunstenaren, waren veelal problematisch. Op enig moment overlaadde Jungmann de leden van het Crisiscomité met beledigingen. Een enkele keer moest zelfs de politie daarbij ingrijpen. De instanties waren vaak nog wel bereid hem te helpen, mits – zo werd hem gezegd – hij zijn excuses aanbood.

Gaandeweg was Jungmann in Noordwijk ook onderwerp van spot geworden. In het voorjaar van 1935 verscheen anoniem een gedicht met een tekening, voorstellende een bolstaande gescheurde broek, liggend aan de rand van de zee.

Maartens Liedken

Het broeksken dobbert op de zee.
Lang geleden aangemeten
was het op den draad versleten
Een nieuwe broek is nu mijn bee

Broeksken op het windrig strand
Met mijn fel doorwaaide billen
Sta ik broekloos hier te rillen
Zeeërs, wat een groote schand

Kijk mijn bee wordt snel verhoord
Uit het zwerk, wat een zegen
Valt een groote broekenregen
Ik kan mij kleeden, zooals 't behoort

Maar te fel was Maartens bee
Onder eene berg van broeken
Kan men nu naar Noordwijk zoeken
Broekberg heet nu het dorp aan Zee.

Aanleiding voor dit gedicht was de keer dat hij op de boulevard rondliep in een broek die tot op de draad versleten was, waardoor zijn billen zichtbaar waren.[45] Hij kreeg hierna een groot aantal broeken aangeboden. Ook andere anekdotes deden in Noordwijk nog jarenlang de ronde: 'Hij hield in zijn eentje protestoptochten met een broodje op een stok, waste zijn voeten onder de pompstraal bij het uitgaan van de kerk, droeg een geïmproviseerde broek, een broek gemaakt van stro met touwtjes om benen en dijen vastgemaakt.'[46]

Een jaar na dit gedicht bleek de relatie tussen Jungmann en het Crisiscomité nauwelijks verbeterd. In maart 1936 stuurde Jungmann zelfs een anonieme brief met tekening uit een tijdschrift gericht aan 'Den heer Duyster, drogist, Noordwijk', de secretaris van het Comité.

De tekening met het bovenschrift 'De apotheek van de vriendelijke heer Duyster sr.' laat een man in een witte jas zien, staand in de deuropening van een apotheek met tegenover hem een bezoeker. Het handgeschreven onderschrift luidde: 'De heer Duyster sr. staat hier voor het eerst van zijn leven vriendelijk een klant te woord'. Een grafologisch onderzoek leverde op dat Jungmann de brief had geschreven.[47]

Ondertussen had hij een aanzienlijke huurschuld opgebouwd. Verschillende partijen, waaronder verhuurder J. van Kan, het Crisiscomité en het Nederlandsch Steuncomité voor Beeldende Kunstenaren, probeerden tot een oplossing te komen. De heer B. Ferwerda, de secretaris van dit Steuncomité, schreef over zijn bereidheid tot hulp in een brief van 24 april 1936 aan de secretaris van het Noordwijkse Crisis Comité:

Dat Jungmann een querulant is, was mij bekend. Hij heeft zich daardoor ook in kunstenaarskringen veel vijanden gemaakt. Echter behoeft dat op zichzelf geen reden te zijn, om hem niet te helpen, en veel van zijn wonderlijk optreden wordt mijns inziens verklaard, als men bedenkt dat hij in zijn jeugd een buitengewoon veel belovend kunstenaar is geweest, volgens hen, die hem toen gekend hebben. De teleurstelling, dat hij op latere leeftijd niet die erkenning heeft mogen verkrijgen, waarop hij meende of verwachtte recht te hebben, zal, dunkt mij, veel hebben bijgedragen om hem zoo te maken, als hij nu is. [...] *En, tenslotte is en blijft Jungmann voor ons toch een kunstenaar van een zekere betekenis, dat wij het onze plicht achten, te helpen.*

Uiteindelijk werd zijn huurschuld door Van Kan op *f* 800 na kwijtgescholden. Voorwaarde was wel dat het echtpaar de woning zou verlaten. En dat gebeurde. Op 18 juni 1936 verhuisde het van de Oude Zeeweg naar Hoofdstraat 67a. Hier

betrokken de Jungmanns een aantal boxen van autogarage Centraal van Van Rhijn.

Hiermee waren de financiële problemen echter niet opgelost. Meerdere malen vroegen de instanties zich dan ook af waarom Jungmann niet kunstvoorwerpen uit zijn omvangrijke collectie verkocht om toch aan een redelijk gezinsinkomen te komen. Hij berichtte de gemeente:

Ik [heb] noch over schilderijen, noch over kunstvoorwerpen, noch over antiquiteiten de vrije beschikking [...]*, aangezien ik nog een schuld heb van ± f 3500,-, waarvoor ik mij heb verbonden bij eventuele verkoop van een en ander de opbrengst aan schuldeischers af te dragen, en gezien de zeer lage waarde van alle goederen, geloof ik niet, zelfs bij gehelen verkoop, aan het geleend bedrag te komen. Alleen door zelf werk te maken kan ik er weer bovenop komen en verzoek daartoe in de gelegenheid te worden gesteld. Bij een toestand waarin ik nu zit, gaat het niet.*[48]

Uiteindelijk was de gemeente in februari 1937 bereid om samen met het Nationaal Fonds de benodigde gelden voor huur, schildersbenodigdheden en onderhoud van het echtpaar aan Jungmann ter beschikking te stellen. Met de verhuurder werd afgesproken dat een aantal gebreken aan de boxen verholpen zou worden.

Toch bleef Jungmann met enige regelmaat en op hoge toon klagen over het uitblijven van zijn uitkering. De gemeente was echter van mening dat Jungmann voldoende was geholpen, maar antwoordde op 29 juli 1937 desondanks: 'Aangezien wij het voor mogelijk houden, dat U op dit oogenblik nog niet geheel in Uw onderhoud kunt voorzien, hebben wij besloten U nog enkele weken te doen steunen met een bedrag van *f* 6,- per week.'

Hiermee kwam vooralsnog een einde aan de moeizame relatie van Jungmann met de gemeente. Hoe zijn vrouw en hij zich van toen af aan in hun levensonderhoud hebben voorzien, is niet duidelijk. Na de devaluatie van de gulden in september 1936 was de Nederlandse economie zich enigszins aan het herstellen. Mogelijk was Jungmann nu weer in staat zijn werk aan de man te brengen. Aan de gevel van zijn 'woning' had hij ondertussen het bord 'Museum Le Poole' aangebracht.

Publieke aandacht

Ook in de jaren dat Jungmann steun ontving, bleef zijn werk met enige regelmaat op tentoonstellingen en veilingen te zien en te koop. Zo was zijn schilderij

'Duinlandschap' in de zomer van 1932 te zien op de expositie 'Levende Nederlandse kunstenaars', die plaatsvond in het Stedelijk Museum Amsterdam. De andere tentoonstellingen – ieder jaar wel één – vonden alle in Rotterdam plaats.

In 1939 vond Jungmann voor korte tijd, vermoedelijk ingegeven door de vele conflicten met bestuurders, een nieuwe uitdaging: de lokale politiek. Op 7 juni 1939 vonden er verkiezingen plaats voor de gemeenteraad. In Noordwijk deden naast de bekende politieke partijen als R.K. Staatspartij, Anti Revolutionaire Partij en Christelijk Historische Unie nog zes andere lijsten aan deze verkiezing mee. Hieronder bevond zich de Lijst Jungmann. Op de dag van de verkiezingen kwam hij prompt in aanraking met de politie. Deze nam van hem een reclamebord, vermoedelijk met een politieke leuze, in beslag.

Er werden 4,942 geldige stemmen uitgebracht, waarvan slechts 95 op de lijst Jungmann.[49]

In het najaar van 1939 vond in kunstzaal Van Zanten te Rotterdam een grote tentoonstelling plaats met zo'n veertig werken van Jungmann. De recensenten waren enthousiast: 'Als men een vergelijking zou willen maken tusschen de kunst van Breitner en die van Maarten Jungmann, dan zou met hun onderlinge verhouding kunnen stellen als die tusschen Rembrandt en Vermeer.'[50]

Minstens zo belangrijk was de tentoonstelling in museum Boymans van schilderijen, beeldhouwwerken en grafiek van Rotterdamse kunstenaars die plaatsvond van 27 april tot 27 mei 1940. Met in totaal 263 schilderijen, beeldhouwwerken en grafiek in 15 zalen was dit een omvangrijke expositie. Jungmann was vertegenwoordigd met zes werken. Ook hijzelf bezocht deze tentoonstelling. Begeer trof hem, vermoedelijk bij de opening, in het museum aan:

Met stro in zijn klompen en een paar appelgrote gaten in zijn zelfgebreide sokken heb ik hem door de zalen van Museum Boymans zien stappen, ter gelegenheid van een expositie, die ook werk van hem bevatte en hij ging daar klos-klos over de parketvloeren in waardigheid. Hij ging daar, de legendarische Jungmann en hij werd door allen erkend. Zo groot was zijn natuurlijke zekerheid, dat niemand zich voor hem verlegen voelde, dat velen van de andere kunstenaars zich aan zijn houding optrokken.[51]

Nog geen twee weken na de feestelijke opening, op vrijdagochtend 10 mei 1940, vielen Duitse legers ons land binnen. Op de veertiende mei werd om 13.30 uur het centrum van Rotterdam platgebombardeerd. Nog diezelfde middag besloot de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, generaal H.G. Winkelman, tot een

capitulatie. De Duitse bezetting was begonnen, ook voor Jungmann. Als antwoord op de vragenlijst die hij een half jaar later van Mak van Waay zou ontvangen, noemde hij als bijzonderheid: 'groot aantal schilderijen van mij bij ramp Rotterdam 1940 verbrand; sommige wonderbaarlijk onbeschadigd onder het puin vandaan gekomen'.[52] Bij het bombardement op deze stad ging veel werk verloren dat particulieren van hem bezaten.[53]

In de vijf bezettingsjaren was werk van Jungmann slechts drie keer op een tentoonstelling te zien: in het Stedelijk Museum in Schiedam, in Pulchri in Den Haag met werk van de leden en bij kunsthandel Unger in Rotterdam. Des te vaker werd zijn werk op veilingen aangeboden. Op vier van de vijf veilingen die in 1942 bij Van Marle & De Sille plaatsvonden, werd werk van hem geveild. Bij het veilinghuis Van Marle & Bignell in Den Haag bracht in ditzelfde jaar een schilderij van hem *f* 1.150 op.[54]

Ook in 1942 verkreeg Jungmann – voor het eerst in zijn leven – een officiële functie, namelijk die van beëdigd taxateur.[55] De Rijkscommissaris voor het Bezette Nederlandsche Gebied had met een Verordening bevolen tot het inleveren van metalen. Jungmann kreeg de opdracht om kunstvoorwerpen te beoordelen op hun metaalgehalte. Per 19 januari 1942 werd hij tewerkgesteld als hoofdarbeider met een beloning van netto *f* 22,94 per week. Daarmee was volgens B en W van Noordwijk voor het gezin Jungmann 'behoorlijk gezorgd'.[56]

Evacuatie naar Leiden

De Duitse bezetting bracht voor het echtpaar Jungmann nog meer veranderingen. Vanwege de aanleg van de Atlantikwall om een geallieerde invasie op de Nederlandse kust te verhinderen werd in de loop van 1941 en 1942 een groot deel van Noordwijk aan Zee geleidelijk aan tot (verboden) Sperrgebiet verklaard.[57] Hieronder viel ook de Hoofdstraat waar de Jungmanns woonden. Op 23 februari 1943 werden zij gedwongen naar Leiden te evacueren. Hier kwamen ze terecht op Nieuwstraat 1. Op 25 november van dat jaar verhuisden ze vervolgens naar Hooglandse Kerkgracht 44.

Na de oorlog mochten de evacués naar Noordwijk terugkeren. Jungmann wilde dit slechts als hij weer de garage aan de Hoofdstraat kon betrekken. Die garage was echter in handen van de firma Beuk gekomen. Het bedrijf weigerde zijn verzoek en zo bleef Jungmann voor Leiden behouden.

In de kunstwereld raakte Jungmann, ook vanwege zijn leeftijd, uit het zicht. De

nieuwe stromingen in de kunst die in de jaren twintig en dertig waren opgekomen, en Cobra eind jaren veertig zullen hieraan debet zijn geweest. Het werden jaren van vergetelheid met slechts een enkele keer een tentoonstelling. In 1947 werd hij ter gelegenheid van zijn 70e verjaardag in Rotterdam nog geëerd met drie kleine tentoonstellingen.[58] Drie jaar later vond in Den Haag in de Pulchri Studio een groepstentoonstelling plaats van de 70-jarige leden van dit genootschap, onder wie van Jungmann. In 1957 organiseerde de Rotterdamse Kunststichting eveneens een groepstentoonstelling, waaraan ook Jungmann deelnam.

Ondertussen was Geertje bedlegerig geworden. In hun huis aan de Hooglandse Kerkgracht was haar bed op de begane grond gezet, zodat zij nog enig zicht had op het Leidse straatleven. Voor Jungmann begon hiermee een moeilijke periode. Waarschijnlijk leefde het echtpaar ook in deze jaren van een uitkering. De *Nieuwe Leidsche Courant* beschreef de situatie: 'Zijn vrouw, nagenoeg even oud, is al jaren bedlegerig en daardoor heeft de schilder een veelzijdige taak te vervullen. Hij is verpleger, moet eten koken, het huis schoonhouden, boodschappen doen, de kost verdienen, bezoekers ontvangen, poseren voor fotografen die hem om zijn karakteristieke kop als model waarderen en wanneer hij tussen dit alles door maar even gelegenheid heeft, zet hij zich aan het schilderen.'[59]

Veel hulp kreeg hij van zijn schoonzuster Mientje, sinds 1941 weduwe, die eveneens in Leiden woonde. Vrijwel iedere dag bezocht zij de Jungmanns om hen bij te staan. In 1956 overleed zij op 75-jarige leeftijd. Sindsdien moest hij in zijn eentje zijn echtgenote verzorgen.

Op 22 december 1951 had de verhuizing van de Hooglandse Kerkgracht naar Oude Vest 91 plaatsgevonden, naar een vroeger wijkgebouw van de Nederlands Hervormde Kerk. Beneden in de grote ruimte aan de achterzijde bracht Jungmann zijn grote kunstverzameling onder.[60] De kamer aan de voorzijde werd zijn atelier. Boven aan de voorzijde bevond zich de woonkamer, waar Geertje in haar bed voor het raam lag. Het huis rook naar kattengeur door de vele katten die hier rondliepen. In de volgende jaren plaatste hij meer dan eens een advertentie: 'Goed tehuis gezocht voor fraaie jonge katjes, gezond en zindelijk'.

Zijn laatste jaren

Ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag op 7 september 1952 wijdde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* een groot artikel aan de jarige Jungmann. De *Nieuwe*

Leidsche Courant deed het vijf jaar later.[61] Hierdoor wist een aantal Leidenaren van dit heuglijke feit. Het was voor hem reden om kort daarna in deze krant een advertentie te plaatsen: 'Mijn dank voor de vele gelukwensen aan huis en op straat. M.J.B. Jungmann, kunstschilder. Oude Vest 91.'[62]

In 1962 verscheen in de laatstgenoemde krant opnieuw een groot portret van de jarige Jungmann: 'Maarten Jungmann 85 jaar maar nog vol levenskracht; karakteristieke figuur in Leiden':

Maarten Jungmann hoopt morgen zijn 85ste verjaardag te vieren. Als een legendarische figuur woont hij in zijn ruime huis aan de Oude Vest te Leiden te midden der schoonheid van een ongelooflijk rijke collectie kunstschatten. Vijfentachtig jaar, maar de onweerstaanbaar voortschrijdende tijd heeft slechts zijn haren vergrijsd. De schilder, lithograaf en boetseerder M.J.B. Jungmann is de laatste tientallen jaren psychisch en fysiek praktisch niet veranderd. Nog altijd is hij kwiek van lopen en levendig van geest, de huid van zijn handen is nog even glad en strak gespannen als die van een jonge kerel, deze man is jeugdig gebleven ondanks of misschien wel juist dankzij zijn grillige levensloop.[63]

De *Nieuwe Leidsche Courant* schreef later: 'Zijn levensavond bracht hij rustig in Leiden door, waar hij als een oud-testamentische profeet door de straten ging. Hij was hier gelukkig. Geschilderd werd er tot de laatste dag: klein vrolijke doeken.'[64] Een enkele keer trok hij er nog opuit, zoals voor het schilderij 'Gezicht op Leiden vanaf de Kaag' uit 1957.

Ook andere kranten besteedden in deze jaren aandacht aan Jungmann.[65] En eveneens kwam Jungmann aan bod in het artikel 'Leidse schilderkunst' van J.N. van Wessem, de directeur van Museum De Lakenhal: 'Deze merkwaardige man, die een unieke verzameling heeft opgebouwd, schilderde prachtige stillevens, die praktisch onbekend zijn, maar een beter lot verdienen.'[66]

Op 10 februari 1963 overleed Geertje op 85-jarige leeftijd. Er verscheen geen overlijdensadvertentie; slechts de rubriek Burgerlijke Stand in het *Leidsch Dagblad* van 14 februari maakte melding van haar overlijden. Haar begrafenis vond plaats op begraafplaats Rhijnhof. Hierbij waren slechts vier mensen aanwezig: Maarten zelf en de twee (aangetrouwde) dochters en de jongste kleinzoon (de auteur van dit artikel) van zijn schoonzuster Mientje.

Jungmann, 'Gezicht op Leiden vanaf de Kaag', 1957. Particuliere collectie.

Overlijden van Jungmann

Het leven zal na het overlijden van zijn echtgenote voor Jungmann niet eenvoudiger zijn geworden. Zijn enige kwaal was, dat hij slecht sliep. Anderhalf jaar later overleed hij op 87-jarige leeftijd na een kort ziekbed.

Zijn overlijden op woensdag 9 december 1964 was nieuws voor de landelijke en plaatselijke dagbladen.[67] 'Zo is er dan toch nog onverwacht een einde gekomen aan dit sterke leven. Jungmann is maar een paar dagen ziek geweest. Nog gaf hij blijk van zijn spreekwoordelijke eigenzinnigheid door het doktersadvies naar een ziekenhuis te gaan in de wind te slaan. Zoals hij geleefd heeft, zo is hij ook gestorven, als individualist pur sang', berichtte de *Nieuwe Leidsche Courant*.[68]

In de krant van 12 december verscheen een rouwadvertentie die zijn zuster had laten zetten. Hierin werd vermeld dat de begrafenis in stilte had plaatsgevonden.

De familie van Jungmann had nog een aantal zaken af te handelen, waaronder de inboedel van Jungmann.[69] De Kunstveiling Mak van Waay in Amsterdam hield in november 1965 een openbare verkoping van 'aquarellen, tekeningen,

Jungmann, Zelfportret, litho, 1901. Particuliere collectie.

etsen, gravures, litho's en boeken alsmede een grote verzameling tegels, merendeels afkomstig uit de nalatenschap van wijlen de heer M.J.B. Jungmann, in leven kunstschilder te Leiden'.[70] Hieronder bevonden zich werken van Breitner, Chagall, Matisse, Picasso, Rembrandt, Sluyters en Toorop. Opvallend genoeg wordt in de catalogus van Mak van Waay slechts eenmaal melding gemaakt van een werk van Jungmann zelf: 'M.J.B. Jungmann – Zelfportret. Getekend in 1901. Litho in groen'. [afb. 2]

Ondertussen hadden de erfgenamen wel een stilleven van Jungmann uit 1938 aan Museum De Lakenhal geschonken.[71]

Postume waardering

In de jaren na zijn overlijden was er nog met enige regelmaat werk van hem te zien op enkele tentoonstellingen, bijvoorbeeld op de grote groepstentoonstelling

'Kunst van de 20e eeuw' in Museum Boymans-van Beuningen in 1972 en op een overzichtstentoonstelling 'Maarten Jungmann' in het Dordrecht Museum in 1981. Ook enkele galerieën waren geïnteresseerd in Jungmann: Galerie Aelbrecht in Rotterdam (1977), Kunsthandel Les Beaux Arts in Den Haag (1985) en Kasteel Rhoon (1987). In Leiden werd slechts eenmaal aandacht aan zijn werk besteed. In 1977 hield Galerie De Poort een kleine tentoonstelling.

Met name in Noordwijk bleef Jungmann in de belangstelling staan, met werk van hem op drie groepstentoonstellingen ('Noordwijkse schilders', 1970; 'Noordwijk Toen en Nu', 1983, 'Kunst in Noordwijk', 1999) en recentelijk, in 2007, een mooie tentoonstelling 'Maarten Jungmann, terug in Noordwijk' in Museum Noordwijk. Op veilingen worden nog altijd met enige regelmaat schilderijen van hem aangeboden.

Noten

1 P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950* ('s-Gravenhage 1969) 571-572.
2 In dit artikel komen de technische aspecten van zijn schilderswerk, als materialen en technieken, niet aan de orde. Men zie hiervoor: M. Hoogduin-Berkhout en W. Hoogduin, *Maarten Jungmann, terug in Noordwijk* (Noordwijk 2007) 9-11.
3 Vader Wilhelmus Jacobus Andreas: geboren 8-2-1849 te Rotterdam, overleden 10-2-1940 te Haarlem; moeder Cornelia Caroline Sophia: geboren 30-10-1852 te Rotterdam, overleden 19-4-1936; zuster Jacoba Catharina, geboren 7-2-1876 te Rotterdam, overleden 8-1-1970 te Haarlem.
4 Dordrechts Museum, *Maarten Jungmann* (Dordrecht 1981) 3.
5 A. Plassaert, *Hollandsche Schilderkunst* (Amsterdam 1923) 209; P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950* ('s Gravenhage 1969) 571.
6 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20-4-1906.
7 *Catalogus der Vierjaarlijksche Tentoonstelling van schilderijen en andere kunstwerken in het gebouw der Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam in 1906* [Rotterdam, 1906] 13 en 33.
8 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 4-9-1906.
9 Hoogduin-Berkhout en Hoogduin, *Maarten Jungmann,* 6.
10 P. Begeer, 'M.J.B. Jungmann, een veronachtzaamd schilder' in: J.C. Heyligers, e.a. (red.), *Rotterdams Accent* (Rotterdam 1961) 72.
11 *Leidsch Dagblad*, 14-5-1908.
12 Dordrechts Museum, *Maarten Jungmann,* 3.
13 Dordrechts Museum, *Maarten Jungmann*, 7.
14 Gemeente Rotterdam, *Raadsverslag Gemeenteraad*, zitting van 11 mei 1911, 207.
15 Gemeente Rotterdam, *Raadsverslag Gemeenteraad*, 207-208.
16 P.P., 'Rotterdam op z'n smalst', *De Controleur*, 20-5-1911.
17 Advertentie *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27-6-1915.
18 P. Koomen, 'M.J.B. Jungmann', catalogus *Tentoonstelling van werken door M.J.B. Jungmann*, (Rotterdam 1913).
19 'Kunstnieuws; Vaarties; kunsthandel', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 25-7-1912; P. Koomen, 'M.J.B. Jungmann', *Maandblad voor Beeldende Kunsten* 1 (1924) nr. 12, 355; 'Kunstnieuws, Kunstzaal Vaarties, Teekeningen van Jungmann', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 11-12-1912.
20 A.v.V., 'Kunsthandel Vaarties; M.J.B. Jungmann', *Algemeen Handelsblad*, 15-4-1915.
21 Dordrechts Museum, *Maarten Jungmann*, 3.
22 Begeer, 'M.J.B. Jungmann, een veronachtzaamd schilder', 73.
23 Ingrid W.L. Moerman, 'De familie Le Poole', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1996,* 67-87.
24 Koomen, 'M.J.B. Jungmann', *Maandblad voor Beeldende Kunsten,* 356.
25 'Werken van M.J.B. Jungmann', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 13-1-1922.
26 'Kunsthandel Unger & Van Mens; M.J.B. Jungmann', *Algemeen Handelsblad,* 13-1-1922.
27 Ter gelegenheid hiervan verscheen de catalogus *Tentoonstelling van schilderwerk van M.J.B. Jungmann.*
28 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2-6-1922.
29 Zij kwamen te wonen op een bovenwoning met atelier aan de Oude Zeeweg 10 (tegenwoordig de Grent) die zij hadden gehuurd

van Jan van Kan.

30 'Unger en Van Mens; M.J.B. Jungmann', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22-9-1923.

31 P. Koomen, 'M.J.B. Jungmann', *Algemeen Handelsblad*, 31-1-1925.

32 'Kunstnieuws; Kunstzaal Unger en Van Mens; het werk van J. [van] Mastenbroek', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 11-3-1925.

33 'Een groot Rotterdamsch schilder; het werk van Maarten Jungmann bij Van Zanten', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21-12-1939.

34 RKD/Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Archiefstukken, map Jungmann, Maarten J.B.

35 A. Glavimans, geciteerd uit: D. Welling, *De Expressionisten* (Amsterdam 1968), 18; P. Koomen, 'Rubriek Tentoonstellingen, Rotterdam', *Maandblad voor Beeldende Kunsten* 4 (1927) nr. 2, 61.

36 'Kunsthandel Voskuil; M.J.B. Jungmann', *Algemeen Handelsblad*, 7-4-1927.

37 *Het Vaderland*, 18-12-1924.

38 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 8-9-1929.

39 Begeer, 'M.J.B. Jungmann, een veronachtzaamd schilder', 73.

40 Tot driemaal toe kwamen in het leven van Jungmann vervalsingen van zijn werk aan het licht: *Rotterdamsch Nieuwsblad,* 18-10-1928; *Leidsch Dagblad,* 27-5-1936; *Vrije Volk,* 15-5-1956.

41 Begeer,'M.J.B. Jungmann, een veronachtzaamd schilder', 73, 74.

42 'Leiden bezit een onbekend museum', *De Waarheid*, 21-12-1962.

43 *De Waarheid*, 21-12-1962.

44 De informatie in deze paragraaf en de citaten die hierin gegeven worden, zijn veelal afkomstig uit de brieven met de correspondentie tussen Jungmann en het Crisiscomité die bewaard worden in het Erfgoed Leiden en omstreken (ELO), Archief van het gemeentebestuur van Noordwijk, ca 1925 - ca 1950, inv.nr. 471.

45 Hoogduin-Berkhout en Hoogduin, *Maarten Jungmann,* 8.

46 'Bij het overlijden van de kunstenaar M. Jungmann', *Nieuwe Leidsche Courant*, 10-12-1964.

47 ELO, Archief Noordwijk 1925-1950, inv.nr. 471: brief van M. Duyster aan G.A.E. Duyster, 22-4-1936.

48 ELO, Archief Noordwijk 1925-1950, inv.nr. 471: brief d.d. 3-9-1936.

49 'Verkiezing; Noordwijk', *Leidsche Courant*, 8-6-1939.

50 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 21-12-1939.

51 Begeer, 'M.J.B. Jungmann, een veronachtzaamd schilder', 74-75.

52 RKD/ Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Archiefstukken, map Jungmann, Maarten J.B.

53 H. Bal, *Noordwijk en zijn kunstenaars* (Noordwijk 1986) 27. *Het Vaderland* van 11 juni 1940 berichtte dat van ongeveer dertig Rotterdamse beeldende kunstenaars bekend is, dat zij door het bombardement 'hun schildersmaterialen, hun atelier en in vele gevallen hun levenswerk kwijt zijn geraakt'.

54 *Het Vaderland*, 2-9-1942.

55 G. Slats, *Noordwijk in de jaren 1940-1945* (Noordwijk 1993) 86.

56 B en W van Noordwijk berichtte op 4 mei 1942 in een brief aan het Voorzieningenfonds voor Beeldende Kunstenaars over deze aanstelling en voegde hieraan toe: 'Uit het bovenstaande zal U duidelijk zijn, dat voor het gezin Jungmann, dat in totaal uit 2 personen bestaat, behoorlijk gezorgd is. Ik mag daarnaast toch wel aannemen, dat hij ook uit verkoopen nog wel inkomen zal hebben gehad.' Zie ELO, Archief Noordwijk 1925-1950, inv.nr. 471.

57 Slats, *Noordwijk*, 150.

58 Het *Rotterdams Nieuwsblad* van 9-9-1947 berichtte hierover: 'De kunsthandels Unger

en Van Zanten aan de Eendrachtsweg en Gebr. Koch aan de Jongkindstraat hebben uit eerbied en bewondering voor de meester op deze dag werk van Jungmann in hun etalages geplaatst'.

59 'Maarten Jungmann 85 jaar, maar nog vol levenskracht', *Nieuwe Leidsche Courant*, 6-9-1962.

60 'Leiden bezit een onbekend museum' berichtte *De Waarheid* van 21-12-1962.

61 'Meester Jungmann 75 jaar', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 6-9-1952; 'Maarten Jungmann, 80 jaar, onvermoeid, strijdvaardig', *Nieuwe Leidsche Courant*, 7-9-1957.

62 *Nieuwe Leidsche Courant*, 18-9-1957.

63 *Nieuwe Leidsche Courant*, 6-9-1962.

64 *Nieuwe Leidsche Courant*, 10-12-1964.

65 *Het Vrije Volk*, 7-9-1962; *De Waarheid*, 21-12-1962; ook Begeer, noot 10.

66 *Leidsch Dagblad*, 1-3-1960. Zie ook: J.N. van Wessem, 'Het culturele leven' in: P.C.N Baesjou,e.a, *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 257.

67 Onder andere: 'M.J.B. Jungmann overleden', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 10-12-1964.

68 'Bij het overlijden van de kunstenaar M. Jungmann', *Nieuwe Leidsche Courant*, 10-12-1964.

69 Notaris R.A.P. Roozen uit Heemstede verzocht in het *Leidsch Dagblad* van 30 januari 1965 een ieder 'die iets te vorderen hebben van – verschuldigd zijn aan – of bescheiden, borgtochten of anderszins onder hun berusting hebben van wijlen Maarten J.B. Jungmann' zich bij hem te melden.

70 H. Nienhuis, *Kunstveilingen S.J. Mak van Waay; Catalogus 164* (Amsterdam 1965) 3.

71 M.L. Wurfbain, *Catalogus van schilderijen en tekeningen; Stedelijk Museum De Lakenhal* (Leiden 1983) 182.

‘Hield Stand, Trots Wereldbrand’

S.G. van Looy en de uitgaven van A.W. Sijthoff’s Uitgeversmij N.V. 1940-1945

Sjors de Heuvel

Nadat A.W. Sijthoff (1829-1913) zich in 1851 had gevestigd in een pand dat hij op de ruïnes van de buskruitramp aan de toenmalige Koepoortsgracht had laten bouwen, ontwikkelde de jonge drukker zich snel tot een innovatief uitgever van internationale allure. Hoewel het in 1908 vernieuwde hoofdkantoor van A.W. Sijthoff’s Uitgeversmaatschappij N.V. aan de Doezastraat – tegenwoordig o.a. een biologisch eetcafé – als laatste plek van herinnering aan de drukker-uitgever is overgebleven, heeft het bedrijf een hoofdrol in de industriële geschiedenis van Leiden gespeeld. Het in 1860 door Sijthoff opgerichte *Leidsch Dagblad* geldt nog steeds als de belangrijkste krant voor Leiden en omstreken, terwijl dochteronderneming de Nederlandsche Rotogravure-Maatschappij tussen 1913 en 1982 heel Nederland bediende met bijzonder drukwerk en de basis legde voor het huidige weekblad *Panorama*.

Ook het *Leids Jaarboekje* werd tussen 1946 en 1976 gedrukt op de persen van Sijthoff, totdat het bedrijf opging in Samsom-Sijthoff Grafische Bedrijven in Alphen aan den Rijn en daarmee E.J. Brill de voornaamste uitgever van de stad werd. Door de grote belangstelling voor het innovatief ondernemen van A.W. Sijthoff is de geschiedschrijving van het bedrijf voor een groot deel beperkt gebleven tot de tweede helft van de negentiende eeuw. Waar het de eerste helft van de twintigste eeuw betreft wordt slechts verwezen naar het gedenkboek *A.W. Sijthoff’s Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden 1851-1951*, verschenen bij Sijthoffs 100-jarig bestaan.[1] Omdat juist aan dit laatste gedeelte van het bedrijfsarchief – tussen 1963 en 2003 bijeengebracht in de Leidse universiteitsbibliotheek – vrijwel niets ontbreekt is het een zeer interessante bron voor nieuw onderzoek.[2]

Tot diep in de twintigste eeuw vertegenwoordigde een uitgever-directeur zijn

Sjors de Heuvel voltooide in 2013 het masterprogramma Boekwetenschap aan de Universiteit Leiden met een scriptie over hetzelfde onderwerp. Hij is werkzaam bij uitgeverij Elsevier.

S.G. van Looy aan zijn bureau in de directiekamer van Sijthoff, ca. 1950. Privé-archief familie Bunge-Van Looy.

bedrijf persoonlijk tegenover derden. Aan de hand van de brieven van Simon George van Looy (geb. 1897), Sijthoffs directeur van 1928 tot aan zijn dood in 1957, leert men welk effect de oorlog had op het bedrijf en zijn personeel. Sijthoffs producten in de jaren 1940-1945 – dat wil zeggen het reguliere fonds, het drukwerk voor de Duitse overheid, maar vooral de ondergrondse uitgaven – schetsen een beeld van de houding die het bedrijf tegenover de bezetter aannam. Afgezien van een In Memoriam in het *Jaarboekje* van 1958 was er over het persoonlijke leven van Van Looy weinig bekend. Zijn dochter Elly Bunge-van Looy (geb. 1933) ben ik zodoende dankbaar voor het kleur geven aan een groot deel van dit verhaal.[3]

S.G. van Looy en Sijthoffs exiluitgaven

A.W. Sijthoff verkoos bij zijn overlijden in 1913 – boven zijn eigen zonen, die elk een van de kranten in Leiden, Den Haag en Rotterdam kregen toebedeeld – schoonzoon C.G. Frentzen (geb. 1846) als opvolger in het Leidse boeken- en tijdschriftenbedrijf. Frentzen kon slechts een jaar van zijn directeurspositie genie-

ten, want in 1914 kwam hij door een familiekwaal plots te overlijden. Zijn zoon en opvolger, A.W. Frentzen (1878-1937), richtte in 1913 de Nederlandsche Rotogravure-Maatschappij (NRM) op. Hoewel deze onderneming al na enkele jaren als onafhankelijk bedrijf verder ging is het altijd aan Sijthoff verbonden gebleven als vaste leverancier van koperdiepdruk-illustraties.[4] Een paar jaar later wist Frentzen de exclusieve rechten op al het drukwerk van het Internationaal Gerechtshof in Den Haag te verwerven. Uit deze samenwerking zouden tussen 1922 en 1940 meer dan 200 individuele publicaties voortvloeien die zijn verspreid over de gehele wereld. Frentzen leed echter, net als zijn vader, onder een zwakke gezondheid. Al op 38-jarige leeftijd was hij zo vaak afwezig dat hij een mede-directeur moest aanstellen. Kunsthandelaar en auteur J. Tersteeg (1873-1953) vervulde deze functie ongeveer acht jaar, totdat hij Sijthoff in 1924 verliet voor een positie bij N.V. Leidsche Uitgeversmaatschappij.[5]

De zoektocht werd gestart naar een jongeman die een frisse wind zou kunnen doen waaien binnen het bedrijf en in 1928 werd de 31-jarige S.G. 'Hans' van Looy aangenomen als mededirecteur. De familie Van Looy had al een uitgever, S.L. van Looy, en een schilder-auteur, Jac. van Looy (1855-1930), voortgebracht. De bekende autobiografische cyclus *Jaapje-Jaap-Jacob* (1917-1930) werd door de neef van de auteur in Amsterdam uitgegeven. Toen S.L. van Looy in 1922 na een langdurig ziekbed kwam te overlijden nam zijn zoon Hans de zaak over. Toen deze zes jaar later naar Leiden verhuisde droeg hij zijn vaders fonds over aan Sijthoff en hield uitgeverij S.L. van Looy definitief op te bestaan.[6] Frentzen moet in Van Looy een waardige opvolger hebben gezien, want vanaf 1929 trok hij zich volledig terug uit het bedrijf. Op zijn beurt had Van Looy respect voor de traditionele uitgaven van Sijthoff, ook al waren sommige kunstperiodieken en andere langlopende titels in die moeilijke jaren dertig niet altijd even winstgevend.

In deze periode verlieten steeds meer Joden, sociaaldemocraten en communisten Duitsland en Oostenrijk, op de vlucht voor Hitler en consorten. Tussen 1933 en 1940 streken ongeveer 30.000 tot 35.000 van hen neer in Nederland. Enkele Joodse auteurs werden opgevangen door uitgeverijen zoals Em. Querido en Allert de Lange – na de oorlog bejubeld om hun fel anti-Duitse literatuur. De bedrijven Martinus Nijhoff, Elsevier en Sijthoff boden Joods-Duitse wetenschappers de mogelijkheid om hun bevindingen vrij te publiceren.[7] Zes maanden nadat Van Looy hem in februari 1934 had ontmoet startte Rudolf Kaiser (1889-1964) als hoofdredacteur van Sijthoffs nieuwe Duitstalige afdeling. Kaiser had literatuur, filosofie en kunstgeschiedenis gestudeerd en was gepromoveerd aan de

Universiteit van Würzburg. In 1933 was hij zijn baan in Duitsland verloren en voelde zich door zijn Joodse achtergrond genoodzaakt met zijn vrouw Ilse Löwenthal (1897-1934) naar Nederland te emigreren. Via zijn eigen netwerk, maar ook dat van zijn vrouw – Löwentahl was de stiefdochter van Albert Einstein – stond Kaiser in contact met Duitslands belangrijkste wetenschappers.

Kaiser maakte zich sterk zoveel mogelijk manuscripten aan te trekken van (Joods-) Duitse auteurs die moeilijkheden ondervonden hun werk gepubliceerd te krijgen in eigen land. In 1934 verschenen de eerste titels in Sijthoffs Duitstalige fonds: vijf werken door de prominente wetenschappers Ferdinand Blumenthal, Hermann Heller, Alfred Einstein en Hans Reichenbach. Van Looy en Kaiser probeerden deze boeken met alle macht in Duitsland aan de man te brengen. Daarbij stipuleerden zij dat Sijthoff niet gezien moest worden als een exiluitgever met de anti-Duitse felheid van Querido en De Lange, maar als een neutrale partij die vond dat de wetenschap niet aan politiek onderhevig moest zijn.[8] De importfirma F. Volckmar uit Leipzig bestelde in het jaar van verschijnen nog 150 exemplaren Heller en 100 Blumenthal. Sijthoff maakte ook distributieafspraken voor andere Europese landen, alsmede de Verenigde Staten.

Intussen had men in Duitsland opgemerkt dat de algemene export van boeken naar Nederland sinds 1933 sterk was gedaald. Het vakblad *Der deutsche Büchermarkt* publiceerde een artikel waarin zij het land beschuldigde van het schenden van zijn politieke neutraliteit door Duitse vluchtelingen een stem te geven. In 1935 werd de Duitse bedreiging voor Kaiser zo groot dat hij besloot naar de Verenigde Staten te verhuizen. Vanuit zijn positie als docent aan de New School of Social Research in New York zette hij zijn redacteurschap echter nog enkele jaren voort.[9]

De staat van het bedrijf

In de eerste helft van de twintigste eeuw bestond de Nederlandse boekindustrie uit ongeveer 60 uitgeversbedrijven die leverden aan 400-500 reguliere boekhandels. Wetenschappelijke werken werden afgezien van bibliotheken en instellingen door slechts 50 winkeliers afgenomen,[10] maar met een populair én wetenschappelijk fonds – zowel boeken als tijdschriften – kon Sijthoff haar producten dus in het gehele land slijten.

De econoom (tevens uitgever) R.E.M. van den Brink heeft achterhaald dat Sijthoffs omzet over 1938 ongeveer 322.000 gulden bedroeg.[11] Hiermee zet hij de uitgeverij met twee procent van het nationale marktaandeel op de negende

De façade van het Sijthoff-gebouw aan de Doezastraat, ca. 1950. Privé-archief familie Bunge-Van Looy.

plaats van grootste Nederlandse uitgevers. Binnen het veld van populaire uitgaven was Sijthoff echter de derde uitgeverij van het land. De getallen van 1939 laten zien dat boeken (53%) en periodieken (30%) zorgden voor het grootste deel van de bedrijfsomzet. De overige zeventien procent werd verdiend met drukwerk voor particulieren en bedrijven, waaronder proefschriften van Leidse studenten. Hoewel Sijthoff haar boeken wereldwijd verkocht bleef Nederland de grootste afzetmarkt (85%), gevolgd door Nederlands-Indië (9%), Duitsland (1%) en de Verenigde Staten (1%).[12]

Het Sijthoff-pand aan de Doezastraat in Leiden besloeg ongeveer 3.600 m^2 en men beschikte hier over wel 85 machines. Achter de façade van het Sijthoff-gebouw bevonden zich in de oorlogsjaren het kantoor en de zetterij, drukkerij en binderij van het bedrijf, die samen werk verschaften aan ongeveer 170-180 mensen.[13] Van Looy verzorgde persoonlijk de meeste zakelijke correspondentie en werd wanneer nodig bijgestaan door procuratiehouder B.P. du Croix (1879-1956). Deze al wat oudere heer was in 1894 onder A.W. Sijthoff begonnen en zou pas in 1951 met pensioen gaan. Sinds 1905 was Sijthoff een naamloze ven-

nootschap, voor een groot deel in het bezit van aandeelhouders uit de families Sijthoff en Frentzen. De courantiers A.W. Sijthoff jr., J. Kars en A. Seret vormden de raad van commissarissen.[14]

De eerste oorlogsmaanden

S.G. van Looy woonde met zijn vrouw 'Iet' van Looy-Groen (1906-1996) en hun dochters Anneke (geb. 1928) en Elly (geb. 1933) aan de Rijnsburgerweg in Leiden, op nummer 167. Vlak na de oorlog beschreef Van Looy zijn oorlogservaringen in een brief, waarvan slechts een ongeadresseerde kopie bewaard is gebleven. Het doel is echter duidelijk: een pleidooi voor elektriciteitsrantsoenen, zodat Sijthoff weer kon produceren. Uiteraard is het gezond een dergelijke brief met de nodige scepsis te benaderen, alhoewel de belangrijkste stellingen door het archief of overgeleverde verhalen zijn bevestigd. In deze brief stelt de directeur dat zodra de eerste exiluitgaven waren verschenen de Duitse overheid hem op andere ideeën probeerde te brengen: 'Tijdens mijn zakenbezoeken aan Leipzig en Berlijn werd ik herhaaldelijk gewaarschuwd dat alle uitgaven der firma Sijthoff nauwkeurig werden nagegaan en dat mijn houding sterk werd afgekeurd. Tijdens mijn bezoek aan het Int. Uitgeverscongres Berlijn 1938 werd ik gewaarschuwd dat ik werd geschaduwd.'[15]

Toen Nederland door Duitsland werd bezet vreesde Van Looy represailles voor zijn vooroorlogse activiteiten. Deze pakten echter anders uit dan hij had gedacht. Van Looy hoopte in eerste instantie dat hij zijn bedrijf ervan kon weerhouden ook maar iets te publiceren dat aanstoot kon geven, want Sijthoff moest tenslotte een apolitieke uitgever blijven. Helaas werd al snel duidelijk dat een inactieve houding zou kunnen leiden tot de inbeslagname van machines en papiervoorraden, de tewerkstelling van technisch personeel in Duitsland of het geforceerd drukken van propaganda. Vanaf de eerste dag van de bezetting zien we dat Van Looy een balans probeert te vinden tussen tussen apolitiek uitgeven, enige financiële standvastigheid voor het bedrijf en het beschermen van zijn personeel.

De eerste tegenslagen volgden vijf dagen na de capitulatie van Nederland. Op 20 mei berichtte de directeur van het Internationaal Gerechtshof dat het Aprilnummer van hun maandelijkse periodiek *Bulletin de l'institut juridique international* tot nader order mocht blijven rusten.[16] Al het andere werk voor het Gerechtshof werd per 1 juni geannuleerd. Het werk aan grote projecten, zoals een wetboek voor Nederlands-Indië, kwam plots tot een halt, omdat transport en communicatie met verre oorden werd bemoeilijkt. Veel van Sijthoffs eigen tijd-

schriften moesten tenslotte worden verkleind naarmate er door redacteurs minder kopij werd geleverd.[17] Van Looy schatte het verlies op ongeveer 2.400 gulden per week. Daarbij had de Vereeniging voor Luchtbescherming nagelaten een rekening van 28.000 gulden te betalen.[18]

Deze financiële tegenslagen waren niet zonder gevolgen voor Sijthoffs personeel. De zetter J.A. Anraad was net teruggekeerd uit het Nederlandse leger toen hij in zijn brief van 22 mei vroeg hoe het stond met het bedrijf.[19] Du Croix antwoordde dat er gelukkig geen doden waren gevallen onder het personeel, maar dat hij hem nog geen werk kon bieden.[20] Anraad was niet de enige. In juni zou Sijthoff voor zelfs 52 werknemers ontslag aanvragen.[21] De overheid, die haar handen vol had aan werklozen, gaf het bedrijf uiteindelijk toestemming 37 mensen te ontslaan.[22] Hierbij werden kostwinners ontzien.[23] Tegen het einde van de zomer verschafte Sijthoff werk aan 134 mensen, terwijl er een jaar eerder nog ongeveer 170-180 personeelsleden actief waren. Voor de oorlog werkte men wel 44 tot 48 uur per week, maar nu draaiden de zetterij, drukkerij en binderij weken van respectievelijk slechts 18, 22 en 38 uur.[24]

In de zomer van 1940 werden de eerste werkloze Nederlandse mannen opgeroepen voor de *Arbeitseinsatz*. Vanaf mei had Van Looy al gezocht naar nieuwe drukorders om zijn personeel bezig te houden, maar nu zouden verdere ontslagen leiden tot tewerkstelling in Duitsland. Hij schreef de Algemene Landsdrukkerij in Den Haag of enig werk kon worden uitbesteed aan Sijthoff.[25] Tegelijkertijd probeerde Du Croix het zakelijke adressenboek *De Nederlandsche Industrie* in Duitsland te slijten.[26] Sijthoff begon ook met het verkopen van oude nummers van tijdschriften, zoals het *Haagsch Maandblad*, in de hoop de vraag naar abonnementen te vergroten.[27] Ook het aanbieden van Sijthoffs vakliteratuur aan *Höherer SS- und Polizeiführer* Hanns Rauter (1895-1949) leidde tot niets.[28]

In september 1940 kondigde H. Koechlin – directeur van het Rijksbureau voor de Grafische Industrie – aan dat alle bedrijven met de mogelijkheid tot het drukken van grote orders zich konden melden bij het *Zentralstelle für öffentliche Aufträge*. Dit nieuwe kantoor was in het leven geroepen om Duitse en Nederlandse overheidsdrukorders te verdelen onder Nederlandse uitgeverijen en drukkerijen.[29] Du Croix reageerde dat Sijthoff zich aanbevolen hield voor drukwerk om haar personeel aan het werk te houden.[30] Toen het Rijkscommissariaat hem echter direct contacteerde met het verzoek enkele politieke pamfletten en boeken te verzorgen[31] wees Du Croix dit stellig af onder het voorwendsel dat men bij Sijthoff slechts ervaring had met romans en wetenschappelijk werk, waardoor

De titelpagina van K. Norel's Dispereert Niet! *met een passend citaat van J.P. Coen, 1941.*

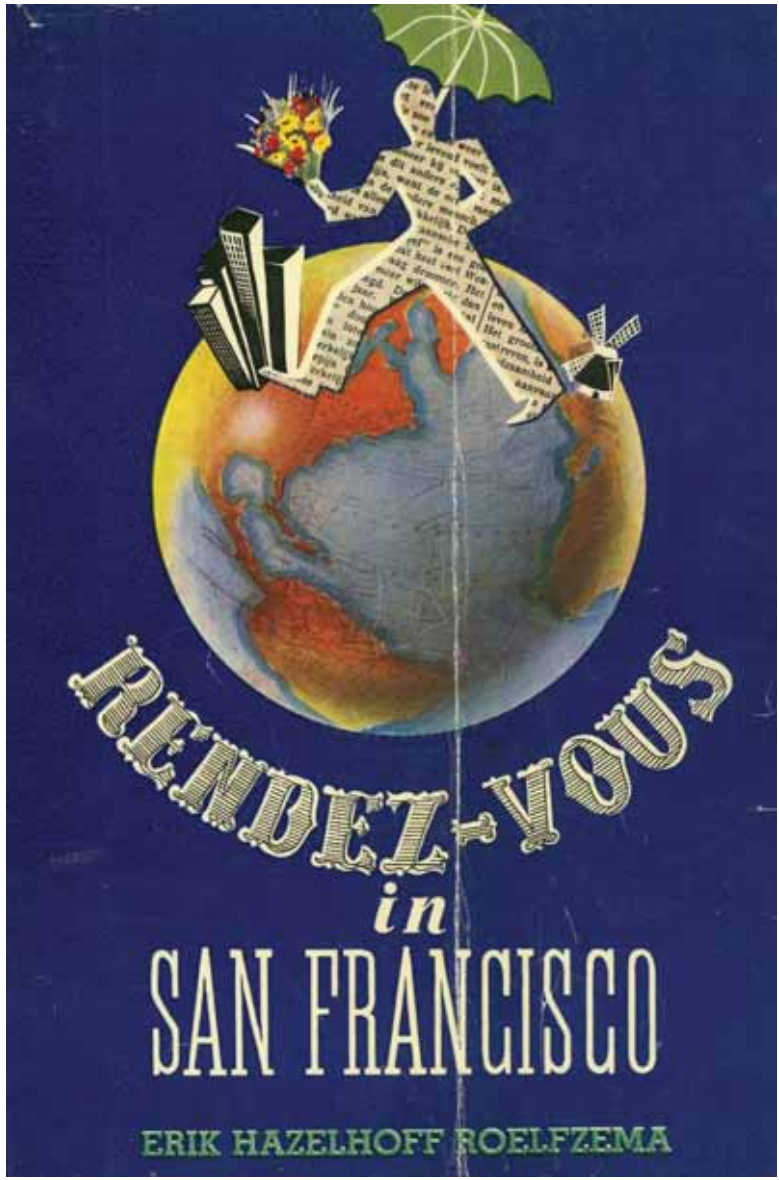
zij zichzelf ongeschikt achtten voor het produceren van politiek drukwerk.[32]

In de nazomer van 1940 werd de Duitse aanwezigheid in Nederland letterlijk zichtbaar in het Sijthoff-gebouw, toen twee kamers werden ontruimd ten behoeve van een Duits militair kantoor. De hier tot aan januari 1941 werkzame soldaten verbleven na werktijd in de ruime kelder.[33] Van Looy reageerde diplomatiek: elke avond groette de directeur hen vriendelijk en schudde ze de hand. Wanneer zijn dochter Elly werd gevraagd hetzelfde te doen vond ze dit doodeng, maar beiden waren uiteindelijk verrast door de beleefdheid van de Duitse soldaten.[34] Dit was geen unieke situatie, want anders dan in Polen waren de Duitse troepen streng geïnstrueerd de Nederlandse bevolking gedisciplineerd te bejegenen.[35] Het over het algemeen positieve beeld van de Duitsers veranderde echter al naar gelang meer mannen werden opgeroepen voor de *Arbeitseinsatz* en de Jodenvervolging met geweld op gang kwam. Het eerste, grootschalige Nederlandse protest zou pas met de Februaristaking in 1941 plaatsvinden.[36]

Uitgeven in oorlogstijd 1940-1941

De Nederlandse overheid was zich vanaf 1936 gaan voorbereiden op een mogelijke oorlog. Grote voorraden van verschillende grondstoffen en basisproducten werden beheerd door speciaal aangestelde Rijksbureaus. Dankzij het vele beschikbare papier kon de Nederlandse boekenindustrie tijdens de eerste anderhalf jaar van de oorlog op vrijwel hetzelfde productieniveau blijven als voorheen.[37] Tussen mei 1940 en december 1941 gaf Sijthoff – naast drukwerk voor bedrijven en privépersonen – ongeveer 82 boeken uit. Hoewel de eerste oorlogsmaanden veel aanpassingen vergden begon de productie zich later dat jaar langzaam te stabiliseren. Vergeleken met 1939, toen ongeveer 60 titels waren verschenen, was 1940 een mager jaar: een totaal van 47 boeken. In 1941 lag de productie met 54 titels alweer wat hoger.[38]

Van de 50 romans die in deze periode verschenen was een groot deel afkomstig van Britse en Amerikaanse auteurs, zoals A.J. Cronin (1896-1981) en Daphne du Maurier (1907-1989), wier boeken in de Nederlandse vertaling erg populair waren geworden. In 1941 verscheen de 27ste druk van Cronin's *De Citadel* terwijl een jaar eerder Du Maurier's *Rebecca* een achtste druk had genoten. In Sijthoffs fonds bevonden zich ook veel Nederlandse romanciers. Van de hand van K. Norel (1899-1971) verschenen de boeken *Janmaats en Sinjeuren* (1940) en *Dispereert Niet!* (1941): twee romans over de Gouden Eeuw. Als men bedenkt dat Norel actief was in het verzet en voor het grootste deel van de bezet-

Een van de bestsellers van 1939-1940: E. Hazelfhoff Roelfzema's Rendez-vous in San Francisco.

ting zat ondergedoken[39] lijkt het niet onmogelijk dat hij Jan Pieterzoon Coen's beroemde leus op de titelpagina liet plaatsen om de Nederlandse bevolking een hart onder de riem te steken: 'Dispereert niet, ontsiet uwe vyanden niet, daer en is ter werelt niet dat ons can hinderen noch deeren, want Godt met ons is.'

De beroemdste Nederlandse auteur in het Sijthoff-fonds van die tijd was wellicht Erik Hazelhoff Roelfzema, later bekend als de Soldaat van Oranje. In 1940 kreeg zijn *Rendez-vous in San Francisco*, een studentikoze beschrijving van Hazelhoffs reis door Amerika, een vijfde druk. Het daarop volgende jaar vertrok hij aan boord van een Zwitsers vrachtschip richting Engeland en liet alle beslissingen omtrent zijn laatste boek – *Het smeulende vuur* (1941) – over aan Van Looy.[40] Na Hazelhoffs vertrek vervolgde diens vader de correspondentie met Sijthoff. Hoewel de precieze verhoudingen onduidelijk blijven, lijkt het erop dat Van Looy en vader Hazelhoff elkaar met enige regelmaat ontmoetten om de vorderingen van Erik in Engeland te bespreken.[41] Er gaat een verhaal in de familie Van Looy dat Sijthoff de student zou hebben gesteund in zijn oversteek,[42] maar verder onderzoek zou moeten uitwijzen of dit echt is gebeurd.

Hoewel Sijthoffs romans weinig Duitse aandacht trokken was men wel zeer geïnteresseerd in het controleren van schoolboeken. In september 1940 werd de uitgever verzocht bepaalde titels niet meer te verspreiden.[43] Vaak volstond het informatie die niet geheel paste bij de ideologie van de bezetter. De naam van de Joodse historicus J. Presser (1899-1970) – later bekend om zijn tweeluik *De ondergang* – moest worden verwijderd van een nieuwe editie van het *Beknopt leerboek der geschiedenis van het vaderland*, dat hij met M.G. de Boer (1867-1958) had geschreven. De Boer werd vervolgens opgedragen o.a. 'de groote wijsgeer Spinoza' te veranderen in 'de Joodsche wijsgeer Spinoza' en andere passages volledig te verwijderen.[44] Boeken over Rotterdam, zoals *De stad aan de Maas* (D. Hans, 1941) en *Rotterdam en hoe het bouwde* (Wattjes en Ten Bosch, 1940) werden hevig gecensureerd of zelfs verboden.[45]

Uitgeven in oorlogstijd 1942-1944

Hoewel de eerste oorlogsjaren voor de uitgeverswereld niet gemakkelijk waren geweest, kwam de grote omslag pas in 1942. Het jaar daarvoor was het Rijksbureau voor Papier wegens schaarste al gestart met enige beperking van de papierdistributie,[46] maar nu kondigde de bezette overheid echter aan dat er alleen papier werd verstrekt als het manuscript van een mogelijke uitgave was goedgekeurd door de Afdeeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting

en Kultuur. Papierschaarste kon zodoende vanaf dat moment worden gebruikt als excuus voor censuur.[47] Tegelijkertijd werd de Nederlandsche Kultuurkamer opgericht. Veel auteurs weigerden om lid te worden en publiceerden hun werk vervolgens exclusief via clandestiene en illegale uitgevers. Uitgevers konden weinig anders dan lid worden, omdat weigering van het lidmaatschap, door volledige uitsluiting van werk, zou leiden tot het einde van hun bedrijf. In april 1942 meldde Van Looy zijn bedrijf bij de Kultuurkamer aan.[48]

De Afdeeling Boekwezen, die overigens uit voornamelijk Duitsgezinde Nederlandse lezers bestond, had de opdracht gekregen alleen 'zeer wenselijke' boeken voor een papierrantsoen in aanmerking te laten komen.[49] Dit waren meestal boeken met een nationaalsocialistisch karakter of een maatschappelijke functie. Tegelijkertijd werden boeken van Britse of Amerikaanse auteurs vrijwel volledig verboden.[50] Men kan zich indenken dat dit een grote klap betekende voor Sijthoffs algehele boekproductie. In 1942 verschenen dan ook slechts vijftien boeken. Het jaar daarop publiceerde Sijthoff er tien. Vanaf het najaar van 1944, het begin van de Hongerwinter, kon in Leiden geen gas en elektriciteit meer worden geleverd. Er werden dat jaar zodoende slechts vijf titels geproduceerd.

Tussen de 30 boeken die sinds 1942 verschenen bevonden zich slechts zes fictietitels. Veel auteurs hadden het lidmaatschap van de Kultuurkamer geweigerd. Met Kitty de Josselin de Jong (1903-1991) en enkele andere romanciers maakte Van Looy de afspraak alvast plannen te ontwerpen voor hun na de oorlog te publiceren werk.[51] De enige *belles-lettres* die in de tweede helft van de bezetting verschenen waren dan ook geschreven door voor de oorlog overleden auteurs. Onder deze titels bevonden zich herdrukken van de dichtbundels van de Belgische schrijfster Alice Nahon (1896-1933), de *Jaapje*-cyclus van Jac. van Looy en *Gedichten* van Jacques Perk (1859-1881).

Omdat het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming volgens minder strenge regels werkte konden wetenschappelijke uitgaven makkelijker worden goedgekeurd.[52] We zien dat Sijthoff zich daarom steeds meer ging richten op wetenschappelijke teksten en naslagwerken. Zo verschenen in 1942 een vijfde en zesde druk van de Utrechtse Bijbel van Brouwer & Obbink, alsmede een boek met psalmen. Met enige moeite kon ook het historisch werk *Hollandsche kapers op Amerikaansche kusten* (1942) van W.J. van Balen worden uitgegeven. Enkele niet nader gespecificeerde passages moesten echter worden verwijderd.[53] Het verzoek om het tweede en derde deel van

The Complete Works of William Shakespeare (1941) te drukken werd genegeerd.[54]

Sijthoff was al sinds jaar en dag de uitgever van *Brinkman's catalogus van boeken*: een voor boekhandels en bibliotheken onmisbaar bibliografisch naslagwerk. Bij de editie 1936-1940, die in maart 1942 zou verschijnen, beval de *Sicherheitspolizei* Van Looy alle titels van Joodse auteurs te verwijderen. Hierop besloot de uitgever het project te annuleren. Volgens de overlevering stond de bezetter erop dat het boek alsnog zou verschijnen, omdat het hen zou helpen met de opsporing van ongewilde auteurs en uitgevers. Uiteindelijk kon Van Looy de uitgave voorkomen door te stellen dat het onmogelijk was het werk te voltooien zolang de redacteur, G.J. van der Lek, in Duitse gevangenschap verkeerde.[55] Desalniettemin moest het verlies worden geschat op ongeveer 80.000 gulden.[56]

De periodieken 1940-1944

Het Departement voor Volksvoorlichting en Kultuur controleerde naast boeken ook de productie van kranten en periodieken. In september 1941 werd de Commissie voor Persreorganisatie geïnstalleerd. Samen stelden deze organisaties regels voor de papierdistributie in deze uitgeverstak.[57] Een uitgever ontving gedurende een afgebakende periode – vaak enkele maanden – papier voor elk van haar periodieken. Zodra de overheid een uitgave niet belangrijk genoeg meer achtte kwam een titel niet meer in aanmerking voor papier. De uitgevers zelf werd verboden papier uit eigen voorraad te gebruiken.[58]

Hoewel de oude Sijthoff enkele kranten had gesticht werden deze inmiddels geleid door aparte directies in Leiden, Den Haag en Rotterdam. Van Looy en zijn collega's hielden zich alleen bezig met populaire, professionele en wetenschappelijke tijdschriften. De bezettende overheid had al vanaf het begin van de oorlog geprobeerd enige invloed op deze tijdschriften uit te oefenen, maar tot aan 1941 werd er weinig actie ondernomen. Op basis van het maandelijks papierverbruik werd Sijthoff dat najaar geïnformeerd dat *De wegwijzer*, een tijdschrift voor de bestrijding van alcoholisme, niet meer in aanmerking kwam voor papierdistributie.[59] Andere titels volgden snel, maar vaak kwam een tijdschrift na ongeveer een maand opnieuw in aanmerking voor papier. Omdat het bedrijf volledig afhankelijk was van de distributiemaatregelen zien we dat de meeste tijdschriften gedurende de oorlog slechts sporadisch verschenen.

Anders dan populaire tijdschriften konden puur technische of wetenschappelijke titels in aanmerking komen voor vaste papierlevering.[60] In september 1941

vroeg Van Looy het Departement van Onderwijs, Wetenschap en Cultuur veertien van Sijthoffs periodieken als zodanig te erkennen.[61] In het antwoord dat hierop volgde maakte het Departement alleen kenbaar dat de helft van de titels beslist niet in aanmerking kwam.[62] Van Looy besloot het opinieblad *Haagsch maandblad* aan de Leidse firma Batteljee & Terpstra te verkopen.[63] Het eveneens afgewezen *Financieel nieuws- en uitlotingsblad* en *La mode pour nos petits* werden voor het einde van dat jaar stopgezet. Uiteindelijk zouden van de oorspronkelijke 24 titels alleen *Museum*, een periodiek over filologie en geschiedenis; *Nederlandsche bibliografie*; *Nutswerk*, het tijdschrift voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; *Ons orgaan*, voor de lokale remonstrantse gemeente; *Tijdschrift voor de politie*; en *De uitgever* de bezetting overleven.

Duits drukwerk

In de eerdergenoemde brief aan het electriciteitsbedrijf vertelt Van Looy over de moeilijkheden die hij ervoer als directeur van Sijthoff: 'Verscheidene malen werd ik ontboden bij het *Referat Schrifftum* en bij de *Sicherheitspolizei* en herhaaldelijk werd ik uitgescholden voor mijn weigerende houding en voor anti-duitsche sympathieën voor den oorlog inzake emigrantenliteratuur.'[64] Sijthoffs Raad van Commissarissen vormde een extra bron van stress voor de directeur. Hier heerste de mening dat een coöperatieve houding jegens de Duitsers zou leiden tot een vergrote omzet.[65] Wellicht nam commissaris J. Kars – tevens directeur van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* – hierin het voortouw, aangezien hij een belangrijke rol had gespeeld in de uitvoering van de Persreorganisatie.[66]

In maart 1941 werd Sijthoff benaderd door het Rijkscommissariaat om de uitgave van het propagandawerk *Die Niederlande in Umbruch der Zeiten* te verzorgen. Willi Janke, hoofd van de *Presseabteilung*, vertelde Van Looy dat hij Sijthoff deze eer wilde verschaffen, omdat het bedrijf veel ervaring had in het publiceren van Duitstalig materiaal. Hij voegde hieraan toe dat met deze uitgave de Groot-Duitse markt voor Sijthoff zou worden geopend. Van Looy weigerde het boek te publiceren en als represaillemaatregel confisqueerden de Duitsers vervolgens meer dan 10.000 kg houtvrij papier. De *Zentralstelle* bood aan het papier terug te geven mits het voor Duitse drukorders zou worden gebruikt. Toen Van Looy een tweede maal weigerde werd het uiteindelijk aan meer meewerkende drukkers geschonken.[67]

Wellicht werd vanaf april 1941 de Duitse druk te groot, aangezien er vanaf dat moment regelmatig Duitse orders op Sijthoffs persen zouden verschijnen. Zo

drukte Sijthoff in 1942 drie werken van de negentiende-eeuwse Duitse historicus Leopold von Ranke (1795-1886) voor uitgeverij Die Heimbücherei: *Julius Cäsar und sein Jahrhundert*, *Wallenstein und seine Zeit* en *Perikles: die Blutezeit Athens*. Voor S. Hirzel Verlag in Leipzig drukten zij het derde deel van *Physik und Technik der Gegenwart* (1942).[68] Naast deze onschuldige titels verschenen er ook enkele politiek georiënteerde boeken. Die Heimbücherei bestelde 5000 exemplaren van Curt Strohmeyer's *Stukas! Erlebnis eines Fliegerkorps* (1942).[69] Ook drukte Sijthoff 50.000 exemplaren van *Die Stunde X: mit Panzern in Polen und Flandern* (1941) door Just Scheu.[70] Zowel dit boek als *Die Strom zieht nach West* (1942) werden in opdracht van Verlag Die Wehrmacht – de uitgever voor het Duitse leger – vervaardigd.[71]

Doordat we niet weten wat er op het Rijkscommissariaat werd besproken kunnen we niet bevestigen of Van Looy deze opdrachten vrijwillig accepteerde. Het feit dat er op verschillende momenten materiaal van Sijthoff werd geconfisqueerd en geschonken aan anderen maakt dat onwaarschijnlijk. Zo werd er bijvoorbeeld 9.000 kilo papier[72] en ruim 18.000 kilo metaal[73] aan drukkers in Eindhoven en Amsterdam gezonden. Volgens Van Looy werd Sijthoff geforceerd kleurenplaten te leveren voor enkele internationale edities van het beruchte propagandatijdschrift *Signal*, omdat de Duitsers wisten dat Sijthoff weinig werk had en de directeur wilde voorkomen dat meer personeelsleden in Duitsland werden tewerkgesteld. Samen met leden van het verzet is toen besloten dat het beter was mee te werken. Uiteindelijk zijn er enkele machines onklaar gemaakt, waarna het werk voor *Signal* na zeven nummers moest worden gestaakt.[74]

In zijn brief aan het energiebedrijf stelt Van Looy dat de winst- en verliescijfers laten zien dat Sijthoff niet had geprofiteerd van Duits drukwerk: in 1942 verloor de drukkerij ongeveer 43.000 gulden aan omzet. Over 1943 boekte men een verlies van 55.000 gulden. In 1944 zou het bedrijf 60.000 tot 70.000 gulden zijn verloren.[75] Het is moeilijk deze cijfers aan de hand van het archief vast te stellen. Winst- en verliesrekeningen zeggen niets over de jaarlijkse omzet en getallen zoals gerapporteerd aan verschillende departementen komen niet altijd overeen. Aangezien Sijthoffs boekenproductie elk jaar kleiner werd mag worden aangenomen dat de financiële staat van het bedrijf eveneens verslechterde. Ter vergelijking: de omzet van de Leidse uitgeverij E.J. Brill werd tijdens de bezetting elk jaar groter, omdat men regelmatig Duitse orders accepteerde. Brill sloot het jaar 1940 af met een omzet van 220.000 gulden, maar over 1944 werd een recordomzet van meer dan een half miljoen gulden behaald.[76]

Clandestiene uitgaven

In zijn bibliografie *Het vrije boek in onvrije tijd* beschreef Dirk de Jong (1910-1974) in 1958 alle clandestiene en illegale literatuur die tijdens de bezetting in Nederland was gepubliceerd.[77] Volgens De Jong verzorgde Sijthoff tussen 1942 en 1945 25 clandestiene uitgaven. Hoewel dit een respectabele hoeveelheid is, behoorde het bedrijf niet tot de grootste producenten. De Bezige Bij, A.A.M. Stols en A.A. Balkema publiceerden respectievelijk wel 64, 60 en 50 werkjes.[78] Sijthoff maakte over het algemeen dichtbundels, maar we vinden ook een novelle en een literair essay. Anders dan de bijtende teksten van volledig ondergrondse uitgeverijen hadden Sijthoffs boeken een soms politieke insteek, maar bleef men mild. Naast de boekjes zowel gepubliceerd als gedrukt door Sijthoff, bevinden zich ook initiatieven van anderen in dit clandestiene fonds. Zo functioneerde Dirk de Jong als uitgever van een serie boekjes onder de naam Herbergreeks, maar werden zij alle acht gedrukt door Sijthoff.

In 1942 werkte de bekende Leidse 'dandy-student' Gerard Goudriaan (1919-1949) voor Sijthoffs periodiek *Nederlandsche Bibliografie*.[79] Dat jaar verscheen zijn eerste dichtbundel, *De wenteltrap* – opgedragen aan de dochter van boekhandelaar G.G.Th. Izaks (Kooyker) – als Sijthoffs eerste clandestiene uitgave. Van Looy liet het op geschept papier gedrukte boekje binden in een helder rood linnen met gouden letters. Ook werd de naam van het bedrijf trots vermeld op zowel de titelpagina als in het colofon. Hoewel de titelpagina stelt dat het boek in 1942 is uitgegeven, presenteerde Goudriaan het pas in het voorjaar van 1943 via een gekke stunt aan zijn vrienden.[80] Omdat de regels omtrent het gebruik van eigen papiervoorraad voor kleine oplages in 1943 veel strenger waren geworden[81] doet dit vermoeden dat het boek misschien is geantedateerd.

In 1943 volgde in ieder geval meer. Louis Lehmann (1920-2012) was al een gevestigde dichter toen hij naast Goudriaan bij *Nederlandsche Bibliografie* kwam te werken. Zijn gedicht *Afscheid van Pétré W. Dantèl* (1943) verscheen dan ook als reactie op Goudriaans bundel. Beide vrienden waren lid van verschillende clubjes van jonge Leidenaars met een liefde voor literatuur.[82] Jan Wolkers (1925-2007), Jan Vermeulen (1923-1985) en Hans van Straten (1923-2004) behoorden ook tot deze kring. In een tijd waarin het uitgeven van literatuur werd onderdrukt vormden deze groepen een veilig thuis dat clandestien een stem had gekregen via Van Looy's uitgeverij.[83] Onder de naam van Jan Vermeulens ondergrondse Molenpers drukte Sijthoff diens eigen dichtbundel *De terugtocht* (1944). Het titelgedicht – over een vriendschap met een 'goede' Duitse soldaat – werd door

De deel van de drukkerij van Sijthoff met personeel, ca. 1950. Privé-archief familie Bunge-Van Looy.

Gerrit Komrij opgenomen in *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in 1000 en enkele gedichten* (1980).

Vlak voor het einde van de oorlog – in januari 1945 – werden zowel Dirk de Jongs Herbergreeks als Sijthoffs eigen pseudoniem De Sleutelpers in het leven geroepen. Hans van Straten uitte in een interview zijn vermoedens dat dit gebeurde om het bedrijf op het laatste moment van een illegaal verleden te voorzien.[84] Deze beoordeling zou Sijthoff echter tekort doen. Naast het feit dat de uitgever al sinds 1942 of 1943 clandestien boeken uitgaf, schonk Van Looy de opbrengst van de Herbergreeks aan onderduikers die door De Jong werden 'geherbergd'.[85] Tegelijkertijd zou de illegaliteit 63.000 kilo papier hebben ontvangen[86] en mochten zij Elly van Looy's kamertje gebruiken als opslagruimte voor etenswaren.[87] Ook moet men in gedachten houden dat, hoewel het zuiden van Nederland al was bevrijd, het begin 1945 in de Randstad nog volop oorlog was. In december 1944 en februari 1945 werd Leiden getroffen door bombardementen, terwijl op 8 maart 1945 een groot deel van het Haagse Bezuidenhout werd weggevaagd.

In deze periode werkten Sijthoffs werknemers 's nachts met enkel een handpers aan het clandestiene drukwerk. Van Looy had een selectie gemaakt van betrouwbare personeelsleden en hen ter controle gevraagd een eed af te leggen over hun werkzaamheden te zwijgen.[88] Elly Bunge-van Looy herinnert zich het verhaal dat er op een nacht een onverwachte Duitse controle plaatsvond. Volgens de overlevering bekeek men elke drukpers in het gebouw behalve de enige waarop het illegaal drukwerk te vinden was, waardoor geen arrestaties konden worden verricht. Van Looy vertelde zijn gezin dat hij op dat moment stond te beven 'als een riet'. Al was het maken van clandestien drukwerk misschien niet verschrikkelijk riskant,[89] Sijthoffs 25 uitgaven mogen als een waardige tegenhanger van de politiek gezinde Duitse boeken worden gezien.

Epiloog

Op 9 mei 1945 arriveerde het Canadese leger in Leiden en werd de stad bevrijd. Een uitbundige menigte verwelkomde de soldaten. Twee maanden later zou dit heuglijk feit nogmaals worden herdacht in een groot stadsfeest met versieringen, parades en spelletjes.[90] Het werk bij Sijthoff begon weer op gang te komen. Van Looy had al plannen gemaakt om enkele boeken over de oorlog te publiceren en moet erg tevreden zijn geweest toen Maurits Dekker (1896-1962) – een Joods auteur én belangrijke figuur uit de illegaliteit – toezegde zijn eerste naoorlogse boek, de oorlogsroman *De laars op de nek* (1945), bij Sijthoff te laten verschijnen. Dekker probeerde tegelijkertijd enkele bevriende verzetsstrijders te overtuigen mee te werken aan een kroniek van hun ervaringen: *Verhalen uit de illegaliteit*. De meesten van hen hadden hun twijfels bij de geloofwaardigheid van mensen die hun ervaringen voor 100 gulden per verhaal zouden verkopen,[91] waardoor het boek uiteindelijk niet zou verschijnen. Jef Last (1898-1972) schreef aan Dekker: 'Maar is Sijthoff inderdaad in orde? Ik hoorde daarover zulke vreemde geruchten'.[92]

Lasts twijfels waren niet ongegrond. Ook al functioneerde de Nederlandsche Rotogravuremaatschappij al jaren niet meer als een dochteronderneming van Sijthoff, het grote publiek associeerde de twee bedrijven nog sterk met elkaar. Tijdens de bezetting werd er bij de NRM een *Verwalter* aangesteld en drukte zij de tekst en afbeeldingen van de nummers van *Signal*,[93] waarvoor Sijthoff was geforceerd extra illustraties te verzorgen. Ook mocht het *Leidsch Dagblad* – eveneens gepubliceerd onder leiding van een aparte directie – tot 1946 niet verschijnen, omdat zijn directeur en redactieleden werden beschuldigd van collaboratie.[94]

Tenslotte moet de Vertrouwensraad hebben opgemerkt dat een van Sijthoffs commissarissen, J. Kars, een rol had gespeeld in de Persreorganisatie. Het spreekt gelukkig boekdelen om te zien dat de afgezette Joodse ex-directeur van de NRM, L. Levisson (1878-1948), Van Looy in juni 1945 aanbood eventuele misverstanden over zijn persoon en bedrijf recht te zetten.[95]

In de jaren na de oorlog herstelde Sijthoff het contact met zijn Britse en Amerikaanse auteurs, wier vertalingen naar het Nederlands opnieuw succes genoten. Als een van de uitgevers voor het internationale Albratross-concern bracht Sijthoff vanaf 1947 onder de noemer *Modern Continental Library* goede, maar goedkope Engelstalige romans op de markt. Samen met vier andere Nederlandse uitgevers probeerde men op een soortgelijke manier herdrukken van Nederlandse romans aan de man te brengen.[96] Het is zeker dat Sijthoff na de oorlog weer snel financieel gezond werd, waardoor de gestage boekenproductie kon worden hervat. Hoe dat precies gebeurde zou de volgende stap in het onderzoek naar deze veelzijdige uitgeverij moeten uitwijzen.

Conclusie

In het historisch overzicht van de eerste 100 jaar Sijthoff stelt de anonieme auteur tegen het einde van de tekst: 'aan de vrucht kent men de boom; de uitgever doet zich kennen aan de boeken, die hij de wereld inzendt'.[97] Dit was precies het uitgangspunt voor dit artikel, want boven alles laten de uitgaven zien hoe Sijthoff in de Tweede Wereldoorlog stond. Al voor de oorlog was men actief in het publiceren van exil-literatuur. Onder de vele Joden die tussen 1933 en 1940 uit Duitsland naar Nederland vluchtten bevonden zich ook wetenschappers. Sijthoff was een van de uitgevers die pleitten voor vrije wetenschap en deze exilwetenschappers een stem gaf door hun werken in de Duitse taal te publiceren. Als gevolg kwam Sijthoff zo wel onder de aandacht van de Duitse overheid, die vanaf mei 1940 Nederland zou bezetten.

Afgezien van enige financiële tegenslagen en ontluikende censuur ging het de Nederlandse uitgeverijen dankzij de grote voorraden papier tijdens de eerste anderhalf jaar van de oorlog relatief goed. In deze periode publiceerde Sijthoff vele vertalingen van Britse en Amerikaanse romans, die in Nederland erg populair waren. Terwijl steeds meer mannelijke werknemers voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland werden gestuurd kwam de grote omslag in de eerste maanden van 1942, met de oprichting van de Nederlandsche Kultuurkamer. Veel Nederlandse auteurs weigerden lidmaatschap terwijl vertalingen van eigentijdse Engelstalige

boeken werden verboden. Tegelijkertijd werd de steeds ernstiger papierschaarste door de bezettende overheid gebruikt om zowel boeken als tijdschriften niet te laten verschijnen of sterk te censureren. In 1944 verschenen er bij Sijthoff zodoende slechts een handvol titels.

Om het tekort aan literatuur enigszins tegen te gaan besloot Van Looy o.a. de werkjes van jonge Leidse dichters uit te geven in een collectie van 25 clandestiene en illegale publicaties. Hoewel deze boekjes het qua aantal en felheid niet halen bij de uitgaven van de grootste clandestiene producenten mogen ze worden gezien als een waardige daad van uitgeversverzet. Tegelijkertijd vormt dit fonds een tegenhanger voor het politiek gezind Duits drukwerk dat onder druk van de bezetter door Sijthoff werd geproduceerd. Regelmatig geconfisqueerde voorraden en een naarmate de oorlog vorderde dalende omzet doen vermoeden dat Sijthoff er echter niet van heeft geprofiteerd.

Noten

1 G.J. van der Lek (e.a.), *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden 1851-1951* (Leiden 1950).

2 Tenzij anders vermeld is alle archiefmateriaal afkomstig uit het archief Sijthoff in de Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL). De UBL heeft de verschillende 'jaargangen' correspondentie slechts als geheel een catalogusnummer toegekend (MS SYT A). Dit betekent dat wanneer men een brief uit 1940 wil raadplegen, deze onder nummer 'MS SYT A 1940' bij de bibliotheek kan worden aangevraagd. Vervolgens kan men met behulp van het alfabetische systeem een correspondent selecteren en op datum zowel de inkomende als uitgaande correspondentie raadplegen.

3 De gesprekken met Elly Bunge-van Looy vonden plaats op 23 januari en 9 februari 2013 in haar woning te Bilthoven.

4 B.P.M. Dongelmans, 'Van de Brave Hendrik tot de Speedmaster' in: *Stad van Boeken: Handschrift en Druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 373.

5 G. Colmjon, 'J. Tersteeg', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1954-1955* (Leiden 1955) 88.

6 Anoniem, 'Historisch Overzicht' in Van der Lek, *Sijthoff's Uitgeversmaatschappij,* XXXI-XXXII.

7 H. Edelman wijdt in zijn boek *International Publishing in the Netherlands 1933-1945* (Leiden 2010) een apart hoofdstuk aan elk van deze uitgevers.

8 Anoniem, 'Duitsche Wetenschap naar Nederland: Uitgaven op "Boven-Nationale" Basis: Interview met dr. Rudolf Kayser', *Het Vaderland: Staat- en Letterkundig Nieuwsblad* (avondeditie), 31 oktober 1934, 9.

9 Edelman, *International Publishing,* 63-75.

10 R.E.M. van den Brink, *Economische Structuur en Ontwikkeling van de Informatiemedia in Nederland 1938-1985: In het Bijzonder die met Betrekking tot de Uitgeverij* (Leiden 1987) 70-71.

11 Van den Brink, *Economische Structuur,* 80.

12 UBL, Archief van A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., MS SYT A, *Vragenlijst Centrale Dienst voor In- en Uitvoer*, 2 september 1942.

13 Nadat Sijthoff in 1974 was vertrokken uit Leiden werd de voorkant van het gebouw tot monument verklaard, maar de achterliggende werkruimten vervangen door woningen. Het ooit rijkelijk gedecoreerde woonhuis van A.W. Sijthoff, links van de uitgeverij, is tegenwoordig een pizzeria.

14 Arch. Sijthoff, *Enquete voor Zentralauftragstelle für die besetzten niederländischen Gebiete*, 15 september 1941.

15 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy*, 16 juni 1945.

16 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief van C.L. Torley Duwel*, 20 mei 1940.

17 Arch. Sijthoff, *Brief aan Districtshoofd der Arbeidsinspectie*, 1 juni 1940.

18 Arch. Sijthoff, *Vragenlijst Centraal Bureau voor de Grafische Bedrijven in Nederland*, 24 juni 1940.

19 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief van J.A. Anraad*, 22 mei 1940.

20 Arch. Sijthoff, *Brief B.P. du Croix aan J.A. Anraad*, 24 mei1940.

21 Arch. Sijthoff, *Vragenlijst Centraal Bureau voor de Grafische Bedrijven in Nederland*, 24 juni 1940.

22 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan Centraal Bureau voor de Grafische Bedrijven in Nederland,* 29 maart 1941.

23 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan Centraal Bureau voor de Grafische Bedrijven in Nederland,* 5 augustus 1940.

24 Arch. Sijthoff, *Enquete voor Rijksbureau*

voor Verwerkende Industrieën, 30 september 1940.

25 Arch. Sijthoff, *Brief Van Looy aan Directie Algemeene Landsdrukkerij,* 21 mei 1940.

26 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan F. Volckmar Kommissionsgeschäft,* 20 mei 1940.

27 Arch. Sijthoff, *Brief Van Looy aan W.M. Westerman,* 17 juni 1940.

28 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan Brigadeführer Hanns Rauter,* 12 augustus 1940.

29 Arch. Sijthoff, *Ingekomen circulaire Rijksbureau voor de Grafische Industrie over Duitse Overheidsbestellingen,* september 1940.

30 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan Rijksbureau voor de Grafische Industrie,* 9 september 1940.

31 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief Reichskommissariat,* 23 september 1940.

32 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan Reichskommissariat,* 27 september 1940.

33 Arch. Sijthoff, *Rekening aan Die Deutsche Wehrmacht,* 15 oktober 1940.

34 Interview met Elly Bunge-van Looy.

35 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* Deel 4 (Eerste Helft) (Den Haag 1972) 2.

36 D. Barnouw, *Geschiedenis van Nederland 1940-1945: De Canon van de Duitse Bezetting* (Zutphen 2010) 55.

37 G. van der Stroom en R. Kruis, 'Het K-Nummer' in: Renders et al., *Inktpatronen: De Tweede Wereldoorlog en het Boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) 383.

38 De boektellingen in dit artikel zijn gebaseerd op de Brinkman-catalogi, waaronder G.J. van der Lek, *Brinkman's Catalogus van Boeken 1936-1940* (Leiden 194?).

39 M. Bloemzaad, *Mannen van Sliedrecht: K. Norel, Schrijver – Een Biografische Schets* (Oudewater 2006) 9-12.

40 Arch. Sijthoff, *Ingkomen brief E. Hazelhoff Roelfzema*, 14 maart 1941.

41 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief S.E. Hazelhoff Roelfzema*, 14 augustus 1941.

42 Interview met Elly Bunge-van Looy.

43 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (DOWC)*, 12 december 1940.

44 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief DOWC,* 6 mei 1942.

45 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief van Reichskommissariat,* 28 oktober 1941.

46 Van der Stroom en Kruis, 'Het K-nummer' 384.

47 L. Lewin, *Het Clandestiene Boek 1940-1945* (Amsterdam 1983) 8.

48 Arch. Sijthoff, *Brief Van Looy aan De Nederlandsche Kultuurkamer,* 3 april 1942.

49 Van der Stroom en Kruis, 'Het K-nummer' 381.

50 A. Venema, *Schrijvers, Uitgevers & hun Collaboratie:* Deel 1 – *Het Systeem* (Amsterdam 1988) 66.

51 Arch. Sijthoff, *Brief Van Looy aan K.H.R. de Josselin de Jong,* 27 mei 1942.

52 Van der Stroom en Kruis, 'Het K-nummer' 381.

53 Arch. Sijthoff, *Brief Van Looy aan W.J. van Balen,* 14 augustus 1942.

54 Arch. Sijthoff, *Brief Van Looy aan Departement van Volksvoorlichting en Kultuur (DVK),* 6 maart 1942.

55 Anoniem, 'Historisch Overzicht', XXXVIII.

56 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy,* 16 juni 1945.

57 Arch. Sijthoff, *Ingekomen Circulaire DVK over Commissie voor Persreorganisatie,* 1 september 1941.

58 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief Rijksbureau voor de Grafische Industrie*, 25 september 1941.

59 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief DVK*, 6 oktober 1941.
60 Anoniem, 'Wetenschappelijke en Technische Tijdschriften', *Leidsch Dagblad*, 25 september 1941, 3.
61 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan DOWC,* 27 september 1941.
62 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief DOWC*, 17 december 1941.
63 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan DVK,* 14 maart 1942.
64 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy*, 16 juni 1945.
65 Interview met Elly Bunge-van Looy.
66 A.J. van der Leeuw, 'De Gelijkschakeling van de Nederlandse Persorganisaties in Zomer en Herfst van 1940' in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in Oorlogstijd:* Deel 1 (Den Haag 1972) 6.
67 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy,* 16 juni 1945.
68 Arch. Sijthoff, *Brief aan Rijksbureau voor de Grafische Industrie,* 11 februari 1942.
69 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan Rijksbureau voor de Grafische Industrie,* 15 januari 1942.
70 Arch. Sijthoff, *Brief Du Croix aan Verlag Die Wehrmacht G.m.b.H,* 2 juli 1941.
71 Arch. Sijthoff, *Brief aan Rijksbureau voor de Grafische Industrie,* 11 februari 1942.
72 Arch. Sijthoff, *Brief Van Looy aan Rijksbureau voor de Grafische Industrie,* 25 juni 1942.
73 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief Rijksbureau voor Non-Ferrometalen*, 16 maart 1944.
74 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy,* 16 juni 1945.
75 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy,* 16 juni 1945.
76 S. van der Veen, *Brill: 325 jaar Uitgeven voor de Wetenschap* (Leiden 2008) 107-111.
77 D. de Jong, *Het Vrije Boek in Onvrije Tijd: Bibliografie van Illegale en Clandestiene Bellettrie* (Leiden 1958).
78 Lewin, *Het Clandestiene Boek 1940-1945*, 188.
79 B. Goudriaan, *De Gedrevene tussen de Dorens: Leven en Werk van de Leidse Dandy-Student Gerard Goudriaan (1919-1949)* (Leiden 2003) 48.
80 H. Schmidt Degener, *Gerard Goudriaan 1919-1949: Een Leids Student* (Leiden 1950) 22.
81 Venema, *Schrijvers, Uitgevers & hun Collaboratie:* Deel 1 – *Het Systeem,* 24-25.
82 B. Goudriaan, *Het Leidse Literaire Leven tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 1995) 35.
83 In Van Looy's eigen exemplaar van *De Wenteltrap* schreef Goudriaan: 'Aan mijn uitgever S.G. van Looy, technisch vader van dezen bundel' (Privé-archief familie Bunge-van Looy).
84 Venema, *Schrijvers, Uitgevers en hun Collaboratie* – Deel 3A – *De Kleine Collaboratie* (Amsterdam 1990) 134.
85 Lewin, *Het Clandestiene Boek 1940-1945*, 23.
86 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy*, 16 juni 1945.
87 Interview met Elly Bunge-van Looy.
88 Interview met Elly Bunge-van Looy.
89 Interviews in Lewin, *Het Clandestiene Boek*, laten bijvoorbeeld zien dat de Duitsers vaak weinig interesse hadden in de actieve vervolging van distributeurs en lezers van clandestiene uitgaven.
90 Leidenaar Joop Kooreman vond begin 2012 in een woonhuis aan de Nieuwe Rijn een 16mm-film van de bevrijdingsfeesten. Hij maakte deze openbaar via Youtube onder de titel *Bevrijdingsfilm Leiden 1945 opgedoken*.

91 Arch. Sijthoff, *Brief F. van Eugen aan M. Dekker*, 15 augustus 1945.
92 Arch. Sijthoff, *Brief J. Last aan M. Dekker*, 12 september 1945.
93 Arch. Sijthoff, *Ongeadresseerde brief Van Looy*, 16 juni 1945. Zie over de NRM in oorlogstijd o.a. Emiel van der Hoeven, 'Rotogravure: een drukkerij met wereldnaam', *Leids Jaarboekje* 105 (2013) 128-154.
94 A. Siebelt, *Gids voor Leiden in de Tweede Wereldoorlog: Beschreven in 650 adressen* (Leiden 2011) 157.
95 Arch. Sijthoff, *Ingekomen brief L. Levisson*, 7 juni 1945.
96 Anoniem, 'Historisch Overzicht', XL-XLI.
97 Anoniem, 'Historisch Overzicht', XLVI.

Touwtrekken om de Leidse arbeiders

16 februari 1943: Henk Woudenberg spreekt in de Stadsgehoorzaal

Alphons Siebelt

Op dinsdagavond 16 februari 1943 hield Henk Woudenberg, de leider van het Nederlands Arbeidsfront, een redevoering in de Stadsgehoorzaal. Het Arbeidsfront was de nationaalsocialistische opvolger van de oude vakcentrales, die opgehouden hadden te bestaan. Woudenberg bezocht Leiden op tournee door Nederland om het Arbeidsfront te promoten. Het bezoek vormde tevens de afsluiting van een korte campagne om vaste voet te krijgen binnen een aantal Leidse bedrijven. Tijdens deze campagne waren de politieke spanningen in Nederland flink toegenomen. Bovendien was het Arbeidsfront bij verschillende Leidse bedrijven niet welkom geweest. Verbazingwekkend genoeg had de Leidse burgemeester, net als Woudenberg ook lid van de NSB, een propagandamars door de stad en een openbare manifestatie voorafgaande aan de slotbijeenkomst verboden. Tot zijn teleurstelling kreeg Woudenberg de fraai versierde zaal niet vol. Hij was woedend over de tegenwerking die hij in Leiden had ondervonden.

Vanaf het begin van de bezetting probeerden de nieuwe machthebbers de bestaande vakcentrales onder controle te krijgen, maar dat was in al 1941 op een mislukking uitgelopen.[1] In juli 1940 was Woudenberg, vanaf 1938 lid van de Tweede Kamer voor de NSB, aangesteld als Commissaris bij het socialistische Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Ondanks ledenverlies bleek de machtsgreep redelijk uit te pakken, aangezien de organisatie onder zijn leiding intact bleef. Maar nadat hij in augustus 1941 ook Commissaris was geworden bij het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond (RKWV), het Christelijk Nationaal

Alphons Siebelt is historicus. Hij schrijft regelmatig over Leiden in de Tweede Wereldoorlog, houdt lezingen en organiseert stadswandelingen.

Vakverbond (CNV) en er bij de aangesloten bonden gemachtigden waren aangesteld, waren deze organisaties vrijwel volledig leeggelopen en daarna opgeheven. Bij de confessionele vakcentrales en vakbonden wenste men onder geen beding onder nationaalsocialistische controle door te werken. Voor rooms-katholieken was lidmaatschap van het gelijkgeschakelde NVV en later toetreding tot het Arbeidsfront uitdrukkelijk door het episcopaat verboden.[2] Ook in christelijke kringen wees men het lidmaatschap principieel af.[3] Alleen het NVV en de aangesloten bonden bleven bestaan totdat het Arbeidsfront er per 1 mei 1942 voor in de plaats kwam. Hoe pakte dit uit in Leiden?

In Leiden waren vrijwel alle plaatselijke afdelingen van de vakbonden aangesloten bij een van de vier overkoepelende organisaties, de socialistische Leidse Bestuurdersbond (LBB), de Rooms-Katholieke Volksbond, de Christelijke Besturenbond en de neutrale Bestuurdersbond. Verder was er nog het radicaalsocialistische Nederlands Arbeids Secretariaat, maar dat was al heel snel door de bezetter verboden. Enkele bestuursleden daarvan waren in juni 1941 opgepakt en naar een concentratiekamp overgebracht. In de bestuurdersbonden waren ook diverse andere organisaties uit de zuil vertegenwoordigd. Zo zaten verschillende bestuurders van de SDAP en van Coöperaties in de LBB. Het bestuur van de LBB stond onder voorzitterschap van de typograaf H.W. Wittenaar. Bestuursleden waren onder meer C. Piena, A. Hollinga en R.F. van Kampenhout. Piena, werkzaam als instrumentenmaker op het Academisch Ziekenhuis, was sinds 1939 lid van de Leidse gemeenteraad voor de SDAP; Hollinga werkte bij de 'blauwe tram', de NZHTM;[4] Van Kampenhout was bouwvakarbeider en woonde in Oegstgeest.

Met de vakcentrales en de vakbonden verdwenen ook de bestuurdersbonden. Daardoor verloren de bestuurders hun functie en eventuele aangestelden hun werk. Over het verdwijnen van de Leidse afdelingen van de confessionele en neutrale bonden is helaas niets bekend. Van de LBB legden alle bestuurders op twee na hun functie neer. Het archief werd vernietigd. Alleen de eerste en tweede secretaris gingen mee over naar het Arbeidsfront.[5] De eerste secretaris G. Snel was sinds 1935 lid van de gemeenteraad voor de SDAP en sinds 1931 bezoldigd beambte van de Leidse afdeling van de Centrale Bond van Transportarbeiders.[6] De tweede voorzitter J. Poelijoe, voorzitter van de woningbouwvereniging De Eendracht, had al in mei 1940 zijn functie neergelegd en overleed op 16 april 1942.[7] Later in de oorlog kwamen enkele bestuursleden weer bijeen onder leiding

van voorzitter Wittenaar om zich voor te bereiden op de terugkeer na de Bevrijding.

Over het aantal leden van het Arbeidsfront in Leiden weten we niet veel. Er zijn mij alleen cijfers bekend over de maanden januari en augustus 1944. In januari waren er 4.355 en in augustus 4.448 leden.[8] Ter vergelijking: op 31 december 1939 had de LBB alleen al meer dan 5.700 leden.[9] In ieder geval waren alle gemeenteambtenaren lid, aangezien de gemeente ze had aangemeld. Aan de andere kant was een aanzienlijk aantal Leidse mannen (naar schatting vele duizenden) in Duitsland werkzaam of ondergedoken en kon dus geen lid zijn. De meeste oud-leden van de confessionele bonden waren geen lid geworden. Dat kon heel ongunstig voor hen uitpakken, aangezien zij geen recht meer hadden op een vakbondsuitkering in geval van werkloosheid. Ze waren dan direct aangewezen op de gemeentelijke steunverlening. Bovendien liepen zij een verhoogd risico om in Duitsland tewerk te worden gesteld. In de zomer van 1944 had het hele Arbeidsfront bijna 450.000 leden zodat er in Leiden ongeveer 1 procent van het totaal aantal leden woonde.

Het Nederlands Arbeidsfront

Het Arbeidsfront koos eerst domicilie in het Volksgebouw aan de Herengracht 34, waar ook het NVV gehuisvest was geweest, maar in september 1942 verhuisde men naar het pand Rapenburg 34.

Het Arbeidsfront was zeker een instrument om de Nederlandse arbeiders over te halen naar het nationaalsocialistische kamp. De propaganda sloot in vorm en inhoud nauw aan bij die van het Duitse *Arbeitsfront*. Wie afging op alle publicaties en openbare redevoeringen kon eind 1942 de indruk krijgen dat het Arbeidsfront oude socialistische, antikapitalistische doelstellingen wilde realiseren. Aan de andere kant waren er duidelijk nationaalsocialistische karaktertrekken te bespeuren, om te beginnen het leiderschapsbeginsel in plaats van democratie. Ook was er de intentie om de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal te laten verdwijnen en er een bedrijfsgemeenschap voor in de plaats te laten komen, uiteraard in nationaalsocialistische zin en onder nationaalsocialistische controle. Maar Woudenberg probeerde van meet af aan evengoed klassieke vakbondstaken uit te oefenen als opkomen voor de verbetering van de arbeidsomstandigheden. Dat zou uiteraard alleen maar kunnen bijdragen aan het succes van het Arbeidsfront en de oude vakcentrales doen vergeten. Ook hierbij werd het Duitse voorbeeld nagevolgd. In oktober 1940 kondigde Woudenberg de komst van een

Het Paasfeest vond alleen plaats in 1944. Op 8 april keken 500 Leidse kinderen van 6 tot en met 13 jaar in de Stadsgehoorzaal naar een toneelspel over kaboutertjes, feeën en de paashaas. Het werd uitgevoerd door Amsterdamse kinderen, die in diverse plaatsen optraden. Uiteraard kregen ze ook deze keer een traktatie. Coll. A. de Rijck.

nieuwe 'werkgemeenschap' aan van het NVV, genaamd Vreugde en Arbeid. Dat was een kopie van het Duitse *Kraft durch Freude*, dat zelf ook weer een onderdeel was van het Duitse *Arbeitsfront*.[10] Vreugde en Arbeid moest zich richten op vrije tijd, ontspanning en culturele behoeften. Tot in september 1944 werd er hoofdzakelijk in de Stadsgehoorzaal regelmatig amusement georganiseerd zoals circusvoorstellingen, muziekuitvoeringen door orkesten of boksgala's en werden er artiesten naar Leiden gehaald. Ook regelde Vreugde en Arbeid vakanties en taalcursussen voor zijn leden. Verder organiseerde Vreugde en Arbeid bijvoorbeeld in 1944 een Paasfeest in de Stadsgehoorzaal voor 500 kinderen, van wie vader in het buitenland werkzaam was.[11] In aanwezigheid van de burgemeester werd een toneelspel opgevoerd met de titel 'En toch werd het lente'.

Een onderdeel van Vreugde en Arbeid was Schoonheid van den Arbeid, net zoals het Duitse *Amt für Schönheit der Arbeit* een onderdeel was van *Kraft durch Freude*. Het Duitse instituut had zich in de jaren dertig ingespannen om de arbeidsomstandigheden in de bedrijven te verbeteren. Begin 1939 waren de activiteiten van het instituut echter al verminderd omdat de productie voorrang moest krijgen en de verbetering van de arbeidsomstandigheden maar even moest worden uitgesteld tot betere tijden.

Er verscheen een boekje *'Schoonheid van den Arbeid' in Duitschland*, een vertaling van een boekje van de hand van Wilhelm Lotz. Het werd verspreid door de 'Duitsche inlichtingendienst' uit Berlijn en verscheen ook in het Spaans en het Frans en misschien ook nog in andere talen. Volgens deze brochure stonden in de nieuwe opvattingen de mensen centraal en moesten de werkomstandigheden voldoen aan de menselijke maat. Het boekje was voorzien van een aantal foto's uit een waarschijnlijk hypermoderne modelfabriek die duidelijk moesten maken wat de bedoeling was. De ruimten zijn licht en schoon. Er is een fraaie tuin rond de fabriekshallen waar men kan sporten en musiceren. De arbeiders en arbeidsters werken er duidelijk voor hun plezier en krijgen tussen de middag een smakelijke maaltijd voorgezet in het bedrijfsrestaurant. Voor iedereen die dit onder ogen kreeg was het duidelijk dat er in Leiden en zelfs in heel Nederland weinig of geen fabrieken te vinden waren, die helemaal aan dit ideaalbeeld voldeden.

Waren er mensen enthousiast voor de nieuwe ideeën? Wat weten we over de gemeenschapsgedachte in Leidse bedrijven? Er is wel een voorbeeld van een nieuwe vereniging bij een bedrijf te vinden. Zo werd bij de Hollandse

Contructiewerkplaatsen en het zusterbedrijf de Nederlandsche Electrolaschmaatschappij in 1941 de Ontwikkelings- en Ontspanningsvereniging De Stalen Band opgericht. Werknemers gingen samen wandelen, zwemmen, deden aan toneel en hadden een eigen amusementsorkest. Het lijkt erg onwaarschijnlijk dat De Stalen Band onder invloed van de nieuwe ideeën werd opgericht. Veel bedrijven zoals de conservenfabriek Tieleman & Dros of het spoor- en tramwegpersoneel hadden al langer een muziekgezelschap of personeelsclubs. Veel mannen werkten een groot deel van hun werkzame leven bij hetzelfde bedrijf. Tot in de jaren vijftig werden er met grote regelmaat jubilarissen gehuldigd voor hun 25- of 40-jarig dienstverband. Arbeiders zorgden er voor dat ook hun kinderen in het bedrijf aan de slag konden. De werknemers voelden zich verbonden met hun bedrijf, ook al hadden de eigenaren/directeuren meestal patriarchale trekjes.

Uit Leiden kennen we één fabriek waarvan de administratie bewaard is gebleven en waarvan de eigenaren prominent lid waren van de NSB, namelijk de textielfabriek J.J. Krantz & Zoon. Voor zover bekend hebben de eigenaren noch vóór, noch gedurende de bezetting investeringen gedaan of verbouwingen laten doen, die met een modernisering van de arbeidsomstandigheden in nationaalsocialistische geest te maken hadden. De behaalde winsten werden deels aan het bedrijf uitgekeerd aan de eigenaren voor privédoeleinden en deels gebruikte om de productie te verhogen maar niet voor investeringen op het gebied van de arbeidsomstandigheden.[12] Volgens het *Leidsch Dagblad* maakte Schoonheid van den Arbeid in november 1942 bekend, dat er in Nederland in 216 bedrijven kantines waren aangebracht of verbeterd. Dat was in ieder geval niet gebeurd bij Krantz. Het Arbeidsfront lijkt bij de Leidse bedrijven weinig invloed te hebben gehad.

Bedrijfsappèls

Het wilde niet vlotten met het Arbeidsfront hoezeer er ook propaganda voor werd gemaakt. Woudenberg reisde vanaf het najaar van 1942 maanden door heel het land om het Arbeidsfront te promoten. Met het oog op het bezoek van Woudenberg op 16 februari 1943 werd er in de week daaraan voorafgaand in verschillende bedrijven een 'bedrijfsappèl' gehouden. Dergelijke bijeenkomsten waren bedoeld voor het hele personeel om te luisteren naar toespraken van het Arbeidsfront. Een eerste bedrijfsappèl had al op 1 april 1942 plaatsgevonden bij de NV Fabriek van Suikerwerken v/h Gebr. Pel. Daar was één directeur lid van de NSB. De volgende dag werd de Stedelijke Lichtfabrieken aangedaan. In beide

gevallen hield een vertegenwoordiger van het Arbeidsfront (het *Leidsch Dagblad* spreekt nog over het NVV) een inleiding over de waarde van de arbeid voor het bedrijf en vooral voor het Nederlandse volk.[13] Op 26 augustus 1942 werd nog een bedrijfsappèl gehouden bij de Snelvriesconservenfabriek VITA aan de Hogewoerd 183. Overigens was VITA geen puur Leids bedrijf maar een vestiging van het bedrijf uit Den Haag. In juli 1941 was de directeur A. Braems vervangen of opgevolgd door een zekere C. Koch uit Löwenberg, Duitsland. Het volgende appèl vond plaats op 3 november van dat jaar in de Touwfabriek. In februari 1943 werd een hele serie bedrijfsappèls gehouden.[14] Begin februari vond een appèl plaats bij de wasserij van de Fa. Spronk en de zeepfabriek van de Fa. Sanders.[15] Op 8 februari in het café-restaurant In den vergulden Turk, de volgende dag bij NV Leidse Meubelindustrie en de textielfabriek Fa. J.J. Krantz & Zn. Het verslag van dat laatste bezoek, dat de volgende dag in de krant verscheen, maakt veel duidelijk over de moeizame tijd die het Arbeidsfront doormaakte. L.P. Krantz, die, zoals bekend mag worden verondersteld, een prominent lid van de NSB was, en de propagandaleider voor Zuid-Holland richtten zich allebei tot het personeel over het gebrek aan medewerking dat het Arbeidsfront van bedrijven ondervond en het wantrouwen bij zeer veel arbeiders.

Op 10 februari werden drukkerij Batteljee en Terpstra, NV Imenexco (witgoed, kachels en haarden) en garage Kamsteeg in Oegstgeest aangedaan, op donderdag 11 februari de smederij en lasserij Den Os aan de Herengracht en de daarop volgende dag V&D. Op dat appèl bij V&D sprak de provinciale propagandaleider van het Arbeidsfront, een zekere A. Vos, en hij deelde mee dat hij de vorige dag was gebeld door een juffrouw die hem meedeelde dat dit zijn laatste optreden zou worden. Een bedreiging, waar Vos zich echter niet door zou laten weerhouden om voor het Arbeidsfront te spreken. Die vrijdag werden er nog bedrijfsappèls gehouden bij de NV NELIF Factotum aan de Maredijk (lichtbouwplaten), Beuth in de Kaiserstraat (kapok, bedveren, gewatteerde en donzen dekens), bij textielfabriek Zaalberg in de Vestestraat, de Leidsche Aardappelcentrale aan de Herengracht en in café-restaurant 't Schuttershof. Op zaterdag volgde een appèl bij de firma Th. Smit (Röntgenapparatuur) en tot slot van de week bij de NV Leidsche Zoutkeet aan de Oude Singel. Maandag 15 februari was dan de laatste bij het boekantiquariaat Burgersdijk en Niermans.

Met uitzondering van de directie van Krantz staan de genoemde bedrijven niet bekend om hun nationaalsocialistische gezindheid, maar voor zover bekend waren er in verschillende van deze bedrijven wel een of meer leidinggevenden

In 1942 en 1943 werd in de Stadsgehoorzaal een kerstfeest gehouden voor kinderen, van wie de vader in het buitenland werkte. De kinderen kregen speelgoed en snoepgoed en mochten iets meegeven voor hun vader. In 1942 was de organisatie in handen van de nationaalsocialistische organisaties Winterhulp en de Nederlandse Volksdienst, in 1943 van Vreugde en Arbeid. Waarschijnlijk is het feest in 1944 niet doorgegaan. Coll. A. de Rijck.

met sympathie voor de NSB. Mogelijk waren er ook bedrijven bij, die juist vanwege hun afkeer van het Arbeidsfront met opzet werden bezocht. In het *Leidsch Dagblad* van de 13e verscheen een 'onderhoud' met Woudenberg, waarin nader werd ingegaan op de bedoeling van de bedrijfsappèls en de functie van de Sociale Voorman en de *Betriebsführer*. Een bedrijfsappèl was geen 'kameraadschapsavond', maar een gelegenheid waar de *Betriebsführer* en de *Gefolgschaft* met elkaar konden overleggen onder het bemiddelend oog van de Sociale Voorman. Helaas moest Woudenberg wel toegeven dat er op dat moment 'materieel weinig winst' te halen viel.

Een speciaal themanummer over Leiden

Ter gelegenheid van de propagandacampagne was in de weken er aan voorafgaand aan die 16e februari 1943 een speciaal Leids nummer verspreid van *Arbeid*, het weekblad van het Arbeidsfront. Dit speciale Leidse nummer bevatte buiten wat artikelen van toeristische aard over de bezienswaardigheid van de stad ook een artikeltje over de laatste ontwikkelingen bij een niet met name genoemde fabriek in Leiden. Het moet wel gaan over VerTo, de Verenigde Touwfabriek in Leiderdorp. Over de exploitatie van dit bedrijf is, in tegenstelling tot de textielfabriek van Krantz, erg weinig bekend. Het was een vestiging van een klein concern, waarvan de hoofddirectie in Rotterdam gevestigd was. In 1941 maakte de Leidse vestiging nog een normale winst. In dat jaar werd een nieuwe spinnerij en een nieuw pakhuis gebouwd.[16]

In het artikel in *Arbeid* leidde de Sociale Voorman de bezoeker door het bedrijf. De aandacht werd gevestigd op de nieuwe kantine met tegels, marmeren tafelbladen en een waslokaal, de nieuwe toiletten en het sportveld met gehuurde gymnastiekzaal, waarin de bedrijfssportvereniging Tona regelmatig oefende. Verder was er met ingang van 1 januari 1943 een pensioenfonds opgericht. De Sociale Voorman dankte uitvoerig de *Betriebsführer*, zonder wiens medewerking dit alles nooit gerealiseerd zou zijn. Bij het artikel staan twee foto's afgedrukt van de kantine en van de toiletten. Uit dit verhaal mogen we wel opmaken, dat dergelijke fraaie voorzieningen in veel, vermoedelijk de meeste, bedrijven niet zo fraai waren en dat het bedrijf er dus trots op kon zijn.

Uit een bericht in het *Leidsch Dagblad* van 3 november 1942 over het bedrijfsappèl van die ochtend blijkt, dat de kantine toen gloednieuw was. Aanwezig waren onder meer aanwezig de propagandaleider van het Arbeidsfront G.J. Zwertbroek en de (Kring)leider P.J.K. Determan.[17]

Op het bedrijfsappèl sprak *Betriebsführer* J. van Deventer, die vanaf 1934 bedrijfsdirecteur was en dat tot 1958 zou blijven, een openingswoord waarna Zwertbroek een betoog hield over onder andere de arbeidersbeweging in de nieuwe tijd. Volgens hem was de tijd dat de productie van de levensbenodigdheden plaats vond ten bate van de eigenaren en het kapitaal voorbij. 'Thans wordt het algemeen belang gediend', reden waarom men in een bedrijf moest samenwerken als 'kameraden'. De nieuwe kantine was het gevolg van de nieuwe aanpak op het gebied van de verzorging van de arbeid. Zwertbroek was als oud-SDAP'er en oud-VARA-man gewend socialistische propagandatoespraken te houden. Vermoedelijk heeft Van Deventer Zwertbroeks toespraak niet kunnen waarderen, net zo min als de betiteling *Betriebsführer*. De naam van de Sociale Voorman wordt nergens vermeld. Maar de bedrijfskantine en de gymzaal waren geen verdienste van het Arbeidsfront. Eigenlijk pronkte het Arbeidsfront dus met andermans veren in het blad *Arbeid*.

Openbare manifestatie verboden

De campagne van het Arbeidsfront vond plaats in een periode van toenemende politieke spanningen in Nederland en van schokkende ontwikkelingen aan het oorlogsfront. Vanaf eind 1942 leek het er op, dat NSB-leider Anton Mussert eindelijk de touwtjes in handen zou krijgen. In december 1942 mocht hij zich van Hitler 'Leider van het Nederlandse volk' noemen, een verder inhoudsloze titel. Met ingang van 1 februari 1943 mocht Mussert een Secretarie van Staat oprichten, een soort kabinet, waarvan de leden 'Gemachtigden van de Leider' werden genoemd. Menigeen (niet alleen bij de NSB) zag hierin een begin van een regering-Mussert. Vlak voor Woudenbergs optreden waren er op twee van deze Gemachtigden aanslagen gepleegd. Op zaterdag 6 februari in Den Haag op luitenant-generaal b.d. Hendrik Seyffardt, Gemachtigde voor het SS-Vrijwilligerslegioen. Een tweede aanslag vond kort daarop plaats op dinsdag 9 februari in Voorschoten. Slachtoffer was Herman Reydon, een bekende NSB-propagandist, die was benoemd tot Gemachtigde voor de Volksvoorlichting. Daarnaast was hij ook nog secretaris-generaal van het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten en president van de Kultuurkamer. Hij werd neergeschoten in zijn huis en overleed een half jaar later. Zijn echtgenote was wel op slag dood. Beide aanslagen waren gepleegd door de verzetsgroep CS-6, waarvan de neuroloog Gerrit Kastein, die tot kort voor de oorlog in Leiden had gewoond en gewerkt, deel uitmaakte.[18]

De machtsgreep van de NSB vond plaats onder moeilijke omstandigheden. Het Duitse leger leed namelijk eind januari / begin februari 1943 bij Stalingrad een verpletterende nederlaag, de eerste grote nederlaag van de oorlog. De kranten publiceerden op 4 februari dat de strijd bij Stalingrad door de Duitsers was verloren. Joseph Goebbels, de Rijksminister voor Propaganda, greep deze nederlaag aan om enkele dagen rouw af te kondigen en op te roepen tot de 'totale oorlog'.[19] Gedurende deze rouw, die duurde van 4 tot en met 6 februari, moesten de bioscopen en schouwburgen gesloten blijven en was elke openbare amusementsvoorstelling verboden.

Die totale oorlog beloofde voor Nederland niet veel goeds. Op 7 februari had *Hauptdienstleiter* F. Schmidt, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, in een toespraak in de Leidse Stadsgehoorzaal tot leiders van de NSDAP en NSB krachtige taal gesproken en aangekondigd, dat ook in Nederland alle nodige maatregelen zouden worden doorgevoerd en dat de plaats van iedere Duitser die onder de wapenen werd geroepen, zou worden vervangen door een andere Germaan. Het verslag van deze bijeenkomst met de rede van Schmidt verscheen uitgebreid zowel in het *Leidsch Dagblad* als *De Leidsche Courant* (en uiteraard in vele andere dagbladen), zodat iedereen de tekst kon lezen. Bij veel Leidse bedrijven waren er al in 1942 door het Arbeidsbureau arbeiders in Duitsland tewerkgesteld en uit de woorden van Schmidt kon men opmaken dat er nog meer zouden volgen. Voor velen een weinig aanlokkelijk vooruitzicht.

Wat misschien maar enkelen wisten was, dat na afloop van deze bijeenkomst, in verband met de aanslag op Seyffardt en andere NSB'ers, tot een landelijke jacht op 'plutocratenzoontjes' werd besloten. In Leiden werden in de dagen er na verschillende studenten en scholieren opgepakt en overgebracht naar het concentratiekamp in Vught. De jongens die weer vrijkwamen doken onder. Overigens deed er op zondag 14 februari in Leiden een 'dringend' gerucht de ronde, dat de Nederlandse onderofficieren weer in krijgsgevangenschap zouden moeten gaan.[20]

Het Arbeidsfront had voorafgaand aan de meeting van 16 februari een mars en een openluchtmanifestatie willen houden. Dat was echter door burgemeester R.N. de Ruyter van Steveninck verboden. Mogelijk had hij een voorgevoel dat een mars van de NSB door de stad en de manifestatie onder de gespannen politieke omstandigheden iets onbeheersbaars bij de bevolking zou kunnen gaan losmaken en heeft hij er voor gekozen geen provocaties toe te laten.

Dat moet voor Woudenberg een pijnlijke smet op de dag geweest zijn. Hij stak zijn woede over het optreden van de burgemeester niet onder stoelen of banken, maar dat stond niet in het verslag in het *Leidsch Dagblad* of in *De Leidsche Courant*, alleen in het eigen blad *Arbeid*. Volgens *Arbeid* had de burgemeester als reden opgegeven dat er risico was van 'mogelijke schade aan het historische centrum'. Was de burgemeester daar echt bang voor? In 1940 en 1941 liepen optochten van de WA steevast uit op rellen, maar sinds begin 1943 was dat al niet meer gebeurd.

Pikant detail is natuurlijk dat De Ruyter van Steveninck een prominent lid van de NSB was.[21] Het is tekenend voor hem, dat hij niet gewoon ruim baan gaf aan een voor de NSB en het nationaalsocialisme belangrijke organisatie in een voor het regime kritieke periode. Hij lijkt daarmee, zoals wel vaker, een verstandig en betrokken bestuurder van de stad, die de woede van een NSB-prominent durfde te weerstaan. Het kan natuurlijk ook zo zijn geweest dat de burgemeester opdracht van hogerhand heeft gekregen om zo te handelen.

Woudenberg spreekt in de Stadsgehoorzaal

De bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal op dinsdagavond 16 februari 1943 vormde dus een afsluiting van de reeks bedrijfsappèls.[22] De toegangsprijs was 10 cent. Er was 'ruime belangstelling' schreef de krant daags erna, dus waarschijnlijk was de zaal niet vol. Het publiek moest eerst een kleine teleurstelling verwerken. De voorgenomen amusementsvoorstelling van Vreugde en Arbeid kwam zonder opgaaf van redenen te vervallen. Wel werd er muziek gespeeld door het Rotterdams Symphonieorkest. Die avond sprak Woudenberg over de fundamenten van het socialisme als dienst aan de gemeenschap en over kameraadschap. Om de gemeenschapsgedachte te helpen verwezenlijken waren de Sociale Voormannen ofwel de *Betriebsführer* aangesteld. Hij gaf uitleg over de taak van deze functionarissen.

Aan het einde van zijn rede noemde hij nog enkele voornemens van het Arbeidsfront. Het zou niet rusten voordat iedereen op zijn bonnen zou kunnen kopen waar hij recht op had. Verder zouden de gezinnen van de arbeiders die in Duitsland werkten gedurende de eerste weken dat de man weg was (en dus nog geen loon kon overmaken) een behoorlijk inkomen moeten krijgen. Ook moesten overwerkuren boven de 48 uur worden beloond met 25 procent meer loon. Het waren ongetwijfeld lokkertjes, maar Woudenberg durfde in ieder geval een aantal actuele problemen voor de gewone man hardop te benoemen. Het is

de vraag of hij daar in de gespannen politieke situatie veel mensen mee heeft kunnen overtuigen.

Leidse industriëlen

Het speciale nummer van *Arbeid* bevatte op pagina 8 nog een opmerkelijk artikel. Daarin wordt gemeld, dat het aantal Sociale Voormannen bij Leidse bedrijven 'regelmatig toeneemt', maar dat er hardnekkig verzet wordt geboden door een twaalftal ondernemingen. 'Het zijn de fabrikanten, die vroeger in de industriële club samen plachten te komen en thans een bolwerk van het kapitalistische ondernemersdom in Leiden vormen. Het zijn de Leidse *captains of industry*, die in starre vasthoudendheid onder leiding van de adviseur van de voormalige industriële club zich tegen de aanstormende nieuwe tijd verschansen' aldus het artikel. Als zij in hun houding blijven volharden 'dan plaatsen zij zichzelf buiten de gemeenschap, met alle gevolgen van dien'. Dreigende taal dus. Wie waren die *captains of industry*? Wie was die adviseur?

Het Arbeidsfront nam hier ongetwijfeld de Vereniging van Leidsche Industriëlen op de korrel, opgericht in 1917, waarvan de advocaat mr. F.J.J. Trapman sinds 1926 secretaris was. Trapman had naast zijn advocatenpraktijk aan de Breestraat verschillende commissariaten en adviseursfuncties bij Leidse bedrijven. In 1925 was hij uit militaire dienst gekomen in de rang van kapitein van het 6e Regiment veldartillerie, dat in de Doelenkazerne was gelegerd, en had hij zijn advocatenpraktijk aangevangen. In 1936 werd hij voorzitter van de Leidse Burgerwacht. Tijdens de mobilisatie in 1939 werd hij in de rang van reserve luitenant-kolonel kantonnementscommandant van het garnizoen Leiden. Dat jaar was hij ook lid van de Leidse Luchtafweercommissie die had geijverd voor de aanschaf van luchtafweergeschut door particulieren.[23] Daarnaast, maar dit terzijde, was hij jarenlang bestuurslid van de 3-Octobervereniging. Het bericht in *Arbeid* liet zien dat het Arbeidsfront bij een aantal grote bedrijven buiten de deur werd gehouden.

DeLeidse Industriëlen club kende geen persoonlijke, maar alleen bedrijfslidmaatschappen. Om welke twaalf personen het ging is niet meer te achterhalen, maar van één weten we zeker, dat hij daar bij heeft gehoord, namelijk Jan ter Haar, mededirecteur van de textielfabriek Van Wijk & Co. Bij zijn begrafenis in 1947 werd gememoreerd hoe Ter Haar geweigerd had een bedrijfsappèl toe te laten en dat hij daarvoor was ontboden door E.A. Schwebel, de *Beauftragte* van

Rijkscommissaris A. Seyss-Inquart voor de provincie Zuid-Holland. Maar in plaats van te worden bestraft kreeg hij het voor elkaar, dat er geen enkel bedrijfsappèl meer in Leiden zou plaatsvinden.[24] Inderdaad vinden we geen gegevens meer over bedrijfsappèls in Leiden na februari 1943 en we mogen dan ook aannemen, dat Woudenberg een nederlaag had geleden.

Wat was het motief van Jan ter Haar om zich te keren tegen inmenging van het Arbeidsfront? Het gemakkelijkst is het om te zeggen: afkeer van het nationaalsocialisme, ja zelfs verzet! Ter Haar speelde later in de oorlog nog een ondersteunende rol in de illegaliteit. Hij werd plaatselijk contactman van een kleine landelijke illegale organisatie, het Nationaal Comité. In samenwerking met het eveneens illegale Nationaal Steunfonds werden valse papieren gebruikt om werknemers tegen uitzending naar Duitsland te beschermen. Van Wijk & Co hield met dit doel ook een zwarte bedrijfsadministratie bij.[25] Verzet is dus een heel plausibele verklaring, die ongetwijfeld juist is, maar misschien ook wat beperkt. Misschien was Ter Haar ook wel gewoon een zeer conservatieve man, die geen nieuwlichterij en geen pottenkijkers in zijn bedrijf wilde hebben. Directeur Van Deventer van de Touwfabriek daarentegen zal het bedrijfsappèl van het Arbeidsfront hebben geaccepteerd, vermoedelijk na ruggespraak met de hoofddirectie in Rotterdam en zo zullen vele directies de komst van het Arbeidsfront als onvermijdelijk hebben gezien. Maar er zijn aanwijzingen, dat ook directeuren of eigenaren met NSB-sympathieën, zoals de gebroeders Krantz, zich niets aan het Arbeidsfront gelegen hebben laten liggen en dat zou je toch weer geen verzet willen noemen.

Het lijdt mijns inziens geen twijfel dat de afkeer van het Arbeidsfront deels veroorzaakt werd door het nationaalsocialistische karakter van deze organisatie, maar net zo goed te maken heeft gehad met een afkeer van vakbonden in het algemeen. Tot ver in de jaren zestig waren de eigenaren en directeuren nog volstrekt heer en meester over en in hun (familie)bedrijf. Zij duldden gewoonweg geen enkele inmenging van vakbonden in hun eigendom, niet van nationaalsocialisten, niet van socialisten, van niemand.

Slot

Het bezoek van Henk Woudenberg aan Leiden om propaganda te maken voor het Arbeidsfront vond plaats op een moment, dat de spanning in de samenleving aan het stijgen was. Op de bedrijfsappèls werden de vertegenwoordigers van het Arbeidsfront geconfronteerd met weinig meegaande arbeiders. Bij zeker twaalf

Leidse industriële bedrijven werd het Arbeidsfront gewoon geweerd. Een grote openbare bijeenkomst was door de burgemeester, zelf nota bene prominent lid van de NSB, verboden. Het Arbeidsfront had nauwelijks voet aan de grond gekregen. De tegenstand kwam niet alleen uit de hoek van de arbeiders, maar ook van Leidse industriëlen. Het Nederlands Arbeidsfront probeerde de verschillen tussen werkgevers en werknemers te laten verdwijnen, maar in Leiden bleken beide groepen niet aan deze nationaalsocialistisch geïnspireerde vernieuwing mee te willen werken.

In de weken na de toespraak van Woudenberg zouden alle thema's die hij had aangesneden snel naar de achtergrond verdwijnen om plaats te maken voor de verscherpte arbeidsinzet voor de Duitse oorlogsindustrie.[26] In de ochtend van die 16e februari zagen de Leidse burgers hoe de eerste klokken uit Dekenale kerk aan de Herensingel en uit de Kooikapel aan de Driftstraat werden verwijderd. Ze waren gevorderd om naar Duitsland te worden afgevoerd om daar te worden omgesmolten in de wapenfabrieken. In de volgende dagen verdwenen er ruim twintig luidklokken uit kerktorens en andere gebouwen.[27] Het waren spectaculaire gebeurtenissen. Op zondag 21 februari werd er in de katholieke en hervormde kerken vanaf de kansel een zeer fel protest voorgelezen tegen de (wan)daden van de bezetter.[28] Ruim zes weken later zou de bom barsten en zouden er in grote delen van Nederland stakingen uitbreken, die de april-meistakingen worden genoemd. De oorzaken waren complex, de aanleiding was de aankondiging van het terugvoeren van de onderofficieren in krijgsgevangenschap. De stakingen, die wel de 'grote crisis' worden genoemd, werden bloedig onderdrukt, al was er in Leiden weinig van de stakingen te merken.[29]

En hoe liep het af met de bestuurders van de LBB? Cees Piena raakte betrokken bij de Raad voor Verzet (RVV) en de Binnenlandse Strijdkrachten. Andries Hollinga, werkzaam bij de NZHTM, raakte betrokken bij de spoor- en tramstaking in september 1944. De in Oegstgeest wonende bouwvakarbeider Reinier van Kampenhout werd in januari 1945 door de *Feldgendarmerie* (de Duitse militaire politie) gearresteerd wegens illegaal werk, onder meer hulp aan ondergedoken Joden. Het staat vast dat hij na enkele dagen werd vermoord, maar zijn lichaam is nooit gevonden. Na de bevrijding kregen bijna alle oud-bestuurders van de LBB weer een bestuursfunctie, maar de voormalige bestuursleden die naar het Arbeidsfront waren overgegaan keerden niet weer terug.[30]

Noten

1 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5 eerste helft, 368-410. G. Zondergelt, *Ons socialisme Uw Toekomst! Henk Woudenberg en het Nederlands Arbeidsfront (1942-1945)* (Apeldoorn-Antwerpen 2010).

2 Het episcopaat: de vijf gezamenlijke bisschoppen. S Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche Bisschoppen tegen nationaalsocialisme en Duitsche tiranie* (Utrecht 1945) 108-113. S. Stokman, *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd* (Utrecht-Brussel 1946) 77-101.

3 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk,* deel 1 ('s-Gravenhage 1946) 542-543.

4 Hij was voorzitter van de Leidse afdeling van de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel.

5 D. Wortel en M. Kranenburg, *Tachtig jaar vakbeweging in Leiden. De geschiedenis van de Leidse bestuurdersbond en het NVV in Leiden* (Leiden 1980) 58-61.

6 *De Leidsche Courant*, 27 juni 1935.

7 *Leidsch Dagblad*, 16 april 1942.

8 Zondergelt, *Ons socialisme*, 274.

9 *Leidsch Dagblad*, 8 mei 1940.

10 S. Baranowski, *Strength trough Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (Cambridge 2004).

11 *Dagblad voor Leiden en Omstreken*, 8 april 1944.

12 H. de Vries, 'De firma J.J. Krantz en Zoon te Leiden en de economische collaboratie in de Tweede Wereldoorlog' in: J. Bläsing en H. Vleesenbeek (red.), *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug* (Leiden/Antwerpen 1992) 211-224.

13 *De Leidsche Courant*, 2 april 1942.

14 Zie de verschillende kranten op deze data of de dag erna.

15 *Leidsch Dagblad*, 5 februari 1943.

16 *De Nieuwe Leidsche Courant*, 10 februari en 14 mei 1941.

17 Over Determan zijn geen openbare gegevens voorhanden. Een dossier van de Bijzondere rechtspleging werd niet geraadpleegd. Hij was lid van de NSB en woonde in Oegstgeest. In 1947 werd hij door het Leids Tribunaal veroordeeld tot vier jaar internering tot 18 mei 1949. *De Leidsche Courant,* 2 juli 1947 en 15 juli 1947. Het Leidse Tribunaal was ingesteld in het kader van de Bijzondere Rechtspleging.

18 B. Goudriaan, *Verzetsman Gerrit Kastein 1910-1943* (Leiden 2010) 178-188. De aanslag wordt meestal gedateerd op zondag 7 februari.

19 Goebbels lanceerde de term eind januari in de pers en in een rede in het Berlijnse Sportpalast. Dit werd opgenomen in de Nederlandse dagbladen, bijvoorbeeld in *De Leidsche Courant* op 25 januari en 1 februari. Op 18 en 24 februari volgden nog twee manifestaties in het Sportpalast. Op internet is daarover op een groot aantal websites informatie te vinden, vooral over de opzwepende rede van 18 februari: '*Volk steh' auf, und Sturm, brich' los*!'.

20 Dagboek van de Leidse winkelier Han de Wilde op 21 februari 1943. Te raadplegen via de Beeldbank WOII Leiden e.o. van Erfgoed Leiden e.o., www.archiefleiden.nl. Aantekeningen op 21 februari 1943.

21 Zondergelt is er kennelijk niet van op de hoogte dat De Ruyter van Steveninck lid van de NSB was. Hij was zelfs een van de oprichters en de eerste commandant van de WA (Weerafdeling, de paramilitaire ordedienst van de NSB).

22 *Leidsch Dagblad* , 13 en 17 februari 1943; De verslagen in *De Leidsche Courant* en het *Leidsch Dagblad* zijn tekstueel hetzelfde. Zie verder Zondergelt, *Ons socialisme*, 203.

23 Trapman werd op 4 januari 1944 in ver-

band met de aanslag op de directeur van het Leidse Arbeidsbureau gearresteerd en als krijgsgevangene naar Polen overgebracht. Over de Luchtafweercommissie zie W.H.M. de Natris, 'Geen bommenwerpers boven Leiden! Een eigen luchtafweer voor Leiden 1938-1940', *Leids Jaarboekje* 104 (2012) 127-151.

24 *De Leidsche Courant,* 13 januari 1947.

25 A.S.M. Siebelt, 'Chaotische toestanden'. Het Leidse arbeidsbureau tijdens de verscherpte arbeidsinzet, *Leids Jaarboekje* 96 (2004) 167-194.

26 J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 – 5 mei 1945' in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (Den Haag 1989) 85. Siebelt, 'Chaotische toestanden', 167-194.

27 H.J. van Nieuwenhoven, *Klokkenvordering 1942-1943. Uitgave van de Rijksdienst voor Monumentenzorg* (Zeist 1996) 388-391. Alphons Siebelt, 'Seconds from Disaster'. De Hooglandse kerk verliest zijn klokken, *Terugblik '40-'45. Maandblad van de Documentatiegroep '40-'45*, 537 (2014) 12-14.

28 J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990) 101-111.

29 P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 465-482.

30 *Leidsch Dagblad*, 30 juli 1947. Wortel en Kranenburg, *Tachtig jaar vakbeweging in Leiden,* 61.

Vishandel Atlantic wint voor de tweede maal op rij de AD haringtest. Foto Hielco Kuipers.

Kroniek van Leiden over 2013

W. Smitsloo-de Graaff, A. van Leeuwen en R.D. Paauw

Januari

1 DUWO en SLS Wonen fuseren tot één Randstedelijke studentenhuisvester met 25.000 woningen en kamers.

1 Vogelkwekersvereniging 'De Vogelvrienden' fuseert na 62 jaar met de collega's van 'Avibus'. De nieuwe vereniging heet 'Aves'.

3 Van de 364 huizen van Portaal in de Zeeheldenbuurt worden er 254 opgeknapt volgens het nieuwe plan dat de woningcorporatie presenteert. In 2010 wilde Portaal nog de hele buurt slopen.

8 B en W trekken 2,5 miljoen euro uit om een groot deel van de straten in Leiden-Noord op te knappen.

8 De restanten van Johanna, de bij Texel gestrande en later overleden bultrug, arriveren bij Naturalis. Wetenschappers uit de hele wereld zijn welkom om er onderzoek aan te verrichten.

8 Leiden telde in 2011 87 grootverdieners – boven de Balkenende-norm – in de publieke sector. De meesten werkten bij het LUMC, maar ook enkelen bij woningcorporaties.

8 Wethouder Strijk presenteert een opknapplan voor de Breestraat, dat een kleine 9 miljoen euro kost. Er komen onder meer klinkers, bankjes en historische verlichting. In de toekomst moeten er minder bussen rijden.

11 Aannemersbedrijf Bekooy aan de Hoge Rijndijk is failliet. Het bedrijf bestond 92 jaar.

11 De gemeente verkoopt de voormalige zusterflat Nieuweroord aan de Rijnsburgerweg niet aan projectontwikkelaar Bakels + Ouwerkerk. De verkoopprocedure verliep niet correct en moet opnieuw gedaan worden. De gemeente koopt in juli de projectontwikkelaar met bijna 270.000 euro af.

11 De Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed trekt 500.000 euro uit om de oude Romeinse grens, de Limes, beter op de kaart te zetten. Een van de zes 'Limesknopen' ligt in de wijk Roomburg.

18 De aanleg van het Singelpark rond de binnenstad kost 44 miljoen. De gemeenteraad heeft bijna 10 miljoen euro gereserveerd. Uit andere potjes moet zo'n vijf miljoen komen.

22 Thuiszorgorganisatie 123 Schoonhuis wordt failliet verklaard. Ruim vijftig medewerkers kunnen per 1 februari overstappen naar Thuiszorg InHolland. Cliënten krijgen vanaf 5 februari weer hulp.

24 In de Oostvlietpolder wordt een 38 hectare groot natuur- en recreatiegebied geopend. Beheerder is de Stichting Zuid-Hollands Landschap met steun van boeren in het gebied.

24 De Maredijkbuurt start met de viering van het 400-jarig bestaan. Het jubileum wordt het hele jaar door gevierd met de uitgave van een speciale postzegel, een kalender, een boek, een feestweek in juni en een reünie.

24 Op het voormalige Bracol-terrein aan de Rijnkade zijn 13 nieuwe woningen gebouwd. De gemeente kocht het terrein in 1999, via grondruil kwam het in bezit van Jobo de Bouwers.

28 De Haagse motorclub Trailer Trash Travellers is niet welkom in Leiden, zegt burgemeester Henri Lenferink. De aan de Hells Angels gelieerde club neemt het clubhuis van de Leidse motorclub Pegasus aan de Voorschoterweg in bezit. De gemeente spant een kort geding aan en krijgt op 12 februari van de rechter toestemming het gebouw te ontruimen.

29 B en W trekken de komende twee jaar 850.000 euro uit om van de Beestenmarkt en Turfmarkt een terrassenplein te maken. Er komen nieuwe bomen, verlichting en straatmeubilair. Bedrijven als de Bloemenboot en twee rederijen moeten daardoor verdwijnen.

30 De provincie Zuid-Holland maakt definitief een einde aan de Rijn-Gouwe-Lijn. Er komt nu hoogwaardig openbaar vervoer, met meer treinen tussen Leiden en Utrecht, extra stations en busverbindingen. Leiden investeert de komende jaren ruim zes miljoen in een 'Leids OV-plan'.

30 De Leidse Instrumentmakersschool is de beste vakopleiding van Nederland en ROC Leiden de op één na slechtste, aldus de 'Keuzegids mbo-studies 2013'.

31 De gemeenteraad stemt in met nieuwbouw van Heerema Marine Contractors aan de Vondellaan. Er komt een nieuwe kantoortoren op de plek van het oude pand, dat al jaren leeg staat. Die wordt 21.000 vierkante meter, ruim twee keer zo groot, en moet in 2015 klaar zijn. De bouw start 1 november van dit jaar.

31 Het Fiom, decennia lang het bureau voor hulp bij zwangerschapsproblemen en andere levensvragen, verdwijnt uit Leiden.

Februari

2 Kaatje en Kootje, de beeldjes op de toegangspoort van het voormalige Heilige Geestweeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht, krijgen de originele kleuren terug die ze in 1607 hadden.

4 De leerstoel Arabische Talen en Culturen aan de Universiteit Leiden bestaat 400 jaar.

5 Drie Leidse musea, De Lakenhal, Volkenkunde en Boerhaave, krijgen samen 2,1 miljoen euro van de BankGiro Loterij.

5 Horecaondernemers moeten vanaf 1 april voldoen aan strengere voorschriften voor hun terrassen. Volledig kunststoffen tafels en stoelen zijn taboe, evenals felle kleuren.

8 De Kamer van Koophandel sluit op 1 januari 2014 25 van de 44 kantoren, waaronder die in Leiden. Daarbij verdwijnen 735 van de 2.030 banen.

8 Roeister Jacobine Veenhoven (28), Ajax-voetballer Ricardo van Rhijn (21) en de waterpolovrouwen van ZVL worden respectievelijk Sportvrouw, Sportman en Sportploeg van het Jaar van Leiden.

8 Rector-magnificus Paul van der Heijden neemt tijdens de Dies Natalis afscheid van de Universiteit Leiden. Hij wordt opgevolgd door de geboren en getogen Leidenaar Carel Stolker (58).

10 De Voedselbank Leiden en omgeving heeft meer dan 700 klanten, een stijging van 120 in een jaar tijd. Steeds meer huishoudens doen een beroep op de wekelijkse gratis voedselpakketten.

11 Op de taxatiedag voor oude boeken in het Tulip Inn Hotel wordt een zeer zeldzame bijbel uit 1648 ontdekt.

12 De watertoren aan de Hoge Rijndijk krijgt een 'petje'. De glazen opbouw is nodig om het Rijksmonument geschikt te maken voor bewoning. Er komen ateliers, een woning en een bed & breakfast in.

13 Woningcorporatie Portaal mag 68 huizen aan de Meerburgerkade slopen of grondig verbouwen, bepaalt de raadscommissie Ruimte na bestudering van bewonersklachten.

13 Op het bouwterrein van het Nobelcomplex aan de Lange Scheistraat wordt een kelder vol kleurrijke tegels van rond 1650-1700 gevonden. De bebouwing zelf dateert uit rond 1611.

15 De Scratch Muziekdagen Leiden, het grootste scratchevenement in Europa, bestaat 25 jaar. Dat jubileum wordt twee weekenden lang gevierd. Elke dag

repeteren in de Pieterskerk zo'n duizend amateurzangers, die 's avonds een uitvoering geven.

16 De leeuw met het Leidse stadswapen op de poort in de Burchtsteeg heeft zijn rechterpoot terug. Vandalen sloegen die er in augustus 2012 af.

22 De gemeente draagt het beheer en onderhoud van de polders in de Merenwijk, Slaaghpolder en Kanaalweg en enkele stadswateren over aan het Hoogheemraadschap van Rijnland.

26 Prinses Máxima neemt in het LUMC het eerste exemplaar van het fotoboek 'Een wereld zonder baarmoederhalskanker' in ontvangst van Lex Peters, hoogleraar gynaecologie en oprichter van de Female Cancer Foundation.

26 De gemeente koopt voor bijna 3,4 miljoen euro het gebouw van de Kamer van Koophandel aan de Stationsweg 41 en het achtergelegen parkeerterrein. De aankoop is nodig voor de bouw van een nieuw complex, het Rijnsburgerblok, dat het hele blok tussen Ballonpad, Schuttersveld en Stationsweg vult.

28 Buurthuis 't Spoortje aan de Bernhardkade gaat dicht en wordt gesloopt. Het centrum was ruim 30 jaar de ontmoetingsplek voor Noord. Het maakt vanaf 5 maart onderdeel uit van 'Het Gebouw', het multifunctionele centrum aan de Surinamestraat.

28 De nieuwbouw van de Bèta Campus voor de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen begint. Het werk moet in 2023 zijn afgerond en aan 2.300 studenten en 1.500 medewerkers onderdak bieden. Alle bestaande gebouwen van de faculteit worden afgebroken, behalve het Gorlaeus Laboratorium.

Maart

1 Het Leidse Stadhuis moet de plek blijven van waaruit de stad wordt bestuurd, blijkt uit onderzoek onder Leidenaars. Het monument verlaten of zelfs verkopen – een ballon die wethouder Roos van Gelderen eind 2012 opliet – is volgens de overgrote meerderheid uit den boze.

1 De tijdelijke, omstreden parkeergarage die in 2012 tegenover de Morspoort is neergezet, is voorzien van een in camouflagekleuren uitgevoerd geveldoek.

2 De Leidse wetenschapper Robert Feenstra overlijdt op 92-jarige leeftijd. Als jurist was hij internationaal vermaard om zijn bijdragen aan het Romeinse recht. Hij had elf eredoctoraten.

7 De Universiteit Leiden stuurt een promovendus in de film- en literatuurwetenschap weg, wegens fraude in zijn proefschrift.

14 De gemeenteraad legt 4,2 miljoen euro opzij voor een nieuw, overkapt busstation aan de achterkant van Leiden Centraal.

15 Anton Kassenaar overlijdt op 90-jarige leeftijd. Hij was van 1979 tot 1985 rector magnificus van de Universiteit Leiden. Kassenaar was betrokken bij de oprichting van het Bio Science Park.

15 Twee Leidse broers van 15 en 20 jaar mishandelen de scheidsrechter na afloop van een zaalvoetbalwedstrijd in de sporthal aan de Opaalstraat. De 21-jarige arbiter loopt een kaakfractuur en een zwaar gekneusde neus op.

17 In het voormalige Joodse Weeshuis aan de Roodenburgerstraat wordt de ontruiming, vandaag 70 jaar geleden, herdacht. Op 17 maart 1943 werden 51 weeskinderen en negen personeelsleden afgevoerd. Slechts vier van hen zouden de Duitse concentratiekampen overleven.

19 Het stadsbestuur wil bezuinigen en schrapt tientallen projecten, zoals de vervangende nieuwbouw voor de 3 Octoberhal, woningbouw bij de volkstuinen in Leiden-Noord en het opengraven van de Lange en Stille Mare.

20 De Universiteit Leiden gaat onderzoeken of zes van haar gebouwen aan en rond de Witte Singel worden gesloopt, dan wel gerenoveerd. Alleen van de Universiteitsbibliotheek en het Arsenaal is zeker dat ze blijven bestaan. Veel andere gebouwen blijken niet zo praktisch in gebruik.

21 De Leidse gemeenteraad geeft studentenhuisvester SLS/DUWO groen licht voor de bouw van 217 studentenkamers op de plek van de voormalige brandweerkazerne aan de Langebrug. De bezwaren van 86 omwonenden, die de nieuwbouw te massaal vinden en bang zijn voor overlast, worden terzijde geschoven.

23 Inbrekers hebben het anno 2013 op zo'n zestig tuinhuisjes in Cronesteyn voorzien. Ze laten een enorme ravage achter en nemen koperen leidingen, geisers, gereedschappen en tv's mee.

31 Bartje, Bertus en Brutus zijn de namen van drie fictieve meeuwen die de gemeente Leiden en het Centrummanagement gebruiken voor de campagne om gele, meeuwbestendige vuilniszakken te promoten. De vele meeuwen in de binnenstad krijgen de normale grijze zakken gemakkelijk kapot.

April

2 Door de proef met de 'blauwe zones' verschuift de parkeeroverlast. Het wordt rustiger in buurten waar automobilisten hooguit twee uur achtereen mogen parkeren, maar in de omringende buurten juist drukker. Veel mensen die in

de binnenstad werken, bezetten plekken in de blauwe zones. Buurtbewoners claimen met containers of verf eigen plekken. Wethouder Strijk belooft met een nieuw plan te komen.

3 Het beheren van gevonden en verloren voorwerpen, sinds juli 2012 in handen van gemeenten in plaats van de politie, is duurder dan Leiden had gedacht: 50.000 euro per jaar. In Leiden zijn het eerste half jaar 1.271 verloren en 589 gevonden voorwerpen geregistreerd. Een gevulde portemonnee, als 'lokvogel' naar het Stadhuis gebracht, blijkt daar te zijn leeggehaald.

5 De Vrienden van het Singelpark openen een kweektuin op de hoek Stationsplein, tegenover het oude Belastingkantoor. Leidenaars kunnen daar stekken van planten en bomen brengen waaraan ze bijzondere herinneringen hebben. Die kunnen in de tuin tot wasdom komen. Te zijner tijd krijgen deze een plek in het Singelpark.

11 Aan de Vondellaan wordt de nieuwbouw van ambulancedienst RAV Hollands Midden geopend. In het gloednieuwe gebouw komen alle facetten van de dienst samen: het uitrukken, het facilitair gedeelte, de opleiding voor aankomende artsen en het Nationaal Ambulance Museum.

12 De leegstand van winkels in Leiden ligt met 6,5 procent onder het landelijk gemiddelde (7 procent), maar is voor een Randstedelijke stad opvallend hoog, aldus het Amsterdams bureau Stedelijke Planning.

13 Het *Leidsch Dagblad* komt voor het eerst op compact formaat uit.

14 Personeel in Leidse ziekenhuizen krijgt steeds vaker te maken met fysieke en verbale agressie. Vele honderden keren per jaar is het raak, vooral op de Eerste Hulpafdeling van het LUMC.

22 Onder de noordelijke sportvelden aan de Boshuizerkade worden de resten van een nederzetting uit de zeventiende eeuw gevonden.

23 Alle scholen voor voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs in Leiden blijven gesloten na een bedreiging via internet. Na een paar dagen blijkt dat een voormalige leerling van het Da Vinci College heeft geschreven een leraar en zoveel mogelijk scholieren neer te schieten. Dagenlang bewaakt de politie de schoolgebouwen. De 18-jarige Leiderdorpse dader heeft de bedreigingen vanuit Costa Rica op het net gezet. Hij meldt zich vrijwillig bij de ambassade en komt een paar dagen later terug in Nederland. In afwachting van de rechtszaak wordt hij al snel vrijgelaten. In november veroordeelt de rechter hem tot een werkstraf van 150 uur.

25 In de Pieterskerk wordt een gedenksteen onthuld voor Jan van Hout, die van

1564 tot 1609 stadssecretaris van Leiden was. De gedenksteen is een initiatief van de Vereniging Jan van Hout.

25 De Hogeschool Leiden in het Bio Science Park krijgt een bommelding. Zo'n 300 mensen worden uit het gebouw gehaald, maar explosievenexperts treffen niets aan.

30 Ter ere van de inhuldiging van prins Willem-Alexander tot koning wordt een koningslinde geplant bij het bestuursgebouw van de Universiteit aan het Rapenburg. De wereldberoemde Leidse dj Armin van Buuren treedt in Amsterdam voor het koningspaar op. Direct daarna wordt hij met een politie-escorte naar Leiden gebracht voor het traditionele gratis optreden in zijn stad. Niet meer op de Garenmarkt, die is daar te klein voor geworden, maar op de Lammermarkt.

Mei

7 Het aantal leerlingen dat in Leiden de school voortijdig verlaat is in zes jaar tijd met ruim 30 procent afgenomen. Dat percentage komt overeen met het landelijk gemiddelde.

8 De Dirk van Eck-Stichting, in 1987 opgericht om onderzoek naar de sociale en economische geschiedenis van Leiden te stimuleren, houdt na 25 jaar op als zelfstandige stichting en gaat verder als werkgroep van de Historische Vereniging Oud Leiden.

14 Diogenes, de stichting die zich inzet voor restauratie en conservering van monumentaal erfgoed, bestaat 40 jaar.

15 De snelfietsroute 'Velostrada' tussen Leiden en Den Haag wordt officieel geopend.

18 Het kantoor van de voormalige stoombootmaatschappij 'De Volharding' (1852-1930) aan de Haven is gerestaureerd. In het gebouw is nu een grandcafé met daarboven appartementen gevestigd.

25 De Oostvlietpolder blijft definitief groen, omdat GS het plan voor een bedrijventerrein schrappen. Over de polder is 15 jaar strijd gevoerd.

27 B en W verlenen vergunning voor de bouw van een flat met 228 appartementen op de hoek Gooimeerlaan/Willem de Zwijgerlaan, de zg. Van Voorthuijsenlocatie.

30 Museum Naturalis, dat in vijftien jaar 4 miljoen bezoekers over de vloer kreeg, wil verbouwen en uitbreiden. Het oude Pesthuis wordt afgestoten, de loopbrug over de Darwinweg verdwijnt. De nieuwbouw komt in het verleng-

de van het huidige gebouw en daarin worden alle museale en publieke functies ondergebracht. In de toekomst gaat Naturalis verder als Nationaal Centrum voor Biodiversiteit.

30 De vroegere conservenfabriek van Tieleman & Dros op de hoek Middelstegracht/Ir. Driessenstraat wordt verbouwd tot appartementencomplex. Particulieren verenigen zich om een collectief bouwplan te ontwikkelen.

Juni

4 Het uit 1673 stammende reliëf van 'In Den Vergulden Turk' aan de Breestraat is opnieuw verguld. Het gebouw van lakenverkoper Adriaan le Pla werd in 1900 een restaurant en in 1962 werd het bij V&D getrokken.

7 De bouw van campus De Leidse Schans bij ROC Lammenschans, waarin 1.900 studentenwoningen, ruim 200 starterwoningen, winkels en horeca komen, gaat van start. De gemeente en ontwikkelcombinatie Vorm, Ballast Nedam en Syntrus Achmea Vastgoed tekenen de contracten.

15 Na de restauratie van De Burcht in 2010 is nu ook het toegangshek naar het monument opgeknapt.

19 Drie oorspronkelijke gevelstenen op de hoek Breestraat/Diefsteeg worden dankzij speurwerk van onze vereniging weer aangebracht. De meest markante is 'de gecroonde hoet'. De stenen waren bij sloop van het oude pand verwijderd. In het Archeologisch Depot van de gemeente zijn twee van de stenen teruggevonden, de 'gecroonde hoet' was aangebracht in de zijgevel van wat de ABN-Amro werd, maar de vierde steen is niet terug gevonden.

19 Begin van de bouw van Xenia Hospice aan de Kloosterpoort. Xenia biedt jongeren met een ongeneeslijke ziekte een thuis met zorg op maat.

20 De Leidse sportschoolhouder Gerard van den Berg wordt in het Zuid-Koreaanse Seoul tot 8ste dan taekwondo bevorderd. Hij is de enige Nederlander met een dergelijke hoge graad in de Oosterse vechtsport.

22 De studentenhuisvesting aan de Wassenaarseweg wordt door het publiek gekozen als mooiste nieuwe gebouw van Leiden. Klaus en Kaan Architecten krijgen voor hun ontwerp de Leidse Architectuurprijs.

26 De Academiewijk en Levendaal-West krijgen als eerste wijken ondergrondse containers.

Juli

1 Woningbouwcorporaties De Sleutels, Portaal en Ons Doel verhogen de

Gerard van den Berg, sportschoolhouder Taekwondo. Foto Hielco Kuipers.

huren met 4 procent. Ze zien af van inkomensafhankelijke huur omdat de fiscus de gegevens te laat levert.

3 De gerenoveerde atletiekbaan in de Leidse Hout wordt officieel geopend. De accommodatie is nu geschikt voor internationale topatletiek.

4 Het Bio Science Park krijgt een proeffabriek achter het Sylviuslaboratorium, grotendeels op kosten van het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling.

9 De gemeente stelt 900.000 euro beschikbaar om de clubgebouwen van speeltuinen 'Ons Eiland' (Kortenaerstraat), 'De Vijfhoven' (Hoflaan) en 'Rondom de Maredijk' (Maredijk) aan te passen voor multifunctioneel gebruik.

9 Koningin Máxima bezoekt het Best Buddies-project in het voormalige LAKtheater aan de Cleveringaplaats. Het project voor jonge verstandelijke gehandicapten is gekozen tot Oranjefonds Kroonappel, categorie jeugd.

10 Hendo bestaat 50 jaar. De Leidse snackbarketen werd opgezet door Henk van der Vlugt en Do Witteman en later overgenomen door Jaap van der Kooy.

12 Er komen circa 20 leegstaande panden van de gemeente beschikbaar voor kunstenaars en culturele instellingen.

12 Het voormalige kantoor van de Leidse Duinwatermaatschappij op de hoek Ir. Driessenstraat/Hooigracht wordt gemeentelijk monument. Er komen vier maisonnettes in het uit 1960 daterende ontwerp van architect Schutte.

15 De herinrichting van de Boterhuispolder aan de oostkant van Leiden is voltooid. Er zijn onder meer fiets- en wandelpaden, kanoroutes en recreatieve voorzieningen aangelegd.

19 De Leidse vishandel 'Atlantic' wordt, net als vorig jaar, winnaar van de AD-Haringtest; de keurmeester geeft een 9,5. Het verkeer op het Levendaal moet worden stilgelegd als de Turkse gebroeders Tagi de bokaal in ontvangst nemen (zie p. 178).

22 Het Hoogheemraadschap van Rijnland trekt 38 miljoen uit voor de versterking van de kustverdediging in Katwijk. De klus omvat zandopspuiting, verlenging van het uitwateringskanaal, de bouw van een ondergrondse parkeergarage en herinrichting van de kuststrook.

28 K&G wint in Kerkrade op het Wereld Muziek Concours de titel 's werelds beste marchingband. Vier jaar geleden onttroonde DVS uit Katwijk het Leidse muziekgezelschap.

31 Het aantal Leidse werkzoekenden staat op 6 procent. Landelijk is dat percentage 8,1.

Augustus

1 Burgemeester Lenferink kondigt wegens overlast een samenscholingsverbod af in het Jacques Urlusplantsoen en een alcohol- en drugsverbod op vijf locaties in Groenoord-Zuid.

1 Clubgebouw van honk- en softbalvereniging Biënto in sportcomplex De Kikkerpolder gaat door brandstichting verloren.

1 Op het Zwartsterrein tussen de Zijlsingel en de Van Galenstraat komen tien huizen. Het wijkje gaat Warmoeziershof heten.

5 Biotechnologiebedrijf ProFibrix wordt voor 173 miljoen euro overgenomen door het Amerikaanse The Medicines Company.

5 Nieuwbouw van woon- en zorgcentrum Lorentzhof is van de baan. Het complex tussen Lorentzkade en Zoeterwoudsesingel wordt in 2014 gerenoveerd.

7 De Raad van State stemt in met de sloop van het rijksmonument Breestraat

68/68a, onderdeel van het Aalmarkt-project. Op de plek komt de Catharinasteeg met winkels tussen de Breestraat en Aalmarkt.

12 Aan de Leidse introductieweek El Cid voor nieuwe studenten doet een recordaantal eerstejaars mee: 3.000. Bij de Universiteit schrijven zich 5.650 nieuwe studenten in. Dat aantal is veel hoger dan vorig jaar (4.530). De groei komt vooral voor rekening van de dependance in Den Haag.

13 In de Leidse regio krijgen bij de kinderopvang van B4kids 50 medewerkers ontslag.

15 Het LUMC ontslaat een wetenschapper vanwege het manipuleren van onderzoeksgegevens. Ze knoeide drie jaar met bloedmonsters op de afdeling reumatologie.

16 Op 77-jarige leeftijd overlijdt Ben van der Geest uit Zoeterwoude. Hij was jarenlang voorzitter van de Stichting IJshal Leiden, exploitant van de voormalige Ton Menken-schaatshal aan de Vondellaan en erevoorzitter van het district Sassenheim van de KNSB.

19 Een grote brand verwoest twee hallen bij het regionale afvalverwerkingsbedrijf Vliko aan de Achthovenerweg in Leiderdorp. Na ruim 44 uur blussen met 235 mensen en de inzet van 64 voertuigen is de brandweer Hollands Midden het vuur meester.

20 De stadsverwarming heeft zijn langste tijd gehad. De kosten om gasgestookte centrales zoals die aan de Langegracht rendabel te houden, worden te hoog.

20 De Stichting Behoud Hoogkoor en Transepten Hooglandse Kerk heft zich op. De stichting is tegen de komst van een groot Engels orgel, maar kan plaatsing niet meer tegenhouden.

21 Bouwcenter Filippo aan de Flevoweg in de Merenwijk bestaat 100 jaar. Het bedrijf begon als Van Dijk Bouwmaterialen en werd in 1991 overgenomen door Filippo.

23/24 De Leidse Onderwatersportvereniging Calypso bestaat 50 jaar. Zo'n 25 duikers doen in zwembad De Zijl een geslaagde wereldrecordpoging: ze fietsen 27 uur onder water.

27 De Universiteit Leiden mag een experiment met bindend studieadvies (bsa) invoeren voor het tweede studiejaar.

28 Secretaris-generaal Ban Ki-Moon van de Verenigde Naties houdt de jaarlijkse Vrijheidslezing in de Pieterskerk.

29 Leiden steekt met de provincie en het rijk bijna 29 miljoen euro in het ongelijkvloers maken van de kruising Plesmanlaan met de Haagsche Schouwweg

Leiden Freedom Lecture, uitgesproken door Secretaris Generaal van de Verenigde Naties Ban Ki-Moon. Foto Hielco Kuipers.

en de Ehrenfestlaan. Er komt een tunnel, waardoor het verkeer tussen de A44 en het centrum ongestoord kan doorrijden.

29 Twee amateurarcheologen die in Utrecht op een verzameling vroegmiddeleeuwse munten (rond 730) stuitten, verkopen hun vondst aan het Rijksmuseum van Oudheden.

29 In 150 Leidse winkels en horecagelegenheden start een proef met betalen via een smartphone, die drie maanden duurt. Leiden heeft hiermee de landelijke primeur. Duizend personen krijgen een speciaal mobieltje.

31 Officiële opening van een ecologisch restaurant en een ontmoetings- en expositieruimte in de voormalige uitgeverij/drukkerij Sijthoff aan de Doezastraat.

31 Het Leids Vrijetijds Centrum aan de Breestraat sluit na 44 jaar. Op een driedaags slotfeest treden vele bands op die een band met het LVC hebben.

September

2 Bij de opening van het Academisch Jaar benadrukt rector magnificus Carel Stolker dat de Universiteit Leiden een 'zero tolerance-beleid' voert tegen wetenschapsfraude. Prins Constantijn verricht de opening. Hij roept op tot ondernemerschap en lef.

3 Vervoer- en verhuisonderneming Mostert Transport in Leiderdorp wordt failliet verklaard. Het familiebedrijf heeft het eeuwfeest net niet mogen meemaken. Mostert opereerde jarenlang, vanaf het begin van de vorige eeuw, vanuit de Leidse binnenstad.

4 Koningin Máxima opent het gerenoveerde tropische kassencomplex van De Hortus.

4 Het Leidse stadsbestuur is een rommeltje volgens de Commissie voor de Rekeningen en onderzoeksbureau Deloitte. Op het stadhuis maakt(e) niemand zich echt druk over een paar miljoen minder. De wethouders Strijk en De Haan hebben de raad onjuist, onvolledig en te laat geïnformeerd over de vele financiële fouten. B en W schrijven dat de wethouders de raad niet opzettelijk hebben misleid en trekken het boetekleed aan. Een debat op 20 september loopt met een sisser af. Het lijkt de raad ook geen goed idee om een half jaar voor de verkiezingen twee wethouders weg te sturen.

5 Opnieuw wordt Leiden opgeschrikt door een autobrand en weer vermoedt de politie brandstichting. Alleen al in augustus was het 7 keer op rij raak, vooral in Leiden-Noord.

6 De dood van de 20-jarige studente Lisa Nooij uit Leiden zorgt voor opschud-

Koningin Maxima heropent de kassen van de Leidse Hortus Botanicus. Foto Hielco Kuipers.

ding in de studentenwereld. Ze zou bij een dancefestival door de harddrug MDMA onwel zijn geworden en overlijdt later in het LUMC.

6 Het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden zet een verzameling van ruim 1.000 zeventiende-eeuwse brieven op internet. Het gaat om een briefwisseling tussen Nederlanders in verre oorden, onder wie zeelieden en de thuisblijvers.

7 Archeologisch park Matilo wordt geopend. Het rijksmonument, dat is omgetoverd tot een archeologisch park, heeft zes Romeinse wachttorens dat het vroegere fort kenmerkt. Matilo is genoemd naar de Romeinse legerplaats die daar vroeger was. In de bodem van het park liggen talrijke archeologische resten verborgen.

7 Boekhandel Polare wordt geopend in het pand aan de Breestraat van de voormalige boekhandel Selexyz-Kooyker, met toevoeging van De Slegte.

8 Prinses Beatrix opent de tentoonstelling 'Petra – Wonder in de woestijn' in het Rijksmuseum van Oudheden.

11 Van het nieuwe gebouw Level, achter station Leiden Centraal, komt een aan-

tal gevelpanelen naar beneden. Een oorzaak ervoor wordt niet gevonden.

12 Leidenaren vinden de viering van Leidens Ontzet prima zoals deze is. Wel zijn er twee grote ergernissen: de herrie en de hoge prijzen op de kermis, volgens onderzoek van de 3 October Vereeniging.

12 De grootschalige verbouwing van de Meelfabriek is een forse stap dichterbij gekomen, nu het college zegt garant te staan voor een lening aan projectontwikkelaar Ab van der Wiel, mits de verbouwing voor 2015 begint.

12 Woningcorporatie De Sleutels krijgt toestemming om de noordelijke blokken in De Oude Kooi te slopen. Ondanks alle pleidooien en acties van onder andere onze vereniging blijkt het niet mogelijk om de 91 huizen tussen Timorstraat, Parkstraat, Atjehstraat en Driftstraat te behouden. De Sleutels belooft dat de 75 tot 80 huizen die ervoor in de plaats komen ook veel elementen van architect Jesses oorspronkelijke ontwerp zullen krijgen.

14/15 De Open Monumentendagen trekken in Leiden een recordaantal bezoekers. De 35 opengestelde gebouwen krijgen in totaal ruim 54.000 bezoekers. Met 8.600 monumentenliefhebbers is de Hortus Botanicus zelfs het drukst bezochte monument van Nederland.

14 Zo'n 4.000 mensen doen mee aan de eerste editie van de Nacht van Kunst en Kennis. De Leidse musea puilen uit – en dat op zaterdagavond.

19 De gemeente Leiden dient een aanvraag in om de viering van Leidens Ontzet op 3 oktober, de Hortus Botanicus en archeologisch park Matilo op de Unesco-werelderfgoedlijst te krijgen.

19 De gemeenteraad stemt in met de komst van een moskee aan de Ter Haarkade, tegenover molen d'Heesterboom. Dat ondanks tal van protesten van de wijkvereniging en omwonenden. Zij vinden de moskee qua architectuur detoneren en vrezen voor parkeeroverlast. Ook zou de moskee de windvang van de molen in de weg zitten.

22 De Leidse Molendag, een tweejaarlijks evenement, trekt vele duizenden bezoekers. Alle negen molens draaien en zijn te bezichtigen.

25 De 3 October Vereeniging schrijft het recordaantal van 5.894 mensen in voor de hutspotmaaltijd op 2 oktober. Ook bij het oefenen van de koraalliederen was het nooit eerder zo druk: 1.000 stoelen in de Hooglandse Kerk worden bezet, tegen 600 vorig jaar.

28 Voor de allerlaatste keer wordt er in De Waag een concert gehouden. Het monument aan de Aalmarkt krijgt een horecabestemming.

Oktober

1 Jochem Myjer zingt bij het Minikoraal op de Garenmarkt met 3.500 schoolkinderen zijn nieuwe ode aan de stad, 'LalalaLeiden' en 4.000 toeschouwers zijn daar getuige van. De Leidse cabaretier blijkt dé 3 oktober-hit van 2013 in handen te hebben. Hij sleept 79 procent van de stemmen op leidschdagblad.nl in de wacht. Het regent enthousiaste reacties op de website.

2 De dam in de Leidse Maresingel blijft daar nog vele jaren liggen. De doorvaart blijft er dus belemmerd. De gemeente heeft het verwijderen van de spraakmakende dam uit de prioriteitenlijst voor het Singelpark geschrapt, omdat pas rond 2020 duidelijk is wat er gebeurt met de Eon-elektriciteitscentrale, waarvoor de dam nu nodig is.

2 De wereldberoemde Leidse dj Armin van Buuren ontvangt de Leidse Erepenning 2013. Volgens het gemeentebestuur is Armin bij uitstek een Leidenaar die zijn stad promoot.

3 Het nieuwe flatgebouw Skyline op de hoek Haarlemmertrekvaart/Willem de Zwijgerlaan wordt opgeleverd.

6 Will Sanders overlijdt op 70-jarige leeftijd. Sanders was de stille kracht achter de in de jaren zeventig succesvolle voetbalvereniging LDWS, die later verder ging als UDWS om vervolgens op te gaan in fusieclub FC Boshuizen.

6 Willem 'Tup' Sinteur (71) overlijdt. Bijna een halve eeuw stond hij bij weer en wind met zijn bloemen op de hoek Haarlemmerstraat/Donkersteeg.

8 Uit 47 architecten worden Julian Harrap uit Londen en het architectenbureau Happel Cornelisse Verhoeven uit Rotterdam gekozen om de 16 miljoen euro kostende restauratie van museum 'De Lakenhal' te begeleiden. Daarmee zal in 2014 een begin worden gemaakt.

11 Sinds buurthuis 't Spoortje aan de Bernhardkade is opgegaan in multifunctioneel centrum Het Gebouw aan de Surinamestraat, lopen veel oudere bewoners van Leiden-Noord met hun ziel onder de arm. De gezelligheid en sfeer zijn verdwenen, vinden ze.

11 De gemeente Leiden koopt van houthandel Noordman de gebruikersrechten van 14 hectare Oude Rijn-water tussen Noordman en het Galgewater. Leiden betaalt er driekwart miljoen euro voor en hoopt het aankoopbedrag terug te halen met extra liggelden die de gemeente nu kan innen.

16 Het Kooipark wordt gemeentelijk monument. Het volkspark is in 1920 aangelegd 'ten gerieve van de arbeidersklasse'. Mogelijk is architect Dudok er bij betrokken geweest.

22 Overleden: Frans Horst ofwel 'Frans Fiets' (68), betrokken en markant Leidenaar met een groot hart voor de stad. Hij was altijd 'overal'. Zijn bijnaam dankte hij aan de rijwielhandel Bonaparte, waarvan hij jarenlang eigenaar was.

23 Uit de Hortus Botanicus worden steeds vaker zaden en stekjes van bijzondere bloemen en planten gestolen. Beheerder Gerda van Uffelen spreekt van 'een plaag'. Dat terwijl veel planten in de Hortus worden gebruikt voor onderzoek of gewoon zeldzaam zijn.

26 Wil Koemans, als de Leidse Elvis lange tijd een markante verschijning in de stad, overlijdt op 74-jarige leeftijd.

28 Een najaarsstorm houdt flink huis in Leiden. Doordat zich tussen Leiden en Warmond een boom door de voorruit van een trein heeft geboord, is er urenlang geen treinverkeer tussen Leiden en Amsterdam mogelijk.

31 Tijdens baggerwerkzaamheden in de Rijn ter hoogte van de spoorbrug (Werninkterrein) wordt een vliegtuigbom uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen. Drie dagen later wordt de 500-ponder op het strand van Wassenaar tot ontploffing gebracht.

November

1 Technische groothandel Laman, tegenwoordig gevestigd aan de Rooseveltstraat, bestaat 100 jaar.

2 De Historische Vereniging Oud Leiden viert haar 111de dies in de Hooglandse Kerk. Aansluitend vindt de geheel in stijl nagespeelde begrafenis van Diederik van Leyden Gael, de in 1846 overleden 'redder van Leiden', plaats. Daarmee wordt het 200-jarig bestaan van Begraafplaats Groenesteeg herdacht. De begrafenisstoet door het centrum wordt door zeker 20.000 mensen gadegeslagen.

6 Het Jeugddorp kan blijven bestaan. Ondanks eerdere afwijzing schraapt de gemeente het benodigde geld voor drie jaar toch bij elkaar (ongeveer 55.000 euro). Het vakantiedorp is bedoeld voor kinderen uit gezinnen die het niet breed hebben. Afgelopen zomer maakten 1.300 kinderen er gebruik van.

9 In het Leidse stationsgebied komt een groot hoogbouwblok met twee woontorens (40 en 50 meter hoog) en een kantoortoren (70 meter). Ontwikkelaar OVG Real Estate bouwt 130 woningen en 21.000 m^2 kantoorruimte. Het hele gebied Stationsweg, Stationsplein, Schuttersveld en Ballonpad gaat op de schop. De krakersflat op de hoek Stationsplein, de Kamer van

Op 2 november werd de begrafenis van Diederik van Leyden Gael (1775-1846) nagespeeld. Foto Anneke Jesse.

Koophandel en de Rabobank worden gesloopt, kondigt de gemeente aan.

11 De vmbo-afdelingen van het Bonaventuracollege aan de Boerhaavelaan en het Visser 't Hooft Lyceum aan de Vijf Meilaan gaan met ingang van het nieuwe schooljaar samen. Beide vestigingen zijn te klein (resp. 350 en 150 leerlingen) om op termijn zelfstandig te blijven. De school gaat verder in het gebouw aan de Boerhaavelaan.

11 Het Leidse boekbindersbedrijf Jansenbinders aan de Rooseveltstraat is opnieuw failliet verklaard. Het bedrijf ging in 2010 ook al failliet. Het had toen 60 personeelsleden. Met 23 personeelsleden werd een doorstart gemaakt.

13 Het Diaconessenhuis en Rijnland Zorggroep, waartoe de ziekenhuizen in Leiderdorp en Alphen behoren, gaan fuseren. De locaties in de drie plaatsen blijven open.

15 Joop Brons (85), zestig jaar organist, krijgt de Gouden Speld voor Externe Relaties van de gemeente Leiden.

16 Speelbanden van de respectievelijk in 1992 en 1991 overleden stadsbeiaardiers Leen 't Hart en Rien Ritter zijn door digitalisering weer te horen op het stadhuiscarillon.

16 Twee bekende technische installatiebedrijven, Verkuylen bv aan de Karel Doormanweg en Koos Sjardin bv aan de Roosevelstraat, zijn failliet verklaard.

16 Hotel Holiday Inn heeft de voormalige tennishal omgebouwd tot een evenementen- en congrescentrumhal. Deze heeft een vloeroppervlak van 3.500 vierkante meter, met een capaciteit voor 2.500 mensen. De directie hoopt het gat te vullen dat is ontstaan door de sloop van de Groenoordhallen.

20 De 11.000 kilo zware buste van Rembrandt aan de Witte Singel schuift ongeveer drie meter op. Er komt een pleintje omheen om belangstellenden meer ruimte te bieden. Het beeld staat er al 107 jaar.

21 Het Leidse bedrijf to-BBB krijgt van de Europese Unie 750.000 euro voor onderzoek naar epilepsie.

22 In het voormalige Boerhaave College aan het Noordeinde komen 35 studentenwoningen. Een Rotterdamse advocaat koopt het pand van de gemeente voor 1,3 miljoen euro.

23 Museum De Lakenhal mag vanaf maart 2014 vijftien schilderijen van Gerard Dou tentoonstellen uit particulier bezit van een verzamelaar in New York. Gerard Dou (1613-1675) werd 400 jaar geleden in Leiden geboren.

25 Agta Kockman, directeur van het Visitor Centre Leiden, overlijdt op 61-jarige leeftijd.

26 Peter van der Leer, timmerspecialist en eigenaar van de Houthal aan de Hogewoerd, overlijdt op 57-jarige leeftijd.

26 De Rooij Lederwaren aan de Haarlemmerstraat stopt na 25 jaar.

27 LeidenGlobal gaat officieel van start. Het is een samenwerkingsverband tussen Universiteit Leiden, de rijksmusea van Oudheden en Volkenkunde en vijf kleinere wetenschappelijke instellingen. Samen moeten ze Leiden doen uitgroeien tot een (inter)nationaal centrum voor wereldkennis.

27 Blokfluitensemble Praetorius bestaat 50 jaar.

28 De gemeenteraad stemt in met de bouw van parkeergarages onder Lammermarkt en Garenmarkt. Ze moeten in resp. 2017 en 2019 klaar zijn. Het budget bedraagt ruim 87 miljoen euro.

28 Rondvaartrederij Rembrandt verliest een kort geding tegen de gemeente: er mag in december weer een ijsbaan worden aangelegd op het water van de Nieuwe Rijn.

30 Café l'Espérance op de hoek Kaiserstraat/Rapenburg bestaat 200 jaar. Ter gelegenheid daarvan wordt een jubileumboek uitgegeven. Het café kende beroemde klanten, zoals de prinsen Constantijn en Willem-Alexander en Erik Hazelhoff Roelfzema, de Soldaat van Oranje.

December

3 Van de acht leerstoelen theologie aan de Universiteit Leiden blijven er vier over: christendom, Jodendom, islam en godsdienst als verschijnsel in de hedendaagse samenleving.

4 Het autismecafé viert in aanwezigheid van koningin Máxima zijn 10-jarig bestaan met een jubileumsymposium en -boek.

4 De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde brengt een bronzen plaquette aan op het pand Lijsterstraat 36 (hoek Leeuwerikstraat), gewijd aan dichteres Vasalis, pseudoniem van Margarethe Drooglever Fortuyn (1909-1998), die daar tussen 1927 en 1934 haar studentenkamer had.

5 Twee Polen (36 en 44 jaar) bekennen in Noorwegen de overval op juwelier Van Gerner in de Maarsmansteeg op 29 juni 2012. De zaak werd opgelost via Interpol.

7 Het Leids Kamerkoor viert zijn zilveren jubileum in Theater Ins Blau.

14 Behalve een ijsbaan is er nu ook een kerstmarkt op het water van de Nieuwe Rijn. Negen dagen lang trekt de markt vele duizenden bezoekers.

17 Sluiting van de vijf Raad- en Daadwinkels in Leidse wijken. De eerste werd 23 jaar geleden geopend. Integrale Sociale Wijkteams moeten de taken van de winkels overnemen.

18 De gemeente Leiden wil een strategische samenwerking met Delft omdat de steden met hun universiteiten en binnensteden veel op elkaar lijken. De universiteiten werken al enkele jaren samen.

18 De Vereniging Koninginnedag Leiden heet vanaf 1 januari 2014: Oranjevereniging Leiden.

20 Overleden: Feije Brinks (83), juwelier.

20 Tussen 2008 en 2012 hebben zich op Leiden Centraal niet drie botsingen voorgedaan maar zes, blijkt uit een rapport van de Inspectie Leefomgeving en Transport. De Inspectie constateert dat Prorail heeft 'nagelaten de gladheid op de sporen bij Leiden zoveel mogelijk tegen te gaan'. NS Reizigers wordt verweten niet voldoende controle te hebben uitgeoefend op afspraken over de snelheid waarmee treinen het station mochten binnenlopen.

22 Overleden: Karel Smit (89), directeur 'Smit wonen in sfeer'.
22 Voor de derde keer winnen de dames van ZVL de KNZB-beker waterpolo.
27 Partij Sleutelstad, de Libertarische Partij en de Partij van Tegenwoordig doen definitief mee aan de Leidse gemeenteraadsverkiezingen volgend jaar. Daarmee komt het aantal partijen op dertien.
28 De gemeente stelt per 1 januari 2015 een maximumleeftijd in voor buitengewoon ambtenaren van de burgerlijke stand. Deze wordt gelijk aan de aowleeftijd. De gemiddelde leeftijd van trouwambtenaren is nu tamelijk hoog.

Foto particuliere collectie.

Robèrt Marie Theodore Eugène Oomes

Maastricht 28 mei 1926 – Leiden 10 september 2010

Soms laat een In memoriam om redenen op zich wachten. Zo ook in het geval van Robert Oomes. Hij is al in 2010 overleden. Dit past echter wel bij zijn bescheiden opstelling: hij zocht nooit naar een plaatsje op de voorgrond en nam voor alles de tijd.

Robert Oomes, geboren in Maastricht in 1926, verhuisde in 1933 naar Rotterdam Hillegersberg waar zijn vader een Rotterdams kantoor opende van het familiebedrijf, de Maastricht-Rotterdamsche Schroefstoombootmaatschappij. In 1945 ging Robert Oomes wiskunde studeren in Leiden. Hij werd lid van jaarclub 'de Kater' van de studentenvereniging Augustinus.

Van 1952 tot 1954 werkte hij als assistent wiskunde aan de Technische Hogeschool in Delft en van 1954 tot 1958 deed hij voor de hoogleraren Haantjes en Kloosterman de vraagstukkencolleges aan de Universiteit Leiden. Daarna was hij tot zijn pensioen docent wiskunde aan het Agnes College te Leiden.

Robert Oomes vond het belangrijk dat de rijke historie van de stad Leiden zichtbaar bleef en waar mogelijk hersteld werd.

In 1968 zette hij zich in om te voorkomen dat er een 120 meter hoge toren bij de universiteit aan de Witte Singel gebouwd zou worden. Veel negentiende-eeuwse woonhuizen moesten hiervoor gesloopt worden en de toren zou een zodanige hoogte krijgen dat het het beeld van Leiden definitief zou veranderen. Robert Oomes liet foto's bewerken die het resultaat van een eventuele bouw zichtbaar maakten. De inwoners van Leiden spraken zich daarop tegen de bouw van de toren uit.

Nadat de bouw van die toren met behulp van diverse actiegroepen was afgeblazen, richtte Robert Oomes zich samen met Bert Oosterman en Daan Krantz op andere stadsherstelprojecten in Leiden. Zij startten in 1969 de 'werkgroep binnenstad' om Leiden als monumentenstad te behouden, tegen de veranderwoede van de gemeenteraad. Uiteindelijk richtten zij gedrieën in 1973 de stichting Diogenes op, met als doel om oude historische panden voor de sloop te behoeden. De Latijnse School in de Lokhorststraat was het eerste pand dat door restauratie van Diogenes van de sloop gered werd, daarna volgden nog vele

panden. Diogenes bestaat nog steeds en is een belangrijke speler bij het behoud van het Leids erfgoed.

Kenmerkend voor de werkwijze van Robert Oomes was geduld en vasthoudendheid. Met die eigenschappen heeft hij vele mooie vondsten in archieven gedaan. Hij was een gewaardeerd bezoeker van het Leids archief en hij deelde zijn kennis graag.

Robert Oomes was met name geïnteresseerd in Leidse drukkers en wiskundigen. Hij heeft zich onder andere verdiept in het leven van Thomas de Vechter, de eerste lettergieter in Leiden. Hierover heeft hij een (miniatuur) boekje geschreven voor de serie 'Drukwerk in Oxford en Leiden'. Hij deed daarnaast grondig onderzoek naar de druk van de Statenbijbel door de Amsterdamse drukker Paulus Aerts van Ravesteyn die zich speciaal voor deze klus in Leiden vestigde. Ook heeft hij zich verdiept in het leven van de weduwe Arent Henricxzoon die een uniek almanakje drukte in 1574 , thans in Stedelijk Museum De Lakenhal. Het almanakje vermeldt diverse verrichtingen in de strijd tegen de Spanjaarden, waaronder het Leids ontzet in oktober 1574. Hij schrijft hierover in de bundel *Uit Leidse bron geleverd* bij het afscheid van de Leidse adjunct-gemeentearchivaris drs. B.N. Leverland.

Oomes' studie naar leven en werk van Ludolph van Ceulen, de eerste wiskundige die het getal Pi tot 35 decimalen achter de komma had uitgerekend, leverde belangwekkende kennis op, zoals mag blijken uit de hogelijke waardering door prof. dr. Friedrich Katscher uit Wenen in zijn in 1979 gepubliceerde standaardwerk over het leven en werk van Ludolph van Ceulen. Een belangrijk resultaat van Robert Oomes' onderzoek was de reconstructie van de oorspronkelijke tekst van de verdwenen grafzerk van Ludolph van Ceulen. Bij het aanbrengen van een gedenkplaat in de Pieterskerk met deze tekst in juli 2000 schreef het Wiskundig Genootschap terecht in het programmaboekje van die avond: 'Nederland heeft een blamage uitgewist'. (R.M.Th.E. Oomes, J.J.T.M. Tersteeg, J. Top, 'Het grafschrift van Ludolph van Ceulen', *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 1 (2000) 156-161.)

Robert Oomes werd door dr. Charles van den Heuvel de grootste kenner van de geschiedenis van de Duytsche Mathématique genoemd. Hij deed veel onderzoek naar deze internationaal bekende praktische opleiding voor ingenieurs en naar de schrijver van het lesprogramma van deze opleiding, Simon Stevin. Zo ontdekte hij de titelpagina van het lesprogramma in manuscript en in druk. Wat men tot

dan toe niet wist, was dat de tekst werd uitgegeven door de Leidse drukker Jan Paedts Jacobsz.

In 1995 ontdekte Robert Oomes het vroegste werk van Simon Stevin in Holland, een pamflet over rekenkunde – *Nieuwe Inventie der Rekeninghe Van Compaignie* – dat in 1581 in Delft werd uitgegeven. Een vondst van belang voor de wetenschap, door het inzicht dat dit geeft in de kennismigratie tussen Holland en de Zuidelijke Nederlanden. Tot dat moment ging men er vanuit dat de vroegste publicaties van Simon Stevin in Antwerpen te vinden waren en eerst na 1584 in Leiden waren verschenen.

Tussen 1979 en 1981 heeft Oomes zich intensief bezig gehouden met de reconstructie van de zerkenvloer van de Pieterskerk. Bij een restauratie van de kerk in de negentiende eeuw, had men de zerkenvloer gelicht en daarna de zerken willekeurig teruggelegd. Na uitgebreid onderzoek in onder meer de grafboeken van de Pieterskerk, mat hij vervolgens de gevonden gegevens na aan de hand van grafmuurtjes en grafkelders en nog zichtbare nummers op de zerken. Aan de hand hiervan zijn de zerken weer zoveel mogelijk op hun oorspronkelijke plaats teruggelegd. Dit heeft bijvoorbeeld geleid tot het lokaliseren van het graf van Herman Boerhaave en dat van Jan van Hout. Voor het onderzoek naar de gevonden skeletten was dit van eminent belang. De historisch anatoom prof. dr. George Maat schreef in zijn aanbevelingsbrief voor de Gouden Speld; 'Het is dankzij de "wiskundeknobbel", het niet aflatende doorzettingsvermogen en de enorme vrijetijdsinvestering van de heer R. Oomes dat deze puzzel kon worden opgelost'. Ook bij de restauratie 25 jaar later is geconstateerd dat de reconstructie van toen, niet of nauwelijks te verbeteren is.

In 1988 maakte Robert Oomes deel uit van het eerste bestuur van de Vereniging Jan van Hout, opgericht als klankbordgroep van de gebruikers van het Regionaal Archief Leiden. Hij maakte tot 2000 zijn twee bestuurstermijnen vol. Hij verzorgde vele jaren de *Nieuwsbrief*, waarin hij zelf ook diverse artikelen heeft gepubliceerd over de vondsten in de Pieterskerk, Van Ceulen, Simon Stevin en meer alledaagse historische onderwerpen zoals de misdragingen van Engelse soldaten welke gelegerd waren in Koudekerk in 1576, en het toeschrijven van Jan de Beijer als de vermoede vervaardiger van een tekening van tot dan toe onbekende hand.

De lijst is lang van zijn vrijetijdsbezigheden die allemaal betrekking hadden op Leiden en zijn geschiedenis. Vier rouwborden die zich in Stedelijk Museum De

Lakenhal bevonden werden door Robert Oomes teruggebracht bij de juiste graven in de Pieterskerk te Leiden en in de Sint Bavo-kerk te Haarlem. Ook steunde hij de stichting Arent van 's Gravensande om de restanten van de Vrouwekerk te behouden. Het resultaat van deze actie is het prachtig gerestaureerde Vrouwenkerkplein.

Zijn geduldig en secuur speurwerk, scherp geheugen en oog voor detail heeft geleid tot vondsten die van belang zijn voor een zuivere interpretatie van het tijdsbeeld. Klein maar fijn, dat stempel kan men het werk van Robert Oomes geven.

Robert Oomes heeft zijn sporen, zichtbare en onzichtbare, in Leiden nagelaten. Hij heeft hiervoor in 2008 de Gouden Speld ontvangen van de gemeente Leiden.

A.M. Donker, E.A.A. Oomes, J.L.M. Oomes,
A.M.S. Oomes en S.A.Th.W. Oomes

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2013

Dit overzicht is samengesteld door de redactie op basis van ter beschikking gestelde teksten en illustraties van medewerkers archeologie en bouwhistorie van Erfgoed Leiden en Omstreken. Met dank aan de medewerkers van deze afdeling.

Vroegmiddeleeuwse sporen gevonden bij de Boshuizerkade

De verwachtingen zijn hooggespannen als archeologen op 17 april een proefsleuvenonderzoek starten op de noordelijke sportvelden aan de Boshuizerkade. Wellicht komen zij hier op het spoor van de Romeinse verbindingsweg, de limesweg. De precieze ligging hiervan in Leiden is tot nu toe altijd een raadsel gebleven. De verrassing was groot toen niet de Romeinse weg, maar iets heel anders gevonden werd: voor het eerst nederzettingssporen uit de zevende eeuw, ook wel de Merovingische periode genoemd. Een unieke vondst in Leiden.

We zijn al lange tijd op zoek om het verhaal naar onze voorvaderen compleet te maken. Wat aan de Boshuizerkade gevonden is, lijkt het gat in onze kennis omtrent de bewoningsgeschiedenis van het huidige Leiden te gaan opvullen.

Het terrein van de sportvelden aan de Boshuizerkade is een vruchtbare opgravingslocatie. Tijdens de aanleg ervan in 1955 werden op de zuidelijke velden de restanten aangetroffen van kasteel Boshuizen of Boschuysen (zie hierover het Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2010 in het *Leids Jaarboekje* 2011). Deze ridderhofstede werd in 1574 verwoest en later geheel afgebroken. Op de noordelijke velden zijn bij eerder booronderzoek in het verleden op meerdere plaatsen resten aangetroffen uit een veel verder verleden. Uit dat onderzoek en de huidige vondsten leiden archeologen van Erfgoed Leiden en Omstreken af dat hier de resten van een vroegmiddeleeuwse en misschien ook een Romeinse nederzetting zouden moeten liggen.

Het onderzoek wordt in opdracht van de gemeente Leiden uitgevoerd door archeologisch bedrijf Archol. De archeologen kunnen terugkijken op een unieke onderzoeksmogelijkheid, want locaties van deze omvang (circa 100 bij 100 meter) zijn zeldzaam in het dichtbebouwde Leiden. De aangetroffen sporen

Onderzoeklocatie aan de Boshuizerkade. Foto N. de Winter, ELO.

stellen ons mogelijk in staat verbanden te leggen met sporen uit overeenkomende perioden in Oegstgeest (Nieuw-Rhijngeest), Valkenburg, Matilo en Leiderdorp. De kennis over de vroege middeleeuwen (450-1050 n.Chr) in Leiden is bij gebrek aan vondsten tot nu toe vrij beperkt gebleven. Het onderzoek naar deze periode is dan ook een van de speerpunten in de recent vastgestelde Onderzoeksagenda Archeologie en Bouwhistorie Leiden.

Voor de plek van de noordelijke sportvelden aan de Boshuizerkade worden door de gemeente woningbouwplannen voorbereid. (*Chrystel Brandenburgh*)

Kaarsnis bevestigt oorsprong Waalse kerk als ziekenzaal

Tijdens restauratiewerkzaamheden in de Waalse Kerk werd dit jaar een kaarsnis aangetroffen. Zulke nissen werden in de middeleeuwen gebruikt voor het veilig laten branden van kaarsen of olielampjes. De gevonden nis is onderdeel van de linker zijgevel van de Waalse kerk, die is opgetrokken in grote bakstenen (kloos-

De kaarsnis in de Waalse kerk. Onder geaccentueerd weergegeven. Foto E.D. Orsel, ELO.

termoppen). Kaarsnissen horen niet bij een kerkgebouw, maar passen wel bij de functie van ziekenzaal. De vondst bevestigt dat de Waalse kerk is ontstaan uit de ziekenzaal van het voormalige Catharinagasthuis.

Een spantbeen (schuine stijl in kapspant) uit de kapconstructie van het gebouw geeft een dendrochronologische datering van 1314 (met een marge van 6 jaar). Het vermoeden bestaat dat dit spantbeen uit het oorspronkelijke gasthuis afkomstig is en hergebruikt is in de huidige kap. Dit leidt tot de voorlopige conclusie dat het in 1276 gewijde Catharinagasthuis in het begin van de veertiende eeuw nieuw werd gebouwd, in baksteen, met een grote ziekenzaal en daaraan, geschakeld, een koor. Middeleeuwse gasthuizen kenmerken zich door een geschakelde ziekenzaal en kapel, zoals in Leiden bijvoorbeeld nog herkenbaar in het voormalige Elisabethgasthuis (gesticht 1428) aan de Caeciliastraat. (*Edwin Orsel*)

Gave waterkelder aan het Rapenburg

Bij grondwerkzaamheden op de binnenplaats van Rapenburg 88 stuitte de eigenaar op een kelder. Uit onderzoek door Erfgoed Leiden en Omstreken blijkt dat het hier om een gave waterkelder voor huishoudelijke doeleinden gaat. Dat maakt deze vondst uiterst zeldzaam en waardevol. Waarschijnlijk is de kelder in de zeventiende eeuw aangelegd. Hij is inmiddels zorgvuldig gedocumenteerd en weer afgedekt met zand.

De waterkelder bestaat uit een rechthoekige kelderruimte van circa 112 bij 160 cm met aansluitend een mangat van circa 37 bij 77 cm. Omdat de buitenkant niet vrij was gegraven, moesten alle waarnemingen vanuit de opening van het mangat plaatsvinden. Dat binnen een laag water stond, maakte het onderzoek er ook niet gemakkelijker op. De kelderruimte is overdekt met een tongewelf en het iets hoger opgaande mangat met een sluitsteen van rode zandsteen. De hoogte tot de kruin van het gewelf is 108 cm. Met een oppervlakte van circa 2 vierkante meter en een gemiddelde hoogte van 90 cm bedraagt de inhoud van de kelder ongeveer 1800 liter.

De bakstenen keldermuren zijn over de hele hoogte betegeld. Het betreft okerkleurige geglazuurde plavuizen van rood bakkend aardewerk van 18,5 bij 18,5 cm en 2,5 cm dik. De vloer zal ongetwijfeld ook zijn betegeld, maar dit kon door het aanwezige water niet met zekerheid worden vastgesteld. Het eveneens bakstenen gewelf is aan de binnenzijde gepleisterd. Op grond van de bouwhistorische kenmerken van het metselwerk en plavuizen kan de waterkelder in de zeventien-

Onderzoek vanuit het mangat (l) en blik in de waterkelder (r). Foto's J. van Rooden, ELO.

de eeuw worden gedateerd, maar een achttiende-eeuwse datering is niet uit te sluiten.

Zowel in het gewelf als in de achterwand zijn ronde openingen aangetroffen. Mogelijk was dat voor de toevoer van regenwater vanaf het dak van het huis en de aanvoer naar de (bijvoorbeeld in de keuken opgestelde) pomp. De kelder fungeerde als reservoir voor schoon (drink)water. Hier bleef het water koel en was het beschermd tegen ongedierte en verontreinigingen. Een dergelijke kostbare voorziening konden alleen rijkere inwoners zich permitteren.

Uit archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Leiden zijn nauwelijks complete waterkelders bekend. Wel zijn restanten gevonden bij opgravingen, bijvoorbeeld die op het terrein voor het Kamerlingh Onnes Gebouw aan het Steenschuur. De tot dusverre enige bekende waterkelder waarover is gepubliceerd, is die aan de voet van de Burcht. Maar die was niet alleen veel groter (18,8 m lang, 3,7 m breed en 2,7 m hoog), maar had ook een heel andere functie. Met het water uit deze kelder werd via de twee waterkelders bovenop de burchtheuvel de Visfontein en later ook de fontein aan de voet van de burchtheuvel gevoed. (*Jos van Rooden en Marianne Rietkerk*)

Kelder met kleurrijke tegels op de Nobellocatie

Archeologen hebben het Nobelcomplex aan de Marktsteeg onderzocht. Daarbij

De kelder op de Nobellocatie met als inzet detail van de tegeldecoraties. Foto IDDS.

zijn funderingen van huizen, keldertjes, rioleringsgootjes en diverse waterputten blootgelegd. Deze zijn uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Het beeld van de bewoningsgeschiedenis van dit terrein wordt hierdoor verder ingevuld.

Uit historische bronnen was al bekend dat hier vanaf het begin van de zeventiende eeuw bebouwing aanwezig is geweest. Dit was de periode dat de bevolking van Leiden snel toenam, wat de bouw van nieuwe woonwijken noodzakelijk maakte. De funderingen van deze vroege, zeventiende-eeuwse huizen bleken langs de Marktsteeg nog vrijwel gaaf in de bodem aanwezig te zijn. Onverwacht was de vondst van een grote, ronde bakstenen structuur vlak achter de gevels. Het gaat hier om een fundering van een zogenoemde kollergang van een trasmolen. In de negentiende eeuw stond hier een trasfabriek, Een kollergang is de maalinrichting van een horizontale platte steen waarover twee verticale zware stenen rollen. De functie ervan is vooralsnog niet duidelijk. Ook het terrein achter de huizen bleek vol archeologische sporen te zitten. Er zijn diverse waterputten en -kelders aangetroffen en grote delen van oude rioleringsstelsels.

Een van de mooiste vondsten tot nu toe is gedaan langs de Lange Scheistraat. Daar is de intacte onderkant van een betegeld keldertje gevonden. De tegels zijn

fraai gedecoreerd, de meeste met dierfiguren, een aantal met afbeeldingen van planten. De tegels en andere waardevolle archeologische resten zijn overgebracht naar het depot van Erfgoed Leiden. De opgravingen gingen eind 2012 van start. De nieuwbouw ter plaatse is al vergevorderd. (*Chrystel Brandenburgh*)

Kaatje en Kootje stralen weer

Na ruim een eeuw dragen Kaatje en Kootje weer hun historische kleuren. Sinds 1609 sieren deze beelden van een weesmeisje en -jongetje de poort van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandse Kerkgracht. Het Leidse wapen in de top werd in heraldische kleuren geschilderd. Het is een kroon op de restauratie van het dit rijksmonument door Stichting Utopa. Nadat in 1961 de wezen eruit getrokken waren, was het gebouw in gebruik als Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie, dat later opging in Naturalis. Sinds 2010 biedt het Weeshuis onderdak aan onder meer het Kinderrechtenhuis en de expositieruimte van Monumenten en Archeologie.

Het polychromeren, zoals het meerkleurig schilderen wordt genoemd, van de poortdelen is een cadeau van de stad Leiden aan Stichting Utopa, de huidige eigenaar van het complex als dank voor de omvangrijke restauratie en herbestemming in de jaren 2007-2010.

De realisatie van het cadeau was in handen van Monumenten & Archeologie (later Erfgoed Leiden). Het heeft wel even op zich laten wachten. Eerst moest een plan worden opgesteld en een vergunning aangevraagd. Josefien & Co uit Aalsmeer adviseerde over de kleuren en restauratie. Nadat de vorst in april 2012 uit de lucht was, konden de steenhouwers van BamBam uit Leiden met het schoonmaken en technisch herstel van de natuurstenen onderdelen van de poort beginnen. De polychromering zelf werd uitgevoerd door decoratieschilder Froukje van der Haven uit Gouda. Met de vaststelling dat de realisatie goed is verlopen, werd het project onlangs afgesloten.

Historische kleuren

Er is bij het project niet over één nacht ijs gegaan. Voor het polychromeren is bewust gekozen voor mineraalverf en niet voor een traditioneel verfsysteem op basis van olieverf. Olieverf geeft een glanzend oppervlak. Mineraalverf daarentegen levert een mat oppervlak op dat de structuur van natuursteen intact laat. Hierdoor sluit het harmonisch aan op de overige ongeschilderde natuurstenen delen van de poort en die van de omringende gevels. De kleuren zijn geïnspireerd

op historische afbeeldingen van het pand. Onderzoek wees uit dat de poort in het verleden geheel gepolychromeerd was. Bij een restauratie aan het einde van de negentiende eeuw werd dit ongedaan gemaakt. (*Jos van Rooden*)

Kootje (links) en Kaatje (hierboven) in oude en nieuwe toestand. Foto's BamBam en J. van Rooden, ELO.

1995

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2013

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2013 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2012 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Algemeen

Meijer, T., *De historie van Noordwijk in woord en beeld deel* 2a*, Noordwijk-Binnen (Achterweg t/m Pickéstraat)* (Noordwijk 2013).

Meijer, T. en K. Verweij, *De historie van Noordwijk in woord en beeld deel* 2b*, Noordwijk-Binnen (Scheveningsestraat t/m Zwarteweg), Langeveld, Buurgemeenten (Lisse Noordwijkerhout, Teylingen, items (badkoetsjes, Blauwe tram, bomschuiten, casino, Hotel Noordzee, Hotel Rembrandt, kunstwerken* (Noordwijk 2013).

Salman, H. en M. van Dam, *De Klei in Noordwijk. Een wandeling door 500 jaar geschiedenis* (Noordwijk 2012).

Spruit, R., *Glippers en ballen. Leidenaars van alle tijden* (Alkmaar 2013). Eerder verschenen als afzonderlijke afleveringen in het *Leidsch Dagblad*.

Verhoog, J., *Atlas van Noordwijk* (Noordwijk 2013).

Archeologie

Baar, P. de, Ploegsporen op een prehistorische akker. Een archeologische begeleiding in het plangebied Boeckhorst onder Noordwijk. In: *Westerheem* 62 no. 6 (2013) 297-299.

Bruin, J. de, De Merovingische nederzetting in Oegstgeest. In: *Westerheem* 62 no. 6 (2013) 309-315.

Doesburgh, J. van en M. van der Heiden, *Wallen en grachten aan de Wasbeeklaan 31 : archeologische waarnemingen Warmond-Wasbeeklaan 31, najaar 2012*

Ingrid Y. Pot-Noordman is bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken.

(Den Haag 2013) (Rapportage archeologische monumentenzorg; 220).
Hollander, L. den, Opgraving in het zuidwestelijke deel van de gemeente Oegstgeest. In: *Westerheem* 62 no. 6 (2013) 316-322.
Hoogzaad, O., Het Wapen van Voorschoten. Verslag van een opgraving op het achterterrein van 'Het Wapen van Voorschoten', van het erf van een woonboerderij uit de 12de of 13de eeuw. In: *Westerheem* 62 no. 6 (2013) 330-335.
Voormolen, B., De Archeologische Monumentenzorg en de 'Methode Katwijk' toegepast op de planlocatie Valkenburg, gemeente Katwijk. In: *Westerheem* 62 no. 6 (2013) 346-354.

Bouwgeschiedenis

Boter, R., *Bouwen aan het Plantsoen. Van wandelen naar wonen in de 19e eeuw* (Leiden 2013).
Fischer, S. *Bouwhistorisch onderzoek 't Sonne-Huys Warmond* (Z. pl. 2013).
Klinken, H. van, *40 Jaar Stichting Diogenes Leiden* (Leiden 2013).
Orsel, E., De kappen van het Gemeenlandhuis en de Latijnsche School met elkaar vergeleken. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 55 (2013) 28-36.

Economie

Telkamp, G.J. Het oudste winkelwoonhuis van de Oostzijde: een halve eeuw slagerij. In: Stielz 24 nr. 3 (2013) 14-21.
Telkamp, G.J., Van tabakshandel tot belwinkel: 130 jaar Steenstraat 14-16. Deel I: sigarenwinkeliers en-fabrikanten: over Arie Stijger en Frans Bursch. In: *Stielz* 23 nr. 4 (2012) 14-20.
Telkamp, G.J., Van tabakshandel tot belwinkel: 130 jaar Steenstraat 14-16. Deel II: uit de tabak in de juwelen, van Boerhaave tot Rosine. In: *Stielz* 24 nr. 1 (2013) 13-20.
Telkamp, G.J., Verdwenen middenstand in de Lage Mors. De melkslijterij en melkwinkel van Van Egmond en De Vogel op Tesselschadestraat 8. In: *Stielz* 24 nr. 4 (2013) 10-15.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Baer, R., Dou and the Delft Connection: the portrait of Dirck van Beresteyn. In: *Face Book. Studies on Dutch and Flemish portraiture of the 16th-18th centuries. Liber Amicorum presented to Rudolf E.O. Ekkart on the occasion of his 65th Birthday* (Leiden 2012) 279-284.

Blom. O., *Van huis tot huis. De vriendschap tussen Albert Verwey en Floris Verster* (Leiden 2013).

Budel, H., Aardewerk Groeneveldt gesloopt. In: *Stielz* 24 nr. 3 (2013) 7-11.

Hoftijzer, P. (intr.), R. Mobed (contr.) e.a., *Exploring the heritage of the Elzeviers. A tale of fonts, 1658-1713* (Amsterdam 2013).

Jaspers, G. e.a. (red.), *Kasteel Keukenhof. Schilders en schrijvers* (Hilversum 2013) (Jaarboek Kasteel Keukenhof. Bijdragen tot de geschiedenis van kasteel en landgoed; 7).

Jensen, L. *De les van Leeuwtje* (Leiden 2013). 3 Oktoberlezing 2013.

Veen, Jaap van der, Een serie Leidse knappe koppen. In: *Face Book. Studies on Dutch and Flemish portraiture of the 16th-18th centuries. Liber Amicorum presented to Rudolf E.O. Ekkart on the occasion of his 65th Birthday* (Leiden 2012) 263-268.

Vogelaar, C., Eerherstel voor een vroeg dubbelportret uit Leiden. In: *Face Book. Studies on Dutch and Flemish portraiture of the 16th-18th centuries. Liber Amicorum presented to Rudolf E.O. Ekkart on the occasion of his 65th Birthday* (Leiden 2012) 23-28.

Sociale - en gezondheidszorg

Boele, A., *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013) (Middeleeuwse studies en bronnen; 143). Eerder verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

Newsome, M., Geslaagde jongens? Over de jongens van het tijdelijk Rijksopvoedingsgesticht in Leiden (1910-1926). In: *Acta Historica* 2 no. 2 (2013) 15-21.

Straathof, L. *Beter af als Leidenaar? Tolerantie, criminaliteit en migratie in Leiden in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Leiden 2013). Scriptie Universiteit Leiden 2013.

Westerhout, B., Tussen de volwassenen. Over de jongens van het tijdelijk Rijksopvoedingsgesticht in Leiden (1910-1926). In: *Acta Historica* 2 no. 2 (2013) 8-13.

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

Calkoen, G.T.A., *Hector Treub (1856-1920). Eigenzinnig als mens, strijdbaar voor de vrouw* (Leiden 2013).

Prögler, D., *English students at Leiden University, 1575-1650. 'Advancing your abilities in learning and bettering your understanding of the world and state affairs'* (Surrey 2013).

Steen, A. van e.a., *Vrolec. Leidse hoogleraarsvrouwen een eeuw verenigd* (Z. pl. 2013).

Weststeijn, A., Voor de vrijheid, tegen Oranje. Pieter de la Court, dwarsdenker in de Gouden Eeuw. In: *Geschiedenis Magazine* 48 no. 5 (2013) 40-43.

Overige onderwerpen

Balkenende, P., Beukenhagen in de Bollenstreek. In: *Monumenten. Hèt tijdschrift voor cultureel erfgoed* 34 no. 4 (2013) 28-29.

Bostoen, K., Rouwen om Jan van Hout. De vrienden bij zijn graf. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31 no. 2 (2013) 53-59.

Bostoen, K. (inl., hertaling en aantek.) e.a., *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen* (Leiden 2013).

Broecke, M. van den, Ortelius'Brittenburg. In: *Caertthresoor* 2 (2013) 42-46.

Dam, M. van, *Dertig jaar Gat van Palace. Het verhaal van het hotel, het plein en de plannen* (Noordwijk 2013).

Hengstmengel, J. en J. de Kruijff, *Gelegen buyten de Maren-poort. Geschiedenis van de Maredijkbuurt in Leiden* (Leiden 2013).

Kallenberg, L. en I. Leermakers (eindred.), *Leidse glorie. Rondleiding over de historische begraafplaats Groenesteeg* (Leiden 2013).

Langeveld, I., *Boerenpraat. Sprekende schoonheid van Sassemse boerderijen, hun bestaan en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn 2013).

Langeveld, I. e.a., *Het leven van de Sassemse Molenstraat en Molendwarsstraat toen en nu, voor en door haar bewoners* (Alphen aan den Rijn 2013).

Schoonheim, T., *Langs Leidse stegen* (Alkmaar 2013). Eerder - met eigentijdse foto's van Hielco Kuipers - gepubliceerd in het *Leidsch Dagblad*.

Waldeck, H., *'Een ziekenauto verdient een bloemenslinger'. Veelzijdige ziekenvervoerders in Leiden en de Duin- en Bollenstreek. De geschiedenis van Cluster West van de RAV Hollands Midden* (Leiden 2013).

Waltman, W., Kees Hoogeveen en De Hoop Doet Leven. In: *Molenwereld* 16 no. 12 (2013) 439-444.

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999).
Leden van verdienste: L. (Leen) Barendregt (2003), R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986), C.W. (Willemijn) Fock (1988), R.C.J. (Rudi) van Maanen (2003), H.W. (Hendrik) van Soest (1991), L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg (2007), R.J. Veldhuyzen van Zanten (2013), E.T. (Ed) van der Vlist (2012).

Bestuur

L.M.M. (Rens) Heruer (2013), voorzitter
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2013), vice-voorzitter
W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
V.M. (Victor) Wijnands (2010), penningmeester
P.J.M.W.L. (Paul) Birker (2011), lid
E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen (2014), lid
T.H. (Tanneke) Schoonheim (2014), lid

Adviseur bestuur

R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. (Hans) Schuurmans, Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie naar het secretariaat: W. (Miep) Smitsloo-de Graaff, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij Erfgoed Leiden en Omstreken, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12,50 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.
Bankrekening NL74INGB0000175228.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

R.C.J. (Rudi) van Maanen, voorzitter
L.J. (Lenie) Witkam-van der Hoek, secretaris
C. (Cor) de Graaf, eindredacteur
J.F. (Jan) Dröge
M.P.C. (Manon) van der Heijden
P.F. (Paul) Schevenhoven
J.J.M.P. (Jaak) Slangen
C. (Christiaan) Vogelaar

Excursiecommissie

R.M. (Robert) Smit, voorzitter
I. (Ingrid) Engel, penningmeester
W. (Wim) Dool
J.M.A. (Jon) Mann
Th. (Thea) Pieterse

Redactie Kwartaalblad

P.J.M.W.L. (Paul) Birker
A. (Bram) van Leeuwen

Promotiecommissie

T.H. (Tanneke) Schoonheim), voorzitter
B.J.W.M. (Bart) Devilee
E.R. (Enny) Gibbels
J. (Jan) Gogelein
J.P. (Jan-Paul) Heijblom
R.M. (Robert) Smit
H. (Hetty) Veldhuyzen van Zanten
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten)
E.W. (Elly) Wolters-Brandt
M.C. (Thijs) Wolters

Websitebeheer

J. (Jeroen) Bruin, webmaster/technisch beheer)
R. (Raymond) Peil, nieuws
D.F.J.M. (Debbie) van Steenpaal, coördinator website
A. (Albert) de Vries, agendabeheer

Coördinatiecomissie Beeldbank

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator
A. (Andries) Kroon, penningmeester
H. (Hans) van Ulden, secretaris/contacten naar buiten
W. (Wim) Stol, collectiebeheer
P. (Peter) Nederpel, technisch beheer

Jury voor de Oud-Leidenprijs

J.L.A. (Hans) Heestermans, voorzitter
R.C.J. (Rudi) van Maanen
L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg

Commissie Historisch Karakter van de stad

G.J.H.C. (Gerard) Kramer, voorzitter
R. (Reinoud) Boter
P. (Paulina) Buring
D. (Dirk) Halfwerk
R.K. (Rob) Onel
J.W.J. (Jelle) Verheijen

Werkgroep De Kooi / Leiden buiten de singels

A. (Arie) de Jong, voorzitter
D. (Dirk) Halfwerk
P. (Peter) Lamboo
B. (Bob) Oudshoorn
C. (Cor) Smit
B. (Boudewijn) Veldman (adviseur)

Coördinatiegroep van de Werkgroep Geveltekens

A. (Annelies) van Leeuwen-van der Stoep, voorzitter
Ph.P. (Philip) Everts, secretaris
G. (Gera) Breebaart
J.A. (Hans) de Sterke

Dirk van Eck - werkgroep voor sociale en economische geschiedenis

J.S.M. (Anneke) Boot, voorzitter
C. (Charles) van Reij

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: L. (Leen) Barendregt
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden: L.R.M. (Loes) Edzes-Eijsackers
Stichting Molen de Put: L. (Leen) Barendregt
Vereniging Jan van Hout: R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten
Stichting Historisch Leiden: J.C.H. (Hans) Blom

Inhoud

Voorwoord 5

Dick de Boer en Chrystel Brandenburgh, *De vroegste geschiedenis van Leiden. Nieuwe uitdagingen* 7

Edwin Orsel, *Oudste Leidse lakenloodje jonger dan gedacht* 21

Huib Zuidervaart en Veerle Beurze, *Samuel Carolus Kechel ab Hollenstein (1611-1668). Wiskundige en astronoom in de marge van academisch Leiden* 25

Marion Boers-Goosens, *Weerbaar, wakker en waardig. De officieren op de schuttersstukken van Joris van Schooten voor de Sint Jorisdoelen in Leiden uit 1626* 59

Rudi van Maanen, *Leiden 1813-1815, een stad vol onzekerheden* 89

Buck Goudriaan, *Maarten Jungmann (1877-1964). Schilder en bohemien* 111

Sjors de Heuvel, *'Hield Stand, Trots Wereldbrand'. S.G. van Looy en de uitgaven van A.W. Sijthoff's Uitgeversmij N.V. 1940-1945* 135

Alphons Siebelt, *Touwtrekken om de Leidse arbeiders. 16 februari 1943: Henk Woudenberg spreekt in de Stadsgehoorzaal* 159

Jaaroverzichten

Kroniek van Leiden over 2013 177

In memoriam Robert Oomes 199

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2013 203

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2013 213

Historische Vereniging Oud Leiden

Bestuur en commissies 217

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de Historische Vereniging Oud Leiden (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De Historische Vereniging Oud Leiden is actief op het gebied van de geschiedbeoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje;*
- ✓ het publiceren van *Oud Leiden Nieuws.* Kwartaalblad van de Historische Vereniging Oud Leiden;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: **www.oudleiden.nl**.

Artikelen in jaargang 106 (2014):

Dick de Boer en Chrystel Brandenburgh, *De vroegste geschiedenis van Leiden. Nieuwe uitdagingen*

Edwin Orsel, *Oudste Leidse lakenloodje jonger dan gedacht*

Huib Zuidervaart en Veerle Beurze, *Samuel Carolus Kechel ab Hollenstein (1611-1668). Wiskundige en astronoom in de marge van academisch Leiden*

Marion Boers-Goosens, *Weerbaar, wakker en waardig. De officieren op de schuttersstukken van Joris van Schooten voor de Sint Jorisdoelen in Leiden uit 1626*

Rudi van Maanen, *Leiden 1813-1815, een stad vol onzekerheden*

Buck Goudriaan, *Maarten Jungmann (1877-1964). Schilder en bohemien*

Sjors de Heuvel, *'Hield Stand, Trots Wereldbrand'. S.G. van Looy en de uitgaven van A.W. Sijthoff's Uitgeversmij N.V. 1940-1945*

Alphons Siebelt, *Touwtrekken om de Leidse arbeiders. 16 februari 1943: Henk Woudenberg spreekt in de Stadsgehoorzaal*

En verschillende jaaroverzichten over 2013.

ISSN: 0922-6699